

By, marsk og geest 21

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget
2009

Redaktion: Mette Højmark Søvsø (ansv.), Kirstin Eliassen,
Susanne Benthien, Claus Feveile, Lars Hammer og Søren Mulvad

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2009 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 978-87-89827-19-3
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort,
se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden: Rudeglas fra renæssancen, se s. 57 og 60.

Illustrationer på bagsiden: Prøvesmagning af Hjem IS, se s. 97. Uroksekranie, se s. 6.
Stridsøkse fra enkeltgravstid, se s. 22.

Indhold

Claus Feveile & Kim Aaris-Sørensen	
Uroksekraniumet fra stemmeværket ved Tved Å/Høllet bæk	
– et sjældent zoologisk fund fra Sydvestjylland	5
<i>An auroch cranium from a dam on the river Tved/ Høllet stream</i>	
– a rare zoological find from southwestern Jutland	9
Steen Frydenlund Jensen	
Fladmarksgrave fra høj og flad mark – tre enkeltgravstidsgrave fra Krogsgård	10
<i>Flat field graves from mounds and open fields. Three Single grave culture burials</i>	
<i>from Krogsgård</i>	20
Palle Siemen	
En overraskende gave fra Brokær	22
<i>A surprising present from Brokær</i>	32
Claus Feveile og Mette Højmark Søvsø	
Vikingetidsgravpladsen ved Hunderup	
– 15 jordfæstegrave omkring en storstensgrav fra stenalderen	33
<i>A Viking period burial ground near Hunderup</i>	
– 15 inhumations from around a Stone Age megalithic grave	47
Jens N. Nielsen	
Ruder i Ribe i renæssancen	49
<i>Renaissance glass panes from Ribe</i>	63
Louise Nyholm Kallestrup	
”Svoren til Ild og Brand for hendes Trolddomsgerninger”	64
<i>”Cursed to burning at the stake for her witchcraft”</i>	72
Børge Kjeldsen	
Vestjyske bindebrev	74
<i>Binding letters from Western Jutland</i>	82
Mette Slyngborg	
Hjem IS – en kulturhistorisk undersøgelse	83
<i>Hjem IS – an investigation of its cultural history</i>	99

Uroksekraniet fra stemmeværket ved Tved Å / Høllet bæk

– et sjældent zoologisk fund fra Sydvestjylland

Af Claus Feveile & Kim Aaris-Sørensen

Under 2. Verdenskrig fandtes et uroksekranie ved etableringen af et stemmeværk ved sammenløbet af Tved Å og Høllet Bæk, lige nordøst for Ribe. I mange år var historien om kraniet glemt, oplysningerne om fundet bortkommet og kraniet derfor næsten uden værdi. Ved en tilfældighed dukkede oplysningerne frem igen, og kraniet blev dateret og dets historie genskabt.

Indledning

I 1997 var Den antikvariske Samling i færd med at foretage en såkaldt arkæologisk forundersøgelse i forbindelse med, at et større areal ved Bjerregård skulle dybdepløjes forud for skovrejsning. Gårdens ejer gennem gange år, Iver Krogh, kom på et tidspunkt hen på kanten af en af søgegrøfterne og kiggede interesseret på og spurgte, hvad vi fandt. Efter lidt løs snak frem og tilbage sagde Iver Krogh pludselig: "... at det jo var lige derhenne i bækken, at det uroksekranie, som I har inde på museet, blev fundet". Min overraskelse var stor. Kraniet kendte jeg udmærket, men det lå i et loftsrum på nogle hylder uden museumsnummer og sammen med en række andre genstande uden fundoplysninger – ingen på museet vidste længere, hvor disse fund stammede fra¹.

Normalt er fund af organisk materiale (knogler,

træ, læder) sjældne i Sydvestjylland, når man ser bort fra de meget fundrige kulturlag inde i Ribe by. Den kalkfattige, sandede jord betyder nemlig, at knogler og træ normalt forrådnede helt væk uden at efterlade sig nævneværdige spor – og da slet ikke solide knoglestykker der er til at tage at føle på. Da museet i løbet af de første 50-75 år siden grundlæggelsen i 1855 havde samlet genstande fra store dele af landet, var det mest nærliggende at forestille sig, at kraniet stammede fra andre egne og ingen drømte længere om, at det kunne være fundet lige uden for Ribe.

Fundhistorien

Iver Krogh, der er født i 1937, fortalte, at man under 2. Verdenskrig havde iværksat en række arbejder for arbejdsløse. Blandt disse var en udretning af Tved Å og Høllet Bæk (fig. 1b). I den for-

Fig. 1. a: Kortudsnit med fundstedet ca. 4 km nordøst for Ribe. b: Udsnit af høje målebordsblade fra 1860'erne. De udrettede vandløb er markeret med rødt. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

a: A map section showing the finds site ca. 4 km northeast of Ribe. b: A section of an ordnance survey map of the area from the 1860's. River courses that have been straightened out are highlighted in red.

bindelse blev der ved sammenløbet af åen og bækken etableret et stemmeværk, således at man kunne kontrollere vandstanden i både åen og bækken øst herfor. Ifølge Iver Krogh fungerede stemmeværket fint i nogle år, men pludselig en dag havde noget sat sig fast i en af sluseportene, og en af karlene fra Bjerregård sprang i vandet og kom op med kraniet. Det skulle antagelig være sket i ca. 1947. Hjemme på gården fandtes et billede af en dreng, hvis bare underben og lyse hår titter frem bag kraniet, der uden tvivl må have gjort et stort indtryk på sådan en knægt (fig. 2). Iver Krogh mener, men er ikke helt sikker, at det må være ham selv, der holder kraniet. Det blev også fortalt, at man tilkaldte gårdens huslæge, Dr. Svith, da man vidste, at han sad i Samlingens bestyrelse. Dr. Svith sørgede for, at kraniet endte på Den antikvariske Samling. Herfra fortæber kraniets videre skæbne sig. Det blev aldrig indført i Samlings fundprotokoller, og der findes ingen breve eller andre dokumenter på museet, der med sikkerhed kan belyse fundet.

Der lod dog ikke til at være tvivl om, at kraniet, som den lille dreng holder på fotografiet, er det samme, som stadig findes i museets gemmer. Fundstedet var altså fastlagt og en historie knyttet til kraniet. Et uroksekranie fundet i Sydvestjylland er ganske usædvanligt, og i 2008 blev det besluttet at få kraniet dateret ved hjælp af kulstof-14-metoden. Da dateringen forelå i foråret 2009 blev Zoologisk Museum kontaktet – og så kom gamle oplysninger på ny frem i dagens lys.

Det viste sig nemlig, at der i arkiverne på Zoologisk Museum og Nationalmuseet findes en brevveksling fra 1944, der belyser sagen med datidens ord. Brevvekslingen udspiller sig mellem formanden for Den antikvariske Samlings bestyrelse, Seminarieforsøger H. Haar; H. C. Broholm, Nationalmuseet og M. Degerbøl, Zoologisk Museum, og på den baggrund kan fundhistorien beskrives med de oprindelige oplysninger. Ikke alle stemmer overens med Iver Kroghs version, hvilket slet ikke kan undre, når man påtænker, at Ivar blot har været 8-9 år på fundtidspunktet.

Det fremgår ikke af den bevarede korrespondance hvornår, eller præcist hvordan, fundet blev gjort. Det første brev, der findes er fra 19. januar 1944, hvor Haar fortæller H. C. Broholm, at han

Fig. 2. Uroksekraniet holdes op foran kroppen af en dreng, antagelig Iver Krogh. Udateret privatfoto.

The auroch skull here held up in front of a boy – possibly Iver Krogh.

netop har afsendt et formodet uroksehovede til nærmere undersøgelse. Haar skriver, at kraniet blev fundet ved gravning i Fæsted Mose. Allerede den 1. februar 1944 sender H. C. Broholm kraniet videre til Degerbøl på Zoologisk Museum. Af brevet fremgår det, at fundet skulle være gjort ved gravning i Fæsted Mose, Hygum Sogn ved Ribe. Denne fundoplysning har siden "hængt ved" kraniet og anvendes også som fundsted i Degerbøl & Fredskild's oversigtsværk om urokser og okser fra 1970 og i *Danmarks forhistoriske dyreverden* fra 1998². Degerbøl henstiller til Haar at skaffe yderligere oplysninger om fundsituationen og om muligt en jordprøve til pollenbestemmelse, hvilket Haar beder Dr. Niels Svith om. Det var jo Dr. Svith, medlem af Samlingens bestyrelse og huslæge på Bjerregård, der havde formidlet kontakten til museet, samt havde sørget for, at kraniet blev afleveret. I en håndskreven note den 27. april 1944 gør Niels Svith rede for fundet på følgende måde:

Kraniet er fundet under Uddybningen og Reguleringen af Kalvslund Aa – også Kaldet Ribe Vesteraa? –

Paa Findestedet er der bygget en stor Sluse og det er lige nedenfor det store Sluseanlæg at 2 unge Piger fandt Kraniet. Det menes at have ligget imellem 2 og 3 Meters Dybde. Jordbunden her er meget fugtig. Det er ikke Mosejord men Engjord. Den er ikke sumpet.

Ved Udgravningen er der kastet en Mængde Jord fra alle Dybder op ad Siderne. Det er af denne Jord Prøverne er taget. Det er for Tiden umuligt at faa Prøver fra Bunden, da der staar en meget stærk strøm gennem Sluserne. Om 2-3 Maaneder, naar man vander Engene, er det sandsynligvis muligt at faa Prøver fra selve Bunden, selv om denne er belagt med sten for at Vandpresset ikke skal bortføre for megen Jord.

I august 1944 sendte Zoologisk Museum kraniet retur til Ribe, og der faldt ro om sagen – endda så meget, at kraniets historie helt går tabt på Samlingen. I 1966 er Degerbøl dog på besøg på Samlingen, hvor det lykkedes ham at udtage to pollenprøver fra kraniet. Resultatet af pollenundersøgelsen modtager Samlingen i 1967 og den anvendes i Degerbøl og Fredskild's bog fra 1970³.

Det har ikke i denne forbindelse været muligt at indhente oplysninger omkring selve anlægsarbejdet med slusen, men under alle omstændigheder må fundet være gjort før den 19. januar 1944, hvor det jo afsendes til Nationalmuseet. Fundstedet omtales også lidt forskelligt og desværre ikke særlig præcist. Haar skriver Fæsted Mose, H.C. Broholm tilføjer sognet Hygum Sogn. Fæsted Mose udgør i dag en væsentlig del af Obbekær Sogn, så betegnelsen Hygum Sogn dækker antagelig over, at Nationalmuseet i 1940'erne anvendte en ældre sogneinddeling. Men heller ikke Dr. Niels Svith har helt rede på stedbetegnelserne. Han kalder åen for Kalvslund Å – et navn, der ikke optræder på samtidige kort, hvor åen nærmest Ribe kaldes for Tved Å og længere mod øst Hjortvad Å. Ribe "Vesteraa?" er helt forkert – det er betegnelsen for Ribe Å vest for byen. Den mest præcise fundoplysning stammer fra Iver Krogh's tydelige udpegning af fundstedet i 1997 og fortællingen om Dr. Sviths rolle i sagen, der stemmer godt overens med den bevarede korrespondance.

Fundet er altså ældre end Iver Krogh huskede det – og historien om karlen, der dykker ned i vandet og kommer op med kraniet, kan ikke bekræftes. Det fremgår ingen steder præcist hvordan og på hvilken måde kraniet blev fundet, kun at gårdens to piger efterfølgende skrubbede det rent. At fundet må være gjort i forbindelse med etableringen og udgravningen til stemmeværket syntes dog rimeligt. Endelig er der slet ikke tvivl om, at kraniet på fotoet fra Bjerregård er det samme som bringes af Degerbøl & Fredskild i 1970 og at begge svarer til det kranie, som vi i dag opbevarer på museet (fig. 3).

Hvis man kigger på luftfotos over området fra 1954, ses stemmeværket stadig som en konstruktion i den helt udrettede å. Og hermed må fundstedet være klart: kraniet er fundet ved sammenløbet af Tved Å og Høllet Bæk, helt som Iver Krogh fortalte i 1997. Det er dog ikke fundet i ca. 1947, men antagelig ved stemmeværkets anlæggelse før 19. januar 1944. Måske har en karl fra gården efterfølgende forsøgt sig i åen, sådan som Iver husker, måske som følge af Niels Sviths undersøgelser i foråret 1944? Der omtales ikke fund af andre knogler fra dyret, eller fund af pilespidser eller andre menneskeskabte genstande. Ved forundersøgelsen af arealerne omkring Bjerregård i 1997 fremkom dårligt bevarede spor efter en mindre boplads fra yngre stenalder, ca. 150-200 m øst for fundstedet for kraniet, ved sydsiden af Høllet Bæk. De eneste fund er nogle flintafslag, der ikke daterer sig nærmere end til yngre stenalder, dvs. c. 4000-1800 f.Kr.

Kraniet

Kraniet har tilhørt en uroksetyr. Der var hos uroksetyren en meget stor forskel i størrelse mellem køer og tyre, og Fæsted-oksen hører uden tvivl til blandt tyrene, dog som én af de mindre. Kraniet er usædvanligt velbevaret og stort set komplet, og det er derfor muligt at tage en række veldefinerede mål og sammenligne disse med tilsvarende hos en lang række andre danske uroksetyre. Kraniets basallængde, dvs. totallængden målt på undersiden af kraniet, er således 55 cm, omkredsen af hornstjerne ved basis er 29 cm, længden af hornstjerne langs den ydre krumning er 54 cm og den største spændvidde mellem hornstjerne er

Fig. 3. Uroksekraniet fra Tved Å/Høllet bæk. Foto: SJM.

The auroch cranium from the river Tved/Høllet stream.

73 cm. I Zoologisk Museums samling findes der omkring 30 andre uroksetyre, hvor basallængden også kan måles og omkring 60, hvor hornstjerne kan måles, og en sammenligning med disse viser, at Fæsted-tyren hører til i den nederste ende af variationsbredden. Således er basallængden hos Danmarks største uroksetyr til sammenligning 74 cm, og de tre hornstjermål henholdsvis 40, 77 og 114 cm.

Denne største danske urokse hører samtidig til blandt de første urokser, der indvandrede til landet for ca. 11.400 år siden umiddelbart efter afslutningen af sidste istid. De ældste danske urokser repræsenterer den sidste rest af istidens meget store former, der var tilpasset livet i åbne skove og på store græssletter længere nede i Europa. Med tiden og med skovens indvandring blev urokserne mindre og hermed bedre tilpasset et liv i skovene, så alene ud fra kraniets størrelse og form ville man gætte på, at Fæsted-tyren hørte til blandt landets yngre urokser. Det er da også bekræftet gennem indirekte og direkte dateringer af kraniet.

I forbindelse med Degerbøl & Fredskild's store urokseværk fra 1970 blev der udtaget to sedimentprøver fra kraniets indre til brug for en mulig datering ad pollenanalytisk vej. Pollenspektret viste klart, at urokserne havde levet en gang i Subboreal

tid, men det var ikke muligt at indkredse det nærmere. Subboreal tid, der dækker perioden mellem 4000 og 500 f. Kr., kaldes også for Yngre Lindetid og dækker kulturhistorisk hele Bondestenalderen samt Bronzealderen. For at få en endelig afklaring af kraniets alder blev det i forbindelse med dets "genopdagelse" besluttet at lade det datere ved hjælp af kulstof-14-metoden. Denne datering bekræfter den pollenanalytiske placering af kraniet i Subboreal tid, men indsnævrer ikke blot perioden til *tidlig* Subboreal tid, men endnu mere præcist til midt i Bondestenalderen omkring 3200 f. Kr. Helt præcist siger resultatet, at urokserne med 95,4%’s sikkerhed levede og døde engang imellem 3348 og 3026 f. Kr.⁴.

Hvordan gik det så til, at denne mere end 5000-årige uroksetyr endte med at dukke op ved etableringen af stemmeverket ved Tved Å og Høllet Bæk? Sedimentprøverne, der blev udtaget fra kraniets indre viste klart, at urokserne i sin tid var blevet indlejret i en sandet ellemoseetørv. Prøverne var rige på ellepollen men også eg, hassel og lind og i mindre omfang birk, fyr, ask og elm vidnede om den skov, der i sin tid omgav stedet, hvor urokserne omkom. Der var tillige en lang række blomsterplanter repræsenteret heriblandt en del, som er knyttet til agerbrug, men det mest bemærkelsesværdige er måske, at der ikke blev fundet én eneste vandplante eller alge. Tyren er altså ikke druknet i en åben sø og herefter indlejret i søbunden og senere overgroet af en mose, sådan som det oftest ses hos vore andre mosefundne urokser, elge, kronhjorte osv., men er derimod "gået i bløde" i en ellemose. Når først et så stort og tungt dyr som en urokse bliver fanget i en mose, vil det kun sidde endnu mere uhjælpeligt fast, jo mere det kæmper for at komme fri. Ellemosen har fanget dyret og (helt usædvanligt) bevaret skelettet frem til gravearbejdet i forbindelse med udretningen af åen og etableringen af stemmeverket.

Som nævnt tidligere indvandrede urokserne til Danmark lige efter afslutningen af sidste istid. Dengang var Danmark en samlet del af det nord-europæiske kontinent og landfast med England og Sverige. Den nordlige grænse for uroksernes udbredelse kom til at løbe fra Skotland over Danmark og videre til de store mellemsvenske søer og de baltiske lande. Da det nordamerikanske isskjold

endelig smeltede helt væk for omkring 8000 år siden, steg verdenshavene dramatisk og Danmark blev til et ørige. Dette førte til isolerede og sårbare ø-populationer af bl.a. urokser, og arten uddøde allerede på Sjælland omkring 6000 f.Kr., på Fyn og omliggende øer mellem 3500 - 3000 f. Kr., men klarede sig i det "kontinentale" Jylland helt frem til omkring 1000 f. Kr., hvor menneskets efterstræbelse og ødelæggelse af dens levesteder gav den nådestødet. Som art overlevede uroksen i de nordøsteuropæiske skove helt frem til begyndelsen af 1600-tallet – men inden da var den for længst blevet tæmmede i den nære orient, og herved blev hovedparten af uroksens gener spredt ud over hele kloden gemt i vores tamkvæg – også i sortbroget, i jersey og rød dansk malke race.

Afslutning

Historien om det historieløse uroksekranie endte godt. Vi har fået genetableret vores viden om fundet, og det kan dermed genindtage sin plads blandt de brikker, vi som arkæologer har til at beskrive fortidens samfund og levevilkår. Det viser også vigtigheden af, at museumsregistreringen er opdateret og korrekt. Vi er bestemt ikke forvænt med velbevarede knogler fra oldtiden – som regel er de helt væk i den kalkfattige sydvestjyske sandjord. Fundet viser os, at det *kan* lade sig gøre, og fundet kan dermed være med til at skærpe vores opmærksomhed, når anlægsarbejder af forskellig slags skærer sig på tværs af engarealer og andre vådområder.

Noter

1. Uroksekraniet opbevares på Sydvestjyske Museer, j.nr. ASR1233 x1. Korrespondance på Zoologisk Museum: ZMK 10/1944; på Nationalmuseet: P8/44. Fund og fortidsminder nr. 19.04.05-38.
2. Degerbøl & Fredskild 1970, nr. 71c; Aaris-Sørensen 1998, s. 151
3. J.nr. ASR 25/67.
4. Dateringen er foretaget af AMS 14C Dateringscenter, Aarhus Universitet, prøvenummer AAR 12644.

Litteratur

Degerbøl, M. & B. Fredskild 1970: The Urus and neolithic domesticated cattle in Denmark. *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab Biologiske Skrifter* 17,1. København 1970.

Aaris-Sørensen, K. 1998: *Danmarks forhistoriske dyreverden*. 3. udg. Gyldendal.

SUMMARY

An auroch cranium from a dam on the river Tved/ Høllet stream

– a rare zoological find from southwestern Jutland

During WWII the courses of the river Tved and the smaller Høllet stream were straightened out and a dam was established to regulate and control water levels east of the dam (fig. 1). During the course of these earthworks, a skull belonging to a young auroch was uncovered – there are no other recorded finds of bones (fig. 2-3). The cranium has been C¹⁴ dated the auroch to have lived around 3200 B.C. Pollen analysis of samples taken from the cranium tell us, that the auroch seems to have lost its way in a swampy alderwood bog area, where it became trapped and unable to free itself, died. Aurochs lived in Denmark after the last Ice Age. On the island of Zealand the species died out already ca. 6000 B.C., on Funen and other islands around 35-3000 B.C, whilst it seems to have survived on 'continental' Jutland right up to around 1000 B.C.; where the intrusion of man and destruction of its habitat finally pushed the species into extinction.

Claus Feveile
Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
cf@sydvestjyskemuseer.dk

Kim Aaris-Sørensen
Lektor, kurator, Zoologisk Museum
Universitetsparken 15, 2100 København Ø
KAaris@snm.ku.dk

Fladmarksgrave fra høj og flad mark – tre enkeltgravstidsgrave fra Krogsgård

Af Steen Frydenlund Jensen

Artiklen omhandler fundet af tre jordfæstegrave fra enkeltgravstid (perioden 2800-2600 f. kr), på Krogsgård Mark mellem landsbyen Tjæreborg og Esbjerg. Ingen af gravene havde tilsyneladende været dækket af en høj, hvilket er et sjældent fænomen i enkeltgravstid. I den ene grav bestod gravgaverne af tre slebne flintredskaber, hvilket hidtil kun er fundet to i andre grave i enkeltgravskulturens område.

I sommeren 2008 skulle NCC A/S udvide grusgraven på Krogsgårdsvej ved Tjæreborg, og i dén forbindelse blev et 20.000 m² stort område undersøgt for arkæologiske levn¹. Det forventedes, at der var noget af arkæologisk interesse på området, da der ved herredsberetningerne i 1917 blev konstateret, at der på marken lå ” En ganske lav Banke, som uden Tvivl er en udjævnet Gravhøj. Baade dens

Form og Jordbunden, der er gullig mod den omgivende sorte Muld, viser det.”(beretner S. Schultz). I forbindelse med forundersøgelsen kunne det konstateres, at der på alle sider af den formodede høj fandtes bebyggelse fra bronzealderen og ældre jernalder, hvorfor det blev besluttet at undersøge hele området.

Området udgjorde den sydlige spids af en lang-

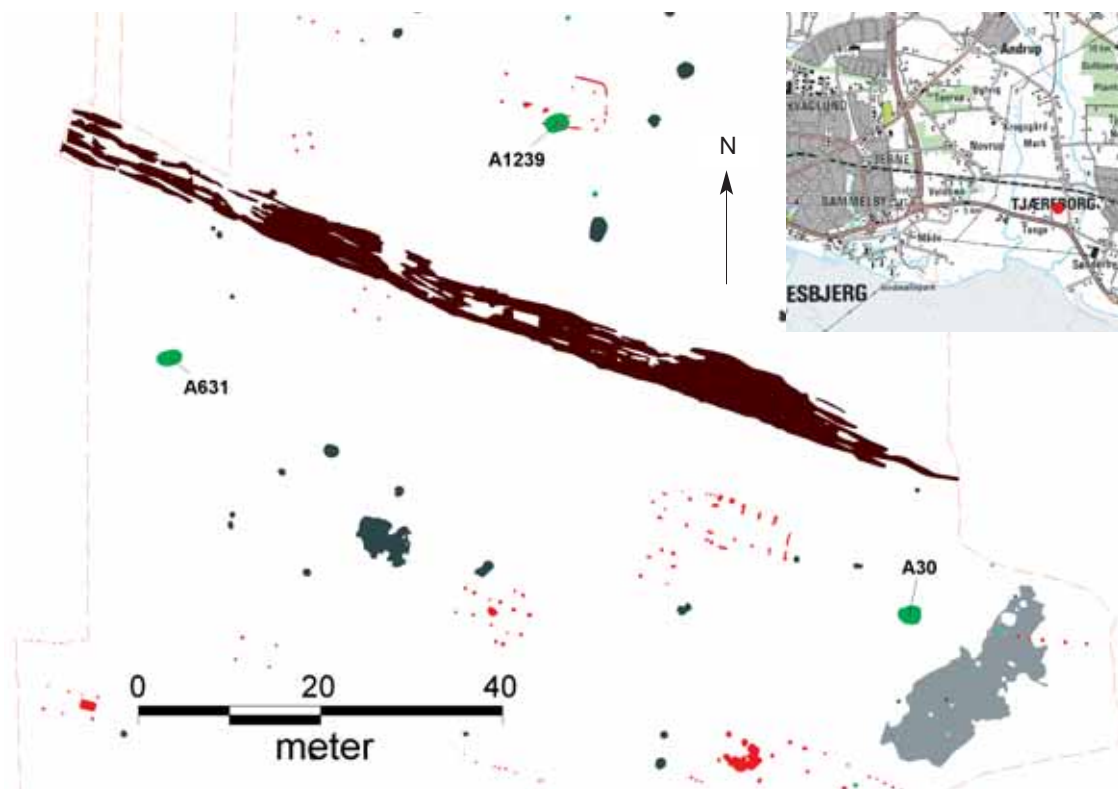

Fig. 1. Bearbejdet oversigt over pladsens beliggenhed og gravenes beliggenhed på feltet. Gravene er markeret med grønt. Tegning: STJ (Steen Frydenlund Jensen).

Overview of the excavation site and the placement of the graves within the site. Graves are highlighted in green.

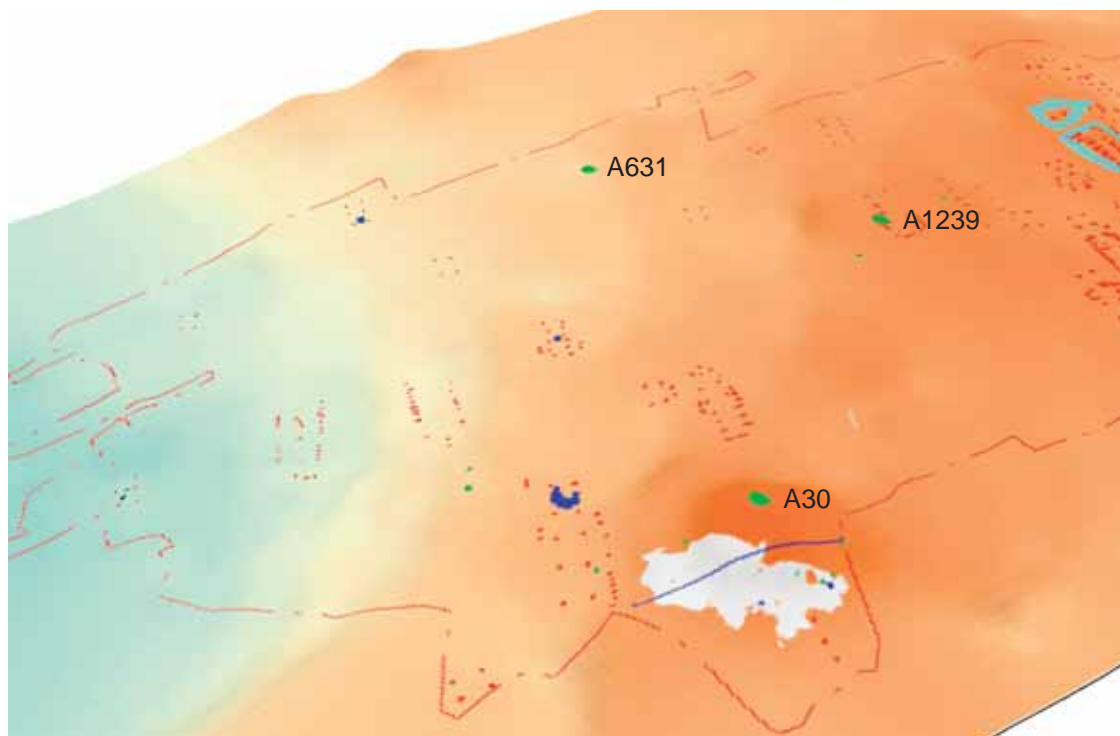

Fig. 2. De tre grave indtegnet på et tredimensionelt højdekurvekort over området. Grave og urner er markeret med grønt, huse og hegn med rødt og kogestensgruber med blå. Den blå streg mod syd angiver, hvor højen blev snittet. Tegning: STJ.

The three graves superimposed on a three dimensional elevated contour map of the area. Graves and urns are highlighted in green, houses and fences in red and boiling pits in blue. The blue line to the south represents the trans-section of the burial mound.

strakt, N-S orienteret geesttunge, der mod syd stikker ud i marsken, og som på siderne var afgrænset af enge. Først 2,5 km nord for Krogsgård har den langstrakte geesttunge forbindelse med et mere sammenhængende parti af Esbjerg Bakkeø². I forhold til de omgivende enge fremtræder geesttungen med en relativ stejl stigning på 3-5 m, især mod syd og øst, mens terrænet mod vest viser en mere flad profil. Oppe på selve geesttungen er terrænet omkring Krogsgård forholdsvis fladt med en mindre top på 8 m omkring den tidligere nævnte overpløjede gravhøj. Det var denne centrale del af geesttungen, der blev undersøgt.

Overraskende nok viste der sig ikke kun at være en grav fra enkeltgravstiden³ i selve højningen (A30), men der fandtes yderligere to under flad mark hhv. 66 m nordvest og 86 m vest for højen (A1239 og A631 – se fig. 1). De tre grave havde hver deres særegne træk, der i det følgende vil blive nærmere beskrevet.

Grav A 30

Denne grav var beliggende i den højning, der omtales i herredsberetningen. Højningen viste sig at være en naturlig hævnning af råjorden⁴, og der fandtes intet bevaret, der kunne bekræfte, om der havde ligget en gravhøj over selve graven. På østsiden af højningen fandtes et fundtomt kulturlag, der kunne være resterne af en tidligere muldoverflade, men der var ingen indikationer på, at der havde været opført en høj ovenpå muldlaget, der ivoigt ikke kunne dateres nærmere. For at være helt sikker på, at grusbanken var naturlig, blev der gravet et snit på tværs af højningen gennem det formodede kulturlag og godt 1/2 meter ned i råjorden. Denne afveg dog ikke fra den omkringliggende råjord, og må derfor betragtes som en naturlig grusbanke, til trods for sin meget højliggende form i 3D-modellen (fig. 2).

Hvis man ser på fordelingen af jernalderurner (de grønne prikker på fig. 2), er det tydeligt, at de

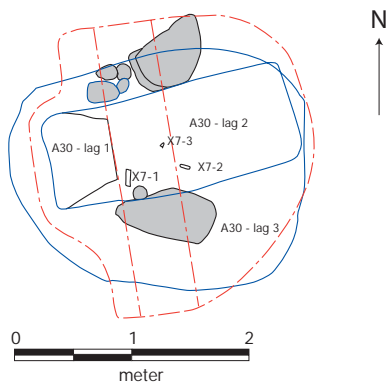

Fig. 3. Grav A30 set i fladen. Lag 1 og 2 udgør resterne af kistespor, medens lag 3 er den opfyldte nedgravning, som den blev set i fladen. Tegning: STJ.

Grave A30 highlighted on the excavation plan. Layer 1 and 2 represent the trace remains of the coffin, whilst layer 3 is the backfilled hole as seen on the surface.

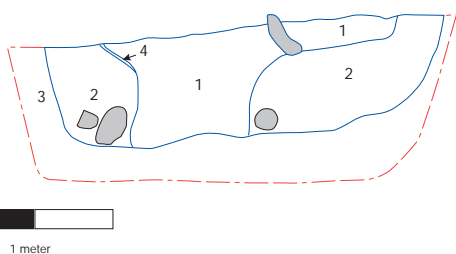

Fig. 4. Grav A30 set i profil. Lag 1 udgør resterne af kistespor, lag 2 opfylden og lag 3 den omgivende råjord, medens lag 4 er et tyndt trækulslag, der muligvis er resterne af et kistelåg. Tegning: STJ.

Grave A30 seen in section. Layer 1 represents the trace remains of the coffin, layer 2 the backfill and layer 3 the surrounding raw earth; whilst layer 4 was a thin charcoal layer, which could possibly be the remains of a coffin lid.

helt mangler på højtappen. Heraf kunne man foranlediges til at tro, at højningen har været højere, og at toppen kunne have bestået af en reel gravhøj indeholdende urner, som sidenhen er blevet pløjet bort. Desværre findes jernalderurner generelt placeret langs højfoden, og ikke oppe på selve højtappen, hvorfor fraværet af urner her hverken kan beeller afkræfte en eventuel høj. Det er således ikke umiddelbart muligt at konstatere, om graven har været højsat, men da der ikke var nogen indikatorer på en høj, såsom varierende farve af undergrunden eller spor efter randsten eller grøfter, er der sandsynligvis tale om en fladmarksgrav, der er nedgravet i den naturlige højning netop fordi den lignede en høj, ligesom man generelt i løbet af enkeltgravstid gerne gravede nye grave ned i toppen af gamle høje.

Selve graven bestod af en oval nedgravning i fladen, som indeholdt et rektangulært formodet kistespor (fig. 3), der i profil havde næsten lodrette sider, samt et tyndt trækulslag, der kan være resterne af et kistelåg (fig. 4), som er sunket lidt ned i højen ved kistens kollaps. Langs begge sider af det formodede kistespor lå der enkelte håndstore til 75 cm store sten, der formodes at have afgrænset og muligvis støttet kisten, der i så tilfælde har været omkring 80 cm bred, medens laget kunne følges i 212 cm længde.

I selve graven fandtes tre gravgaver (fig. 5); dels en stridsøkse (X 7-1) af Hübners type B4⁵, der dateres til ældre enkeltgravstid, hvilket vil sige perioden 2800 – 2600 f. Kr. Denne var placeret i

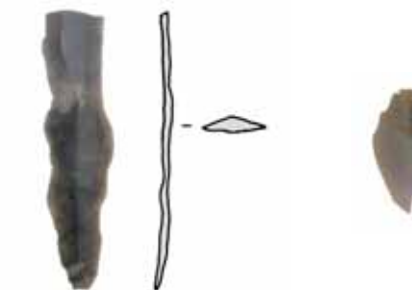
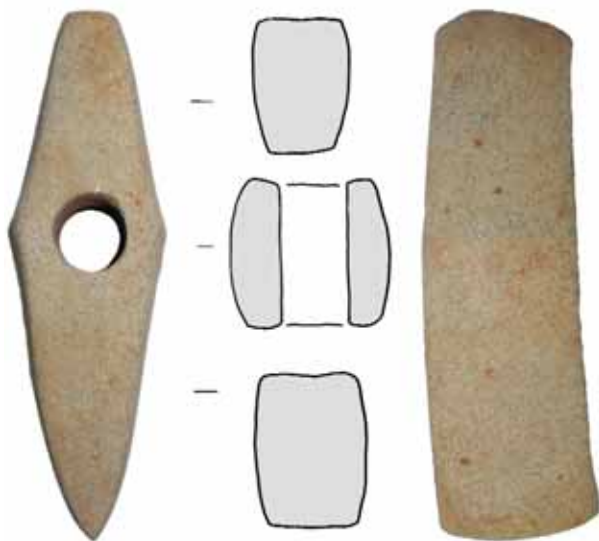

Fig. 5. Gravudstyret fra grav A30: Øksen (X7-1), flækked flint knive (X7-2) og afslaget (X7-3). Efter Siemen 2009 Tavle 5:104. (1:2).

The grave goods from grave A30: An axe (X7-1), flaked flint knife (X7-2) and the flake (X7-3). (1:2).

Fig. 6. Grav A30 under udgravning – økse og flintafslag (nederst) er lige dukket frem. Foto: SJM.

Grave A30 under excavation – the axe and flint flakes (bottom) have just been uncovered.

gravens sydvestlige del, hvilket er meget typisk for mandsgrave, hvor den gravlagte som regel ligger på sin højre side med hovedet i vest og ansigtet mod syd, med øksen lige foran sig. Æggen pegede mod syd, væk fra den gravlagte. Omtrent midt i graven fandtes en flække (X 7-2), der med sporadisk slid langs siderne sandsynligvis har udgjort et knivsblad. Også disse findes normalt på denne placering og har sandsynligvis været fastgjort i et bælte. Slutteligt fandtes ligeledes midt i graven et flintafslag (X 7-3), hvis funktion ikke kunne bestemmes nærmere. Der fandtes intet spor efter den gravlagte, hvilket skyldes de dårlige bevaringsforhold i sandjord, hvor knogler opløses efter 50-100 år, og ligfedt⁶ kun ses under særligt gunstige omstændigheder.

Højningen, der kun kunne anes i marken i 1917, viste sig således at indeholde en velbevaret be-

gravelse fra ældre enkeltgravstid samt endvidere en række urner fra ældre jernalder.

Grav A1239

Af gravene uden nogen form for højmarkering havde den ene, A1239, en meget speciel beliggenhed, der indikerede, at der sikkert aldrig har været rejst høj over den, idet den blev overlejret af et hus fra ældre førromersk jernalder, hvis ene væggrøft skar graven (fig. 7).

At huset, der er fra omkring 500 f. kr, er anlagt direkte ovenpå graven må betyde at der på husets anlæggelsestidspunkt ikke har eksisteret en høj over graven. Der er således højst sandsynligt tale om en fladmarksgrav anlagt uden høj.

Selve graven bestod af en 55 cm dyb nedgravning med lige sider og bund, i hvis nord- og vestside, der fandtes en større mængde hånd- til hoved-

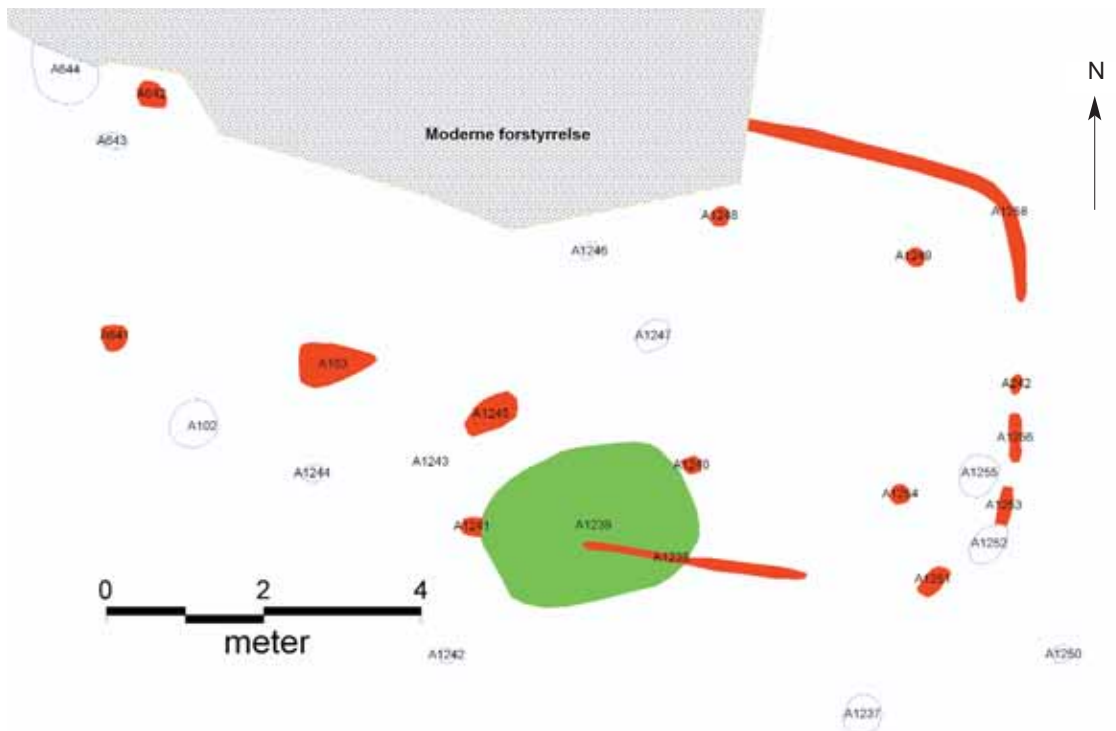

Fig. 7. Grav A1239 (grøn) overljet af Hus 117 fra ældre førromersk jernalder (markeret med rødt). Tegning: STJ.

Grave A1239 (green) overlain by house 117 from the Late pre-Roman Iron Age (marked in red).

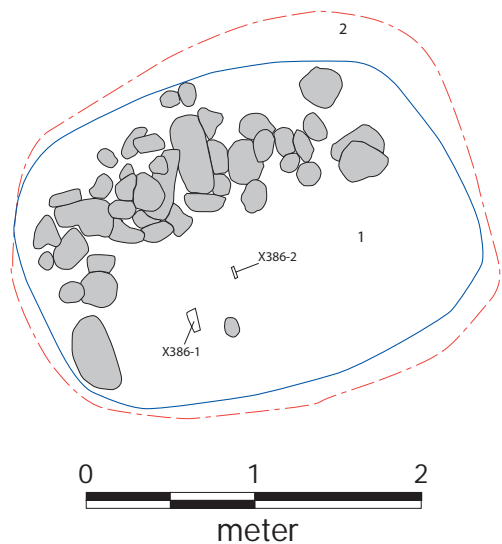

Fig 8. Grav 1239 set i fladen. Lag 1 udgøres af gravfylden, gulbrunt sand og lag 2 af råjorden, der bestod af gult sand. Tegning: STJ.

Grave 1239 as seen on the surface. Layer 1 represents the grave-fill of yellow brown sand and layer two the raw earth, which mostly consisted of yellow sand.

store sten. Den lige afgrænsning, som stenrækkerne dannede ind mod gravens midte, tyder på, at den afdøde har ligget i en form for kiste, som der desværre ikke er bevaret noget af, og selve området, hvori gravgodset fandtes, afveg kun fra resten af graven ved at være fri for større sten.

I graven fandtes en slebet tyknakket retægget flintøkse (X386-1), der lå i gravens vestende med

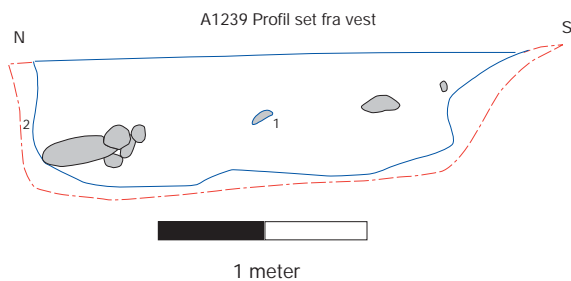

Fig 9. Grav 1239 i profil med den lige nedgravning og bund. Tegning: STJ.

Grave 1230 seen in section with its level cut and bottom.

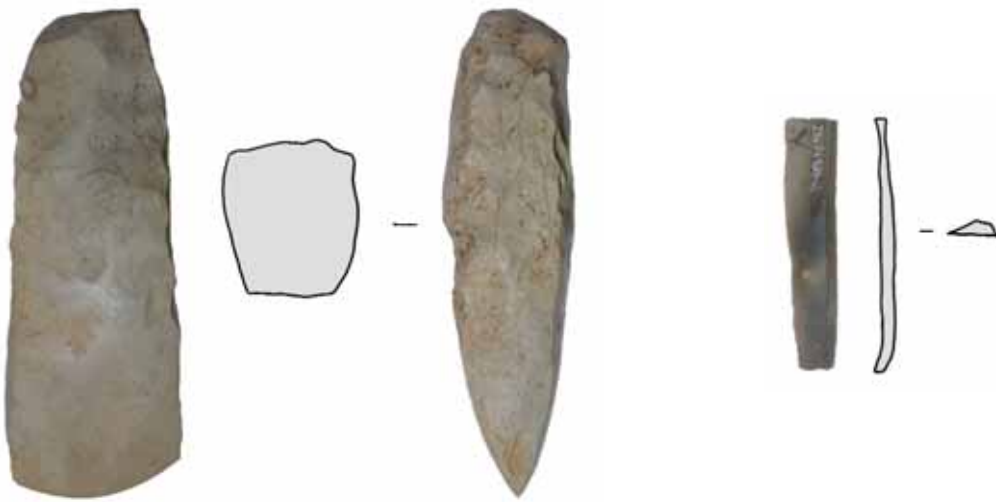

Fig. 10. Gravgodset fra grav A1239: flintøkse (X386-1) og flækkekniv (X386-2). Efter Siemen 2009 Tavle 5:104. (1:2).

The grave goods from grave A1239: flint axe (X386-1) and bi-faced flaked flint knife (X386-2). (1:2).

Fig. 11. Grav 1239 set fra vest med øksen fremgravet. Foto: SJM.

Grave 1239 seen from the west with the axe uncovered.

æggen pegende mod nord og den mest flade bredside opad. Øksen er af Hübners type 1A1⁷, hvilket vil sige en datering til perioden 2800-2525 f. Kr. Centralt i graven fandtes en flækkekniv (X386-2), der var orienteret nord-syd med rygsiden opad og slagbuleenden i syd (fig. 10 og 11). Ligesom i grav A30 har den sandsynligvis siddet i bæltet hos den afdøde person.

Graven er således fra samme periode som A30, men hvor tæt i tid de to gravlæggelser har ligget på hinanden i tid, kan ikke afgøres.

Grav A631

Den vestligste af de tre grave var en jordfæstegrav fra enkeltgravstid (fig. 12), der lå under flad mark uden spor af forhøjning i landskabet. Hvis man kaster et blik på fig. 2, vil man se, at den i stedet nærmest ligger i en fordybning og således højst sandsynligt heller ikke har været dækket af en høj. Graven bestod af en 280 x 170 cm stor nedgravning, indeholdende et 150 x 70 cm stort formodet kistespor. Nedgravningen havde tilnærmelsesvist lodrette sider og en plan bund. På begge langsider af nedgravningen fandtes hånd- til hovedstore sten i en ufuldstændig ramme, mens de ikke fandtes på kortsiderne. Stenrækkernes lige afgrænsning ind mod gravens midte må umiddelbart tolkes som, at der her har stået en form for kiste, hvori den afdøde har været gravlagt.

Nedgravning og det formodede kistespor adskilte sig fra hinanden ved, at kistesporret var mørk gulbrunt, medens selve nedgravningen var gul og ikke afveg meget i farve fra råjorden. Der fandtes endvidere et rundt anlæg øst for kistesporret. Dette var omkring 5 cm dybt og lidt mørkere end resten af fylden, og kan muligvis have været rester efter et kar af organisk materiale. Ligesom i de andre grave på pladsen forekom der ingen spor efter ligfedt eller andet, der kunne indikere *den* eller eventuelt *de* gravlagtes placering, da der kan forekom-

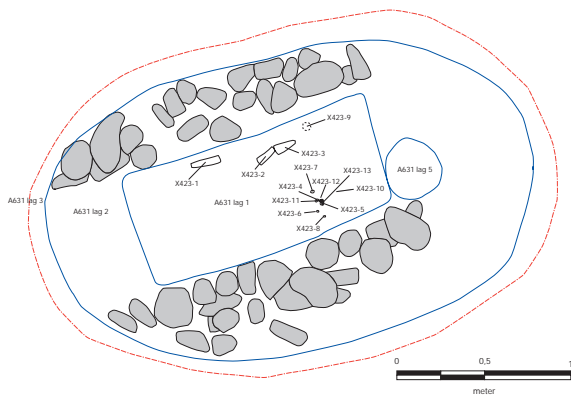

Fig 12. Grav A631 i fladen. Lag 1 er kistesporet, 2 nedgravningen, 3 råjorden og 5 det mulige organiske kar. Tegning: STJ.

Grave A631 on the surface. Layer 1 is the trace of the coffin, 2 represents the cut, 3 the raw earth and 5 a possible organic vessel.

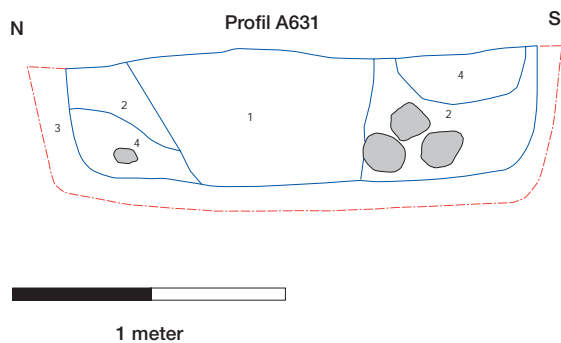

Fig 13. Grav A631 i snit. Lag 1 er kistesporet, 2 og 4 forskellig opfyld i nedgravningen og 3 råjorden. Tegning: STJ.

Grave A631 in section. Layer 1 is the trace of the coffin, layers 2 and 4 are fills in the cut and layer 3 the raw earth.

me dobbeltbegrovelser, hvilket bliver belyst i det følgende.

Graven indeholdt i alt 13 fund. Her udgjorde de tre slebne flintøkser de mest markante; en var tyknakket og retægget (X423-1, Hübners type 1A1) og lå i nordsiden af gravens vestende med æggen vendende mod øst, medens de to andre var tyndbladede retøkser (X423-2 og -3, begge Hübners type 2A1), der ligeledes lå i gravens nordside, omtrent midt i det formodede kisteområde. Begge disse havde æggen vendende mod vest, og lå på deres bredsider. Den ene havde endvidere i sin brugstid fået beskadiget æggen. Godt 10 cm øst for økserne lå ligeledes i nordsiden et depot bestående af seks pænt samlede flintafslag (X423-9), hvoraf de to var tilspidset mod distalenden⁸, hvilket kan skyldes at de har været brugt som bore-spids.

I den sydlige halvdel i kistesporets østende lå otte ravperler, (X423-4, -5, -6, -8, -10, -11, -12, -13), af Hübners type 1 og 2⁹ samt et stykke forstønet træ (X423-7).

Dateringsmæssigt giver de to tyndbladede økser den snævraste datering, hvilket vil sige perioden 2800-2600 f. kr, hvorfor graven falder indenfor samme periode som de to andre. Den totale mangel på højindikerende faktorer tyder endvidere på, at der er tale om en fladmarksgrav, ligesom grav A1239.

Fund af tre slebne flintøkser i samme grav er hidtil kun fundet i to tilfælde i Danmark og Slesvig-Holsten. Den ene er fundet i Vittrup ved Lindknud Sogn ved Vejen¹⁰, og den anden i Bendorf-Bondenschiften i Kreis Rendsburg-Eckernförde i Holsten¹¹. I begge disse grave var gravgaverne tre forskellige slebne flintgenstande; i graven fra Lindknud var der en tyndbladet tværoakse, en mellemladet retøkse og en tyndbladet retøkse, medens der i graven fra Bendorf-Bondenschiften var en tyknakket retøkse, en tyndbladet retøkse og en flintmejsel. Begge gravene var efterfølgende blevet dækket af en høj.

Grav A631 er både fundkombinationsmæssigt og konstruktionsmæssigt således et decideret unika, idet der her fremkom både to ens tyndbladede retøkser og én tyknakket retøkse i en fladmarksgrav. Hvad økserne angår, er der dog den mulighed at den ene tyndbladede økse, evt. den skårede, har haft en anden funktion, men det kræver nærmere analyser af flinten at kunne be- eller afkræfte.

Deponeringen af de seks flintafslag, hvilket er et fænomen, der kun findes i mandsgrave, kunne tyde på, at den gravlagte har været en flinthugger¹². Dette kunne også være forklaringen på, at vedkommende har fået hele tre flintredskaber med sig i graven. Der er dog ikke fundet flintafslag i de to andre grave med tre flintredskaber. Disse grave

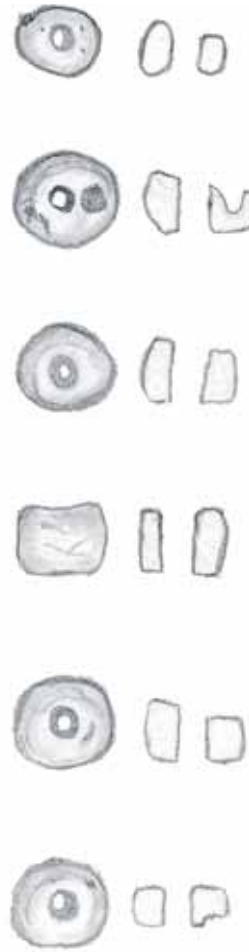
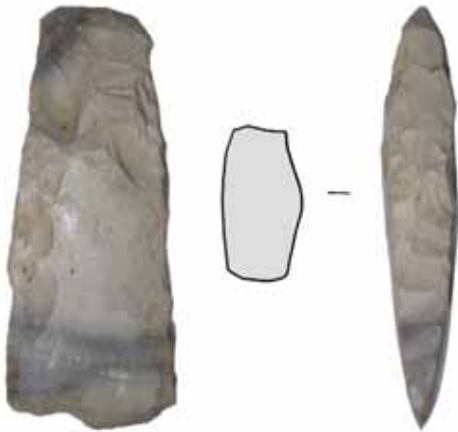
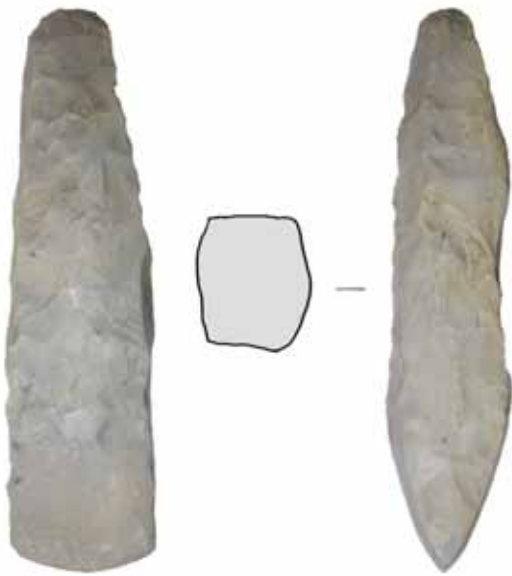

Fig 14. Økser (1:2) (x423-1-3) og perler (1:1) (x423-4-13) fra A631. Efter Siemen 2009 Tavle 5:103.

Axes (1:2) (x423-1-3) and pearls (1:1) (x423-4-13) from grave A631.

er dog udgravet i henholdsvis 1884 og 1896, hvor udgravningsmetoderne var noget mere hårdhændede, og afslag sædvanligvis ikke havde udgraverens interesse, hvorfor de godt kan være blevet overset.

Hvad angår forsteningen (X 423-7), så er forsteninger i enkeltgravskulturens grave hidtil næsten udelukkende forstenede søpindsvin, og det forstenede træstykke er tilsyneladende det første af sin art. Forsteningerne formodes at have haft et symbolsk indhold og er blevet tolket som amuletter, og de kendes i Danmark kun i enkeltgravstid¹³. Om det forstenede træ har udgjort en sådan amulet

Fig. 15. De to tyndbladede økser og flintdepotet i grav A631 under udgravning. Foto: SJM.

The two thin bladed axes and the flint depot in grave A631 under excavation.

eller blot tilfældigvis er havnet i graven, kan ikke siges med sikkerhed.

Økser og afslag tyder på, at vi har at gøre med en mandsgrav, hvilket dog modsiges af ravperlerne, der er placeret i østenden. Normalt tolkes grave med perler som kvindegrave, især hvis der er over tre perler¹⁴. Holder disse indikatorer stik, har vi at gøre med en dobbeltgrav med manden i vest og kvinden i øst, hvilket dog ikke kan siges med sikkerhed, da der ikke fandtes noget spor efter ligene.

Fladmarksgravene ved Krogsgård

De tre grave er ikke de eneste fladmarksgrave i området, idet der i 1999 blev fundet en mulig fladmarksgrav ca. 300 m syd for grav A30. Bortset fra enkelte skår af neolitisk keramik i fylden var graven fundtom.

At de fire grave ved Krogsgård ser ud til at være anlagt systematisk i forhold til hinanden, og at der ikke er gravet flere grave ned i den naturlige højning tyder på, at de er anlagt så tæt på hinanden i tid at man har kendt til de andres eksistens eller i hvert fald har kendt til graven i højningen. Fladmarksgravene kan eventuelt have været markeret med træ eller andet forgængeligt materiale, der er forsvundet, da man i ældre førromersk jernalder anlagde en enkeltgårdsbebyggelse i området.

Fladmarksgrave, som dem ved Krogsgård, kendes flere steder fra, men er indtil videre kun med sikkerhed konstateret ved 0,8% af i alt 1707 undersøgte grave i Danmark og Slesvig-Holsten¹⁵, og i 10 tilfælde kendes i det tidligere Ribe Amt¹⁶. De sidstnævnte kan ses på fig. 16.

Fladmarksgravene adskiller sig ikke i inventar fra højgravene, hvilket hurtigt kunne konstateres

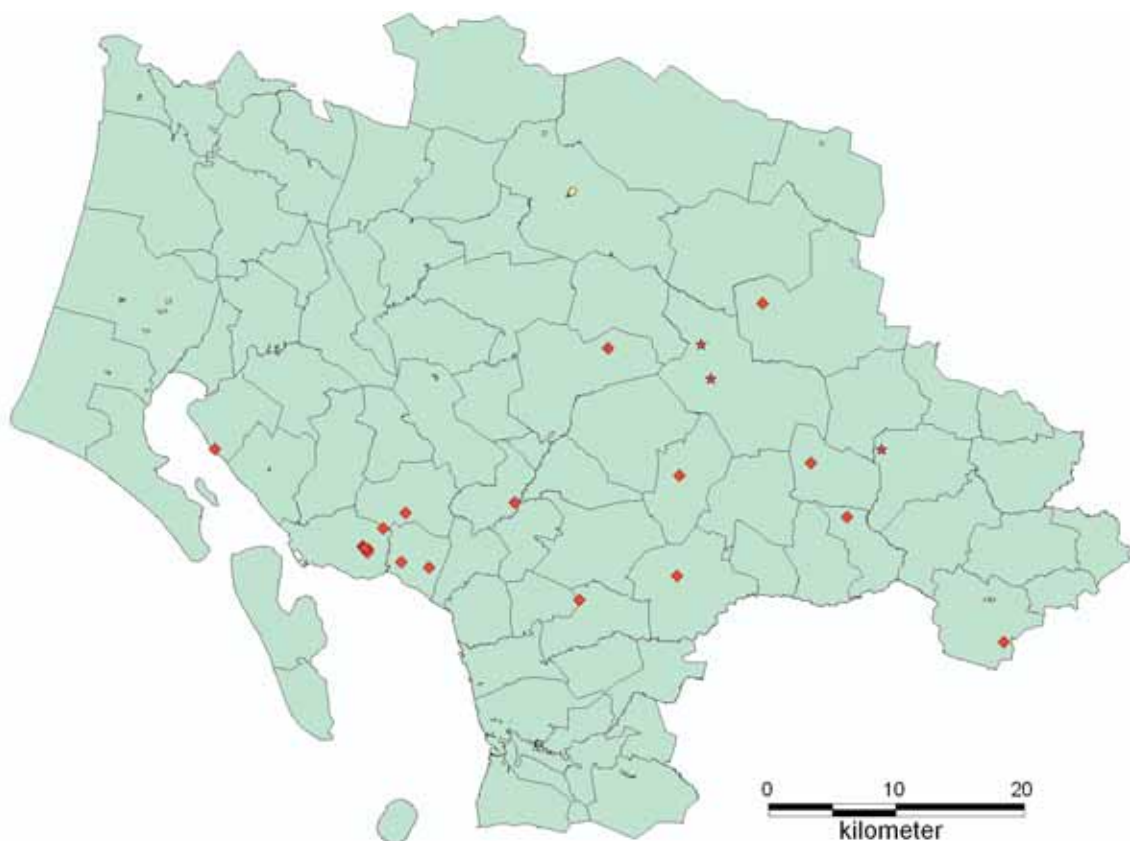

Fig. 16. Udbredelsen af fladmarksgrave fra enkeltgravstid i det gamle Ribe Amt. Gravene er markeret med rhomber. Efter Siemen 2009 fig. 20.

The distribution of flat field graves from the Single grave culture located in the former Ribe Amt. The graves are marked with a rhombus.

ved at gennemgå de 10 fladmarksgrave, der er beskrevet i Siemen 2009. Således fandtes der både stridsøkser og flintøkser i begge typer grave, og som det fremgår af grav A631, kan også fladmarksgravene være meget fundrige. Om den gravlagte har fået en høj rejst over sig, kan således godt have haft en statusmæssig betydning, men uanset høj eller ej fik man dog alligevel det samme gravgods med sig i graven.

Der er flere grunde til, at der kun er fundet en begrænset mængde fladmarksgrave. For det første har man ved ældre udgravninger altid gået ud fra, at der har været en høj over gravene, og hvis denne ikke kunne konstateres, er den blevet betragtet som bortpløjet i ældre tid, hvilket er noget, der selv i vore dage kan være svært med sikkerhed at be- eller afkræfte.

Et andet problem er den måde, hvorpå undersøgelserne foregår i dag, idet forundersøgelserne foretages med en afdækning af op til 10% af det berørte areal, hvilket som regel sker med 2-4 meter brede grøfter, også kaldet søgegrøfter, for hver 20. meter, og her kan en to meter lang grav, der ikke på nogen måde markerer sig i landskabet, let overses.

Derudover hører det stadigvæk til sjældenhederne, at man afdækker større områder, hvor der er fundet en mere spredt bebyggelse, idet man i stedet forsøger at finde hele den forhistoriske bebyggelse med søgegrøfter, hvilket alt andet lige går ud over det fulde overblik. Hvis man ved undersøgelsen havde valgt kun at afdække, hvor man var sikker på, at der var spor efter forhistorisk aktivitet, var de to fladmarksgrave aldrig blevet erkendt, og

gravgaverne havde i dag været en del af en grusvej ét eller andet sted i landet.

Dette skete heldigvis ikke, og vi har nu efterretninger om tre grave, der på hver sin måde er lidt specielle.

Noter

1. Udgravningerne har journalnumrene ESM 2307-4U Krusborg og ESM 2649-1U Krosgård III.
2. Esbjerg Bakkeø er et morænelandskab (eg. jord og klippestykker der er blevet efterladt af en gletcher) som blev skabt ved Saale-istiden for omkring 130000 år siden, og som siden blev afskåret fra tilsvarende moræneøer af smeltevandsdale fra Weichelistiden, der sluttede for 10.000 år siden.
3. Perioden fra 2800 – 2400 f. kr. Denne karakteriseredes ved, at man gravlagde folk enkeltvist i jordfæstegrave under små gravhøje, hvor man tidligere havde haft massebegravelser i dysser og jættestuer.
4. Laget, der ligger umiddelbart under pløjejorden.
5. Hübner 2005 s. 88.
6. Ligfedt er et fedtet, brunt jordlag, der i gunstige tilfælde dannes af fedtsyrene i liget hvis det er begravet i iltfattige omgivelser. Det vil have samme form som omridset af den afdøde, hvorved man kan se hvordan kroppen lå ved gravlæggelsen.
7. Hübner 2005 s. 328ff.
8. Afslagets spidse ende. Modsat proximalenden, hvor man normalt finder en lille udbuling, en såkaldt slagbule, der indikerer at det er her man har slået for at afspalte afslaget fra den oprindelige flintknold.
9. Hübner 2005:388ff
10. Siemen 2009 nr. 23.40G.
11. Hübner 2005 nr. 1607-1.
12. Hübner 2005:772
13. Hübner 2005 s.462ff.
14. Hübner 2005 s. 616ff.
15. Hübner 2005 s. 600ff.
16. Siemen 2009 s. 41.

Litteratur:

Hübner, Eva 2005: *Jungneolitische Gräber auf*

der Jütischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur. København.

Siemen, Palle 2009: Sen yngre stenalder i Sydvestjylland. Katalog – Tekst. *AREM 4.1*, Esbjerg.

Summary

Flat field graves from mounds and open fields. Three Single grave culture burials from Krosgård

This article deals with the find of three interred graves, dating from the The Single grave culture (2800-2600 B.C.), uncovered on Krosgård field between Tjæreborg and Esbjerg (fig. 1-2). The first of the graves, Grave A30 was dug into the top of a natural rise in the landscape and there was no trace of an eventual grave mound (fig. 3-6). The grave consisted of an elongated burial with rounded sides and a rectangular form, most probably the trace remains of the coffin, with some stones that may have supported the coffin along its long sides. The grave contained a battle-axe (Hübner Type B4), a flake knife and a single flint flake. There was no trace of the interred as a result of the preservation conditions. During the Early Iron Ages the grave mound again functioned as a place of burial, as documented by the find of Iron Age urns along the foot of the mound. Their absence from the top of the mound cannot however be interpreted as an indicator of a now destroyed burial mound, as these Iron Age urns are normally only located at the foot of a mound.

The next burial, Grave A1239 was overlain by the wall trench of an Early Roman Iron Age house, suggesting that the local landscape was regulated enough by 500 B.C. to be used for a housing site; which in itself indicates that no mound was ever raised over the burial. This grave contained a polished thick necked flint axe (Hübner Type 1A1), as well as a flint flake and the probable coffin was surrounded by stones on the northern and western sides (fig. 7-11).

There were no traces of any burial mound in connection with the last of the uncovered burials, Grave A631 (fig. 12-15). On the contrary, a contour map of the area shows, that the grave if anything seems to have been located in a shallow

depression and therefore was not likely to have covered by a raised mound. The remnants of a stone frame were uncovered on the northern and southern sides of the grave, whose grave goods varied significantly from those of the two other graves. A ca. 5 cm deep round depression was located at the southern end of the grave, which was a little darker than the rest of the fill and this could be the remnants of an organic vessel. Under these remains, three polished flint axes were uncovered, of which one – a thick-necked Hübner Type 1A1 – was found in the western end of the grave; whilst two Thin-necked axes (both Hübners Type 2A1) were found in the middle of the grave on the northern side. In addition to these finds, six flint flakes were also found lying together 10 cm east of the flint axes and eight amber beads in the southern half of the grave. This find is unique, as the presence of three polished flint axes was previously only known of from two other graves in Denmark and Slesvig–Holsten and those cases contained no flint flakes or amber beads. This fact could however be due to the graves early excavation date in the 19th century and some hard handed excavation techniques. In this case, there is a possibility that it could be a double grave with a man and women interred.

Flat field graves of the Single Grave culture are known of in a number of different areas, but only 0,08% have been ascertained with any certainty herewithto from the total of 1707 investigated graves in Denmark and Slesvig-Holsten and in ten previous cases from the former Ribe Amt (fig. 16). An explanation of the low procentage partly lies with a previous assumption that all graves originally would have been covered by a mound. Graves were therefore noted as such, even when no evidence of a mound could be detected. Another problem adding to the equation are modern trial excavations, where only ca. 10% of an investigation area is actually uncovered and a two meter long depression can therefore be easily overlooked in the excavation process. The same is true of the excavation of dispersed settlements, where topsoil is only stripped of the areas for which trial excavations have given a positive result. If we had followed that principle in this case -instead of stripping the entire site - then two

of the graves would undoubtedly never have been recognized and would now have disappeared into a gravel pit. It can therefore be recommended to intensify excavation methods, when single Culture graves are uncovered without any demonstrable burial mound.

Steen Frydenlund Jensen
Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
E-mail: stj@sydvestjyskemuseer.dk

En overraskende gave fra Brokær

Af Palle Siemen

Den 5. august 2009 blev Sydvestjyske Museer et gravfund rigere. Fundet bestod af en stridsøkse af sandsten, en lille flintøkse og en ravskive. Sammensætningen af genstandene og de omstændigheder, hvorunder de fremkom, viser, at der er tale om et gravfund fra den tidligste del af enkeltgravstid (ca. 2850-2400 f. Kr.). Fundstedet: Brokær, umiddelbart syd for Kongeåen, er kendt for så meget andet, men ikke for et stort materiale fra enkeltgravstid.

Fundet

Det spændende fund blev gjort for mere end 50 år siden, da giveren, Leif Hansen fra Tarp, var dreng. Leif Hansen havde høns og manglede strøelse under disse, så han måtte af sted til en nærliggende sandgrav. Fra sandgravens brink gravede Leif Hansen en passende mængde sand ned i en spand og gik hjem for at strø sandet ud. Herved fremkom stridsøkser, flintøkser og to ravskiver (den ene er smuldret med årene).

Stridsøkse af mørk patineret sandsten med små sorte korn, længde: 17,4 cm, bredde: 4,8 cm, højde: 4,0 cm (fig. 1). Oversiden af øksen er svagt konveks, undersiden svagt konkav; æggen trukket ned i en afrundet spids; enden af nakken afrundet firsidet mod det ovale. Skafthullet er svagt timeglasformet, diameter: 1,8-1,9 cm, og boret ind fra begge smalsider: Det er trukket en smule tilbage mod nakken, hvorved øksen ikke alene i sin formgivning, men også vægtmæssig fremtræder let asymmetrisk. Ud for skafthullet er der på begge øksens sider en skarp kant. Vægt: 540 gram.

Fig. 1. Stridsøkser. Foto: Torben Meyer.

Battle-axe.

Fig. 2. Den tyndbladede flintøkse. Foto: Torben Meyer.

The thin bladed flint axe.

Tyndbladet retøkse af mørk grå senonflint med enkelte lysere dele (fig. 2). Bredsiderne er næsten helt slebne, men dybe slagar er dog synlige; smalsiderne har spor af slibning, men denne er delvis borthugget; også på nakken er der spor af slibning. Æggen er fin og slidt, nærmest til det glinsende. Længde: 10,9 cm; bredde æg: 4,7 cm, nakke: 3,3 cm; tykkelse omtrent midt i øksen: 1,3 cm. Vægt: 110 gram.

Ravskive med en svagt hvælvet side og en flad side; centralt en konisk gennemboring fra den flade side, diameter: 4,0-5,8 mm (fig. 3). Ravskivens kanter er afstødte, så diameter har været lidt større end de nuværende 6,1-6,4 cm, største tykkelse i midten: 1,3 cm. Vægt: 32 gram.

Fig. 3. Den bevarede ravskive. Foto: Torben Meyer.

The recovered amber disc.

Stedet

Stedet, hvor sagerne fremkom, lå ganske tæt vest for Andels-lucernemelsfabrikken i Brokær, og Leif Hansen husker det ganske nøje, så det var ikke noget problem af afsætte det på et kort

(fig. 4). Sammensætningen af fundet levner ingen tvivl: Der er tale om et gravfund fra den såkaldte enkeltgravskultur.

Der er ikke kendskab til en gravhøj på stedet, men sandsynligheden for, at fundet stammer fra en sådan, er stor. Fra Sydvestjylland kendes mere end 6700 gravhøje, hvoraf ca. 70 procent skønnes anlagt i enkeltgravstid. Der er til gengæld kun ganske få grave anlagt under fladmark og ingen med nævnte kombination af gravgaver¹.

Den formodede høj har næppe været entydigt synlig, hverken i 1913, hvor området blev berejst af Aage Brusendorff for Nationalmuseet, eller senere. Stedet ligger lidt øst for Brokær omtrent midt i et område med flyvesand, og højen har formentlig ikke været til at adskille fra mindre indlandsklitter i et opdyrket landskab, der i lighed med forholdene ved de kendte gravfund fra Brokær må formodes at være mere eller mindre udjævnet. Det lille Brokærfund – en gravplads fra romersk jernalder, fremkom på samme flyvesanddannelse, men ca. 300 m vestligere ved gården Brokjær, mens stedet for det store fund ligger yderligere nogle hundrede meter mod vest².

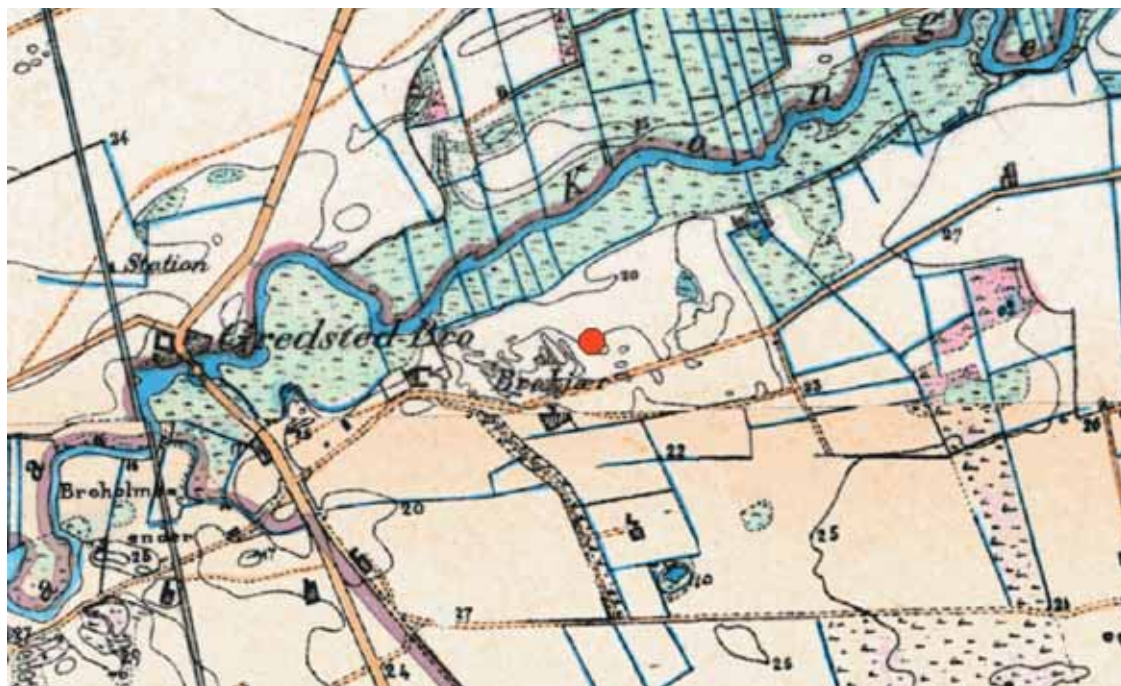

Fig. 4. Fundstedet markeret på et kort fra omkring 1870 (rød cirkel).

The finds-spot marked on a map from around 1870.

Fig. 5. Hjørtlund Sogn og de optegnede gravhøje på kort fra omkring 1870. Høje (røde cirkler, fundstedet markeret med større cirkel), samt høje i tilstødende områder (sorte cirkler).

Hjørtlund parish and the highlighted burial mounds on a map from 1870. Burial mounds (red spots). The finds-spot (large red spot). Burial mounds in other parishes (black spots).

Området

Hjørtlund Sogn er med sine ca. 2231 hektar et af de mindre i Sydvestjylland og ligger på den sandede hedeslette i den brede Kongeådal – et lavt og fladt terræn. Der er registreret 19 høje i sognet, og fra en af højene ved Stens er der oplysning om fund af en mandslang stenkiste med spor af et ubrændt lig og rester af bronzesager. Fra en ikke nærmere lokaliseret høj ved Hjørtlund blev der i 1860 indsendt dele af et sværd, en dolk og en økse, alt af bronze (fig. 5)³.

Lidt over halvdelen af højene findes i en noget spredt gruppe i den vestlige del af Hjørtlund ejerlav og i tilknytning en med en enkelt høj i den østlige del af Brokær. Fra en af højene i denne gruppe er der oplysning om fund af et bronzesværd ved gravning foretaget af læreren, men i et brev af 9. marts 1902 omtales dog et "sværd af sten" fundet i en høj nær Hjørtlund skole⁴.

Ved Karmdal banke i den østlige del af sognet er der blandt andet undersøgt to fundtomme grave i en nu helt forsvunden høj, formentlig fra enkelt-

gravstid. Der er seks løsfund af mere eller mindre fragmenterede flintøkser fra enkeltgravskulturen. Praktiserende læge Kjær skænkede i 1858 Den antikvariske Samling en sen stridsøkse fra Hjørtlund mark⁵.

Enkeltgravstid

Enkeltgravstid er en 4-500 årig periode i yngre stenalder. Begyndelsen af den jyske enkeltgravskultur må tidsmæssigt placeres mellem 2900 og 2800 f. Kr. I nutiden tegner kulturens karakteristiske gravhøje sig som runde, lyse aftryk i en mørk nyplojet eller –harvet mark. Engang lå de fleste af højene som små bukler i landskabet i mindre klynger eller strengede forløb. Fra flere tusinde af højene er der oplysninger om gravfund i museernes arkiver, og samlingerne rummer mange eksempler på datidens materielle kultur fremdraget af højenes gemmer, men uden nærmere oplysninger. I andre høje har arkæologiske udgravninger mere detaljeret afdækket gravene og deres indhold.

Enkeltgravskulturen udgør med tusindvis af un-

dersøgte gravfund et stort og vigtigt kildemateriale til forståelsen af yngre stenalder i Midt- og Vestjylland og er samtidigt en af disse landskabers mest markante oldtidskulturer⁶. En nøje optælling af den jyske enkeltgravskulturs grave er måske ikke umulig, men tidskrævende. En hurtig optælling viser mere end 3000, og en nærmere gennemgang af museernes arkiver og samlinger ville formentlig øge dette tal betragteligt. Eksempelvis udvælger Eva Hübner i sin disputats 400 lokaliteter fra Sydvestjylland med en eller flere enkeltgrave, men der er betydeligt flere: yderligere 364 høje rummer med sikkerhed en eller flere grave, og dertil kan man føje 300 høje med oplysninger om fund af oldsager fra enkeltgravstid (forstyrrede eller plyndrede grave). Hübner har uden for Sydvestjylland udvalgt 1183 lokaliteter, og kan man overføre fordeling fra Sydvestjylland, hvor Hübner kun har benyttet ca. en tredjedel af det samlede antal lokaliteter med enkeltgrave, bliver et forsigtigt skøn på mere end 4500 grave.

Største delen af begravelserne må ud fra deres gravgods anses for at være mandsgrave som ofte kendetegnet ved en stridsøkse eller en flintøkse, formentlig datidens materielle kendetegn for manden: krigeren, håndværkeren og bonden.

I lidt over 600 grave optræder stridsøkserne som eneste gravgods, mens der er knapt 140 grave udelukkende med en flintøkse. Kombinationen stridsøkse og flintøkse findes i 192, heraf er der 107 grave med andre gravgaver, især flækker (56 grave).

Stridsøkse af type B

Enkeltgravskulturens stridsøkser er opdelt i en række typer. Den første typedeling af stridsøkserne fra enkeltgravstid blev fremlagt af Sophus Müller i *Ordnung af Danmarks Oldsager fra 1888*. Müller opstillede fem rækker af økser med skaft-hul eller skaftleje, og to af rækkerne omfatter flere af formerne fra enkeltgravstid. I 1898 satte Müller stridsøkserne ind i den rette kulturelle sammenhæng og fremlagde samtidig den tidsmæssige tredeling, som fortsat er basis i enkeltgravskulturens udvikling⁷.

Peter V. Glob beholdt i sin disputats fra 1944 i det store hele Müllers fordeling af stridsøkser, men udbyggede især i detaljen formerne og kunne

således udskille mere end hundrede undertyper og varianter. Klaus Ebbesen tager i sin disputats konsekvensen af Glob's for sin tid særdeles grundige arbejde og konkluderer, at en systematisk nyvurdering af stridsøkserne kun i detaljen ville ændre Glob's system. På den anden side fremhæver Eva Hübner det vanskelige i at arbejde med 125 undertyper og varianter, der ikke alle er lige entydigt afgrænsede, hvilket for en række typer vedkommende gør en del økser vanskelige at bestemme. Hübner tog i sin disputats udfordringen op og nydefinerede ud fra en række formkriterier, centrale mål og proportioner de 11 hovedtyper, som stridsøkserne traditionelt deles i. Hver hovedtype omfatter mellem tre og otte undertyper, og dertil kommer seks varianter af stridsøkser – i alt 51 valgmuligheder for en nærmere bestemmelse af en stridsøkse⁸.

Stridsøkserne fra Brokær kan uden videre henføres til type B⁹. Der er ca. 140 stridsøkser af denne type, heraf stammer ca. 100 fra gravfund. Økserne er mellem 11 og 22 cm lange, gennemsnitligt ca. 16,6 cm. Udbredelsen er hovedsageligt Sydvestjylland og et bredt bælte langs Skjern å; dertil kommer enkelte pletvise forekomster i det nordvestlige Midtjylland og det centrale Sønderjylland (fig. 6).

I forhold til længden er mindre forskelle i den geografiske spredning af B typen. Økserne er gennemsnitligt 16,6 cm lange. Lidt over halvdelen af økserne mindre end gennemsnittet stammer fra Sydvestjylland, mens der blot er 40 procent af økserne over gennemsnittet fra Sydvestjylland. De sydvestjyske stridsøkser af type B er som oftest mere end 1 cm kortere end den gennemsnitlige økse. Helt konkret er økserne fra Sydvestjylland gennemsnitligt 15,1 cm lange mod 17,9 cm for økser i det øvrige Jylland. Udvalger man økserne med længde på 19 cm eller derover stammer kun 12,5 procent fra Sydvestjylland.

En nærmere gennemgang af B-typens fire undertyper (type B1-B4) viser forskelle såvel i størrelse og udbredelse. Type B1 er den korteste undertype, gennemsnitlig 16,1 cm, mens de øvrige i gennemsnit er 17,2-17,6 cm lange. Af samtlige stridsøkser af type B fra Sydvestjylland er 1/3 af type B1, 1/3 af type B4 og resten næsten ligeligt af type B2 og B3. Inden for stridsøkse type B1 er 41

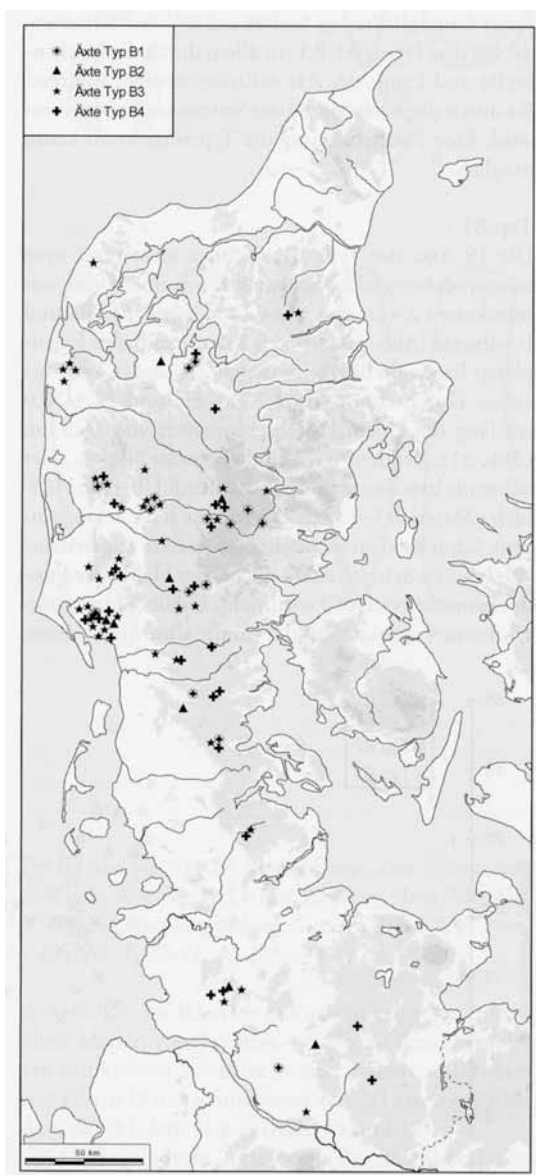

Fig. 6. Udbredelsen af stridsøkser af type B. Efter Hübner 2005 Abb. 52.

The distribution of the type B battle-axe.

procent fundet i Sydvestjylland og 9 procent i Sønderjylland. Ved type B4 er lidt over 60 procent af stridsøkserne fundet i Sydvestjylland, mens 25 procent er fundet i Sønderjylland. Type B2 og B3 har generelt en mere nordlig udbredelse.

Måske er forklaringen på disse forskelle så enkel, at der blot er tale om størrelsen på de tilgængelige sten, men det er også muligt, at forklaringen

skal søges i andre forhold i datidens samfund. Måske er forskellene udtryk for lokale traditioner i udformningen af enkeltgravskulturens mandssymbol, og de kan i sidste ende være ledetråde til udskillelse af datidens forskellige stammer. Det noget forvirrede billede i udbredelsen af de forskellige typer skyldes måske, at relationerne mellem de enkelte stammer skal ses i både et tidsmæssigt og socialt/kulturelt perspektiv, hvor gaver er symboler på sammenhold både på det familie- og stammemæssige plan, men samtidigt underlagt skiftende alliancer i datidens samfund. En gennemgang af det samtidige og meget lignende materiale fra de såkaldte snorekeramiske kulturer i Mellemeuropa har vist, at mindst 10 procent, måske helt op til 25 procent af gravgodset i et defineret område kan stamme fra andre, men lignende grupper med en anden udformning af den materielle kultur. Der er formentlig tale om gaver udvekslet mellem f. eks. mænd af samme status som led i skabelse af alliancer, udtryk for partnerskab – ja mulighederne er mange¹⁰.

Tyndbladede økser af flint

Lige som tilfældet er ved stridsøkserne kan også enkeltgravskulturens flintøkser deles i en række former, der sandsynligvis må henføres til forskellig brug, men det kan også skyldes traditioner i flinthugningen. Som i flere andre eksempler på genstandsgrupper er det grundlæggende arbejde udført af Glob i 1944/45 med en skelen til Müllers systematik. Senere foretog Ebbesen en nybearbejdning af materialet fra både grave og depoter på den jyske halvø¹¹.

På basis af udvalgte formelementer og proportioner udskiller Ebbesen og senere Hübner en række flintøkser og –mejsler indenfor den sene del af yngre stenalder. Ebbesen betegner med traditionen de fleste af økserne som tyknakkede retøkser, i modsætning til de ældre, tyndnakkede flintøkser. Dertil kommer så de knapt så almindelige mellem- eller tyndbladede former, der både kendes som ret- og tværøkser og de tyknakkede tværøkser. Hübner betegner mere konsekvens økserne som tyk- eller tyndbladede også med et skel mellem ret- og tværøkser. Der vil naturligvis være variationer mellem de to inddelinger, men for mere generelle betragtninger er disse forskelle ikke vigtige¹².

Der er alt i alt lidt over 600 flintøkser fra ca. 500 grave, heraf benytter Ebbesen ca. 300 økser fra et næsten lige så stort antal grave i sin bearbejdning, mens Hübner udnytter et næsten dobbelt så stort materiale. Knapt 440 flintøkser er af den forholdsvis svære tyknakkede eller –bladede form, mens der er ca. 110 tyndbladede, heraf ca. 1/3 tværøkser. Længden på de tyndbladede flintøkser ligger mellem 7,2 og 22,2 cm med et gennemsnit på 12,7 cm. Udbredelsen er det centrale Jylland fra lidt nord for Mossø og sydover med en ekstensiv gruppe i Salling og Vesthimmerland og en mere koncentreret gruppe i den vestlige del Sydvestjylland.

De tyndbladede økser kan opdeles i flere typer, heraf er Hübners type 2A med 79 eksemplarer den almindeligste, og det er i denne gruppe, at man skal placere flintøkserne fra Brokær. Øksen er som nævnt en retøkse, som ved type 2B kendes i yderligere 50 eksemplarer. Almindeligvis har økserne af denne type forholdsvis pænt slebne bredsider, og ca. halvdelen også mere eller mindre slebne smalsider, som tilfældet er ved øksen fra Brokær. Slibesporene på denne økse synes imidlertid delvist borthuggede især på den mest konkave side, hvor der kun er slibespor ved nakken og på et enkelt sted i nakkedelen. Den anden smalside udviser en mere udbredt slibning, men denne er dog borthugget i den midterste del af øksen, som herved får en markeret nakkedel i forhold til ægdelen. Også på selve nakken er der slibning, hvilket er forholdsvis sjældent og et formentlig tidligt træk¹³.

Grave med ravskiver

Enkeltgravskulturens måske mest karakteristiske smykkeform er ravskiven, rund eller let oval og med en central gennemboring. Ravskiverne er almindeligvis 2-10 cm i diameter og med en tykkelse, der ikke overstiger radius af skiven og som oftest er betydeligt mindre. Ud fra deres formgivning og størrelse kan skiverne deles i flere typer. Således deler Hübner i 2005 skiverne i fire typer ud fra tværsnit og gennemboring samt tre varianter ud fra diameteren, mens Ebbesen ud fra diameteren opstiller tre hovedtyper med hver to undertyper, som er baseret på tværsnittet¹⁴.

En nøjere gennemgang af de to typedelinger viser, at den største forskel er den metodiske ind-

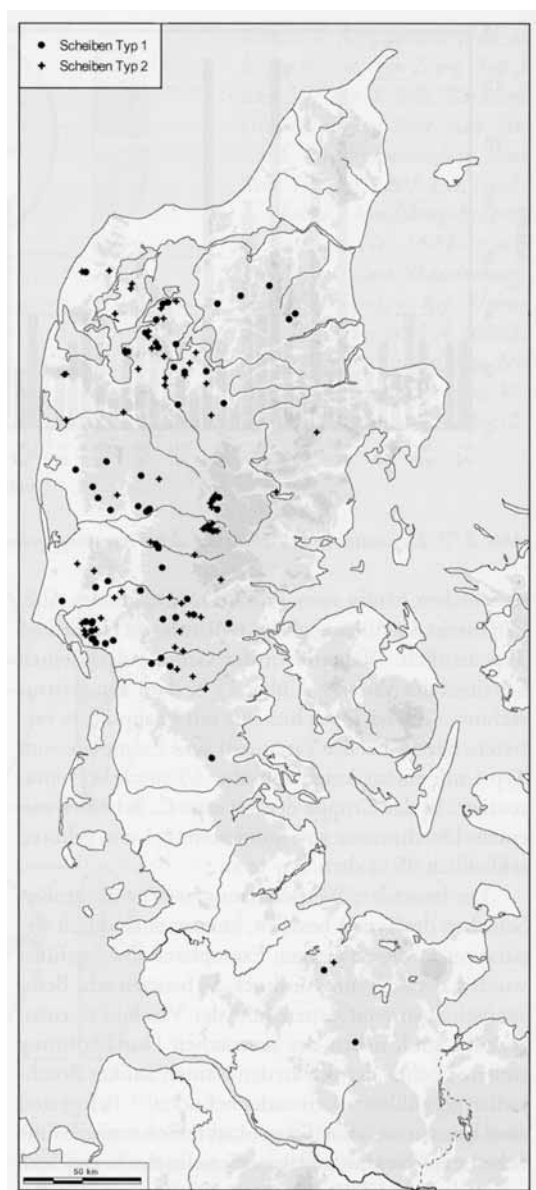

Fig. 7. Udbredelsen af ravskiver. Efter Hübner 2005 Abb. 279.

The distribution of amber discs.

gang til opdelingen ved a) tværsnit eller b) diameter. Altså: En type har en flad og en let hvælvet side med en forholdsvis skarp kant; en anden har en jævn tykkelse og flade sider og med en rundet kant. Det er ud fra diameteren muligt at opdele materialet i tre grupper: a) store, b) mellem eller c) små ravskiver, hvor de største ravskiver med den let hvælvede side udgør næste alle eksemplerne i

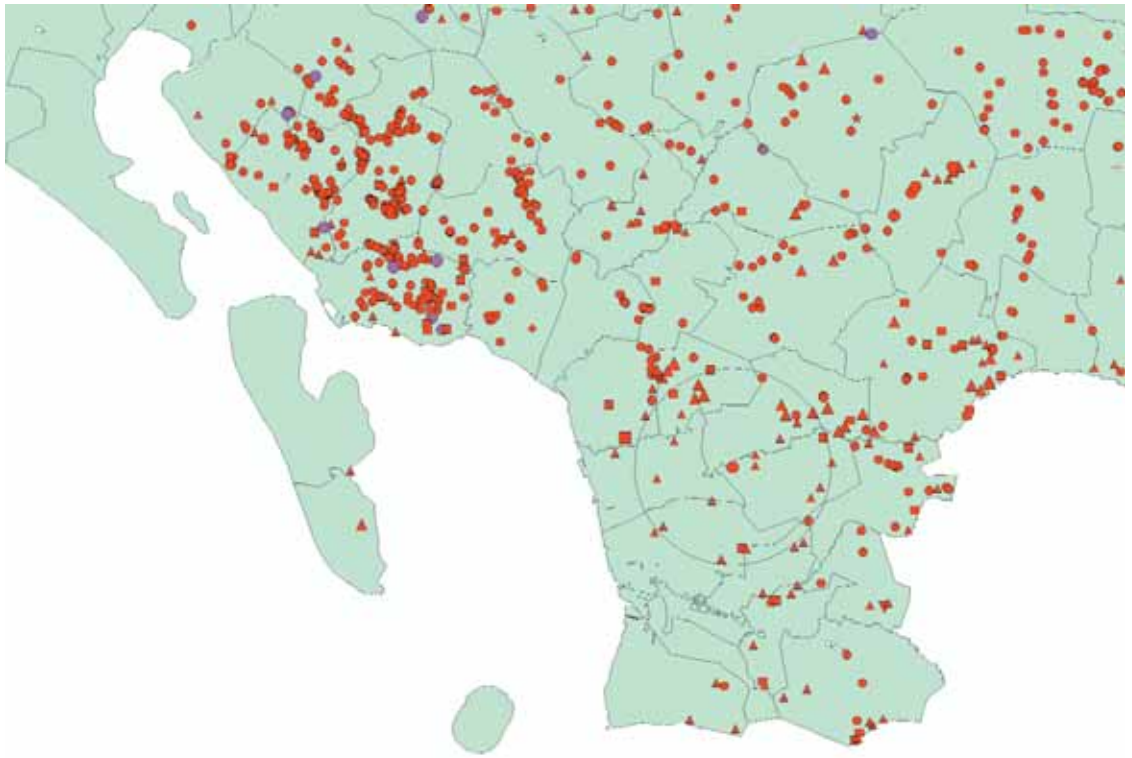

Fig. 8. Fund fra sen yngre stenalder i og omkring Esbjerg Kommune. Vigtigste signaturer: gravhøj med enkeltgravskultur (rød cirkel), storstensgrav (lilla cirkel), løsfund (rød trekant), boplads (rød firkant).

The distribution of finds from the later stages of the Late Stone Age in and around the municipality of Esbjerg. The most important signatures: burial mound with single grave culture (red circle); megalithic grave (lilla circle); loose finds (red triangle); settlement (red square).

gruppe a), lidt under halvdelen i gruppe b og $\frac{1}{4}$ i gruppe c¹⁵.

Der er ca. 140 grave med ravskiver, hvor knapt 75 procent har to ravskiver, mens lidt over 25 procent har en ravskive (det formodes, at der i de fleste af gravene har været to ravskiver, men undersøgelsen har ofte været ufuldstændig eller lemfældig); dertil kommer et par grave med fire ravskiver, formentlig dobbeltgrave. Udbredelsen er samlet Midt- og Vestjylland, men alligevel er det muligt at udskille tre områder: Skive-Mors, det centrale Vestjylland omkring Skjern å og Sydvestjylland. Gravene med de største ravskiver har en generel sydlig udbredelse og med tendens til koncentration i Sydvestjylland. Også de små ravskiver har en sydvestlig koncentration, men er også udbredte i det nordlige Midtjylland (fig. 7)¹⁶.

Dateringen af ravskiver volder generelt ingen problemer, idet der er hele 67 grave, hvor de er

kombineret med stridsøkser og da næsten udelukkende fra første halvdel af enkeltgravskulturen (ca. 2850-2600 f. Kr.). Et generelt træk er, at skiver med hvælvede oversider bliver mindre i løbet af enkeltgravstid. De helt små ravskiver dækker tidsmæssigt hele enkeltgravstid, men synes at klumpe sig i anden halvdel af ældre enkeltgravstid. De store ravskiver findes hovedsagligt med stridsøkser af Glob's type A og B, hele 19 eksempler, mod fem eksempler kombineret med stridsøkser af type C (to grave), D, G og H, mens mellemgruppen blot har fem kombineret med stridsøkser type A eller B, mod 7 kombineret med typerne E-F-G-H-I¹⁷.

Knapt 100 grave med ravskiver har mandsudstyr som strids- og flintøkser, mens der er ca. 40 grave med ravskiver, hvor antallet af ravperler tyder på, at der er tale om kvindegrave¹⁸. Den markante kombination af stridsøkser og store ravskiver vi-

ser, at disse parvise ravskiver ligesom stridsøkser hører til mandsudstyret. Mere kompliceret er forholdene ved de mellemstore ravskiver, der både findes i mands- og kvindegrave. De fleste af ravskiverne i kvindegravene hører til gruppen af mellemstore ravskiver.

Gruppen af små ravskiver forekommer tilsyneladende i både mands- og kvindegrave¹⁹. En lille samling grave fra Sydvestjylland er så beskedne i deres størrelse, at de må opfattes som barnegrave, og i flere af disse grave er der fundet små ravskiver. Eksempelvis er to grave fra Veldbæk lige øst for Esbjerg anlagt under flad mark. Deres indhold var en lille ravskive og en lille stridsøkse samt i en af gravene yderligere et lille, flækkelignende afslag. Gravstørrelser og svage ligspor i højre sideleje viser, at der er tale om to drenge²⁰.

Ravskiverne udviser efter alt at dømme variation såvel tidsmæssigt, rumligt som socialt. Det lille antal og kombinationen med nogle af enkeltgravskulturens mere sammensatte grave (f. eks. cirkelgrave) tyder på, at vi her har at gøre med sporene af datidens ledende samfundslag, og måske er det netop ravskiverne, der materielt symboliserer disse mennesker: Mændene med deres store ravskiver, som næsten altid findes ved livet – måske engang siddende på et bælte eller lignende – kvinderne med de mellemstore ravskiver, der findes mere spredt i gravene og måske har siddet på tøjet, og slutteligt børnene med de helt små ravskiver, der måske følger de voksne i dragtskikken. Ydermere er tilsyneladende et tidsmæssigt forhold, hvor skiverne med tiden blev mindre, og måske en geografisk parameter, hvor de største ravskiver især er udbredt i Sydvestjylland.

Sammenfatning

Man kan i det store hele opfatte Sydvestjylland og de tilstødende egne af Midt- og Vestjylland for den ældre jyske enkeltgravskulturs kerneområde bl.a. markeret ved koncentrationen af stridsøkser af type A og B samt ravskiver.

Til trods for de mange grave fra enkeltgravstid er der kun 16 med kombinationen: stridsøkse, flintøkse og to ravskiver, heraf har 11 yderligere en flække. Meget taler således for, at der formentlig har været en flække i graven fra Brokær, men den kom måske ikke med i spanden, eller også har den

ikke været så i øjnefaldende som de øvrige gravgaver. Der er alligevel tale om et vigtigt gravfund, som på mange måder øger vor viden om enkeltgravskulturen (fig. 8).

Løsfund af de tunge flintøkser fra egnen har for længst påvist enkeltgravskulturen i den ydre del af Kongeådal, mens bopladser i de seneste år og nu det indkomne gravfund viser, at der ikke kun er tale om spor efter enkeltgravfolkets tilfældige besøg på egnen. Fundets sammensætning viser, at afdøde var en mand, der må anses for at have tilhørt en af egnens ledende familier. Det nærmeste fund med lignende sammensætning stammer fra Kalvslund ca. 8 km mod øst, men her antyder stridsøkseren en noget senere datering²¹. Fra Tjæreborg (ca. 14 km mod NV) er der også et fund, hvor stridsøkseren antyder, at man måske krydser en mulig stammegrænse, men på den anden side er stridsøkseren fra en grav i Veldbæk (ca. 18 km mod VNV) af samme hovedtype som fra Brokær. En grav fra Størsbøl (ca. 13 km mod nord), der blev undersøgt i 1994, indeholdt en stridsøkse af type B, en tyndbladet flintøkse og en flække, men ikke de interessante ravskiver²².

Stridsøkserne kan opfattes som mandens symbol og signalerede formentlig også en form for status for afdøde, måske som kriger; det har flere gange været diskuteret, om de har haft en praktisk funktion, men konklusionen har som oftest været negativ eller i det mindste tøvende i forhold til anvendelsen. At de tyknakkede flintøkser kan erstatte stridsøkserne som mandens symbol og statusmarkør ses i mange grave, men deres praktiske anvendelse kan vel ikke bestrides, og det må formodes, at deres funktion, specielt hvad angår markering af status, ikke helt svarer til stridsøkserne.

Den lille tyndbladede flintøkse er noget sværere at indpasse i billedet af enkeltgravskulturen. På samme vis som ved de større flintøkser er der formentlig en dobbelt funktion i disse økser, som måske også peger mod afdødes mere praktiske evner.

Ravskiverne er måske den oldsagsform, som siger mest om afdøde og signalerer formentlig såvel status og stammetilknytning som køn og alder. Afdøde i graven fra Brokær var en voksen mand med høj status. Stridsøkseren og størrelsen af ravskiverne viser hans tilknytning til Sydvestjylland.

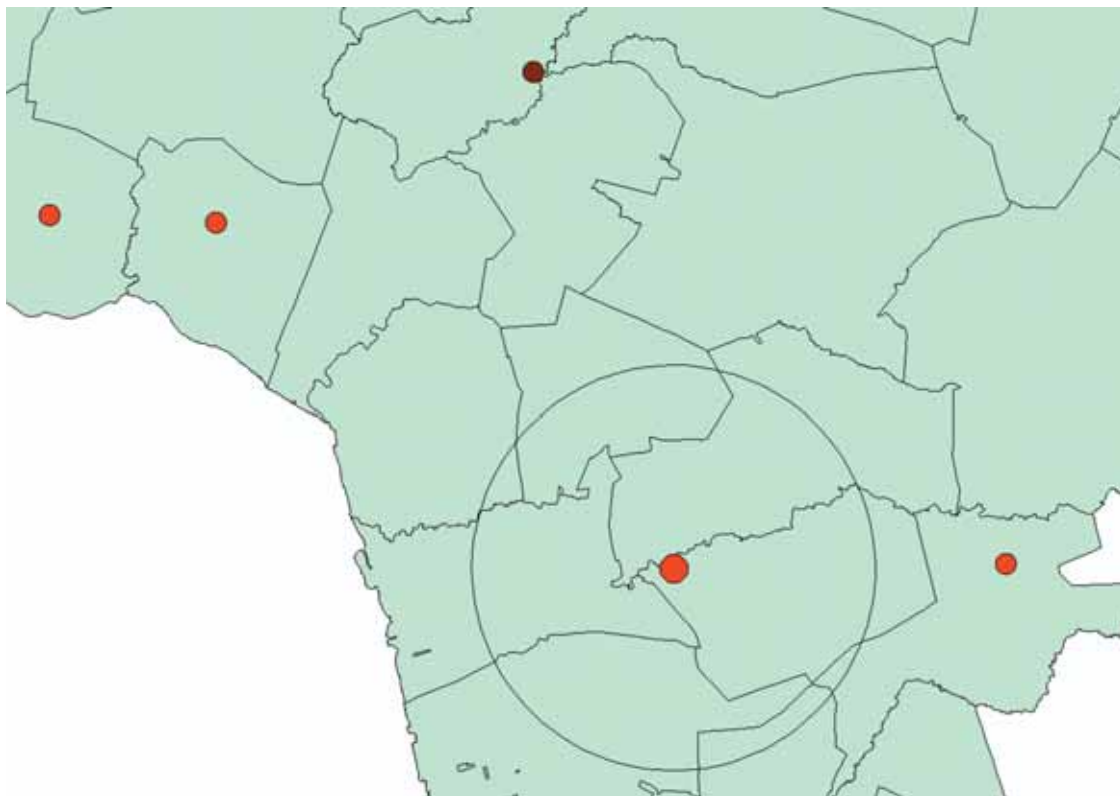

Fig. 9. De nærmeste gravfund med stridsøkse af type B, tyndbladet flintøkse samt ravskiver (rød), uden ravskiver (mørk).

Grave finds in the proximity with type B battle-axes, thin bladed flint axes and amber discs (red), without the latter (dark).

Der er naturligvis mange usikkerheder i tolkning, der bevæger sig væk fra det håndfaste materiale: oldsagerne og ubekendte faktorer, som vi i nutiden ikke kender eller har afdækket om f. eks. enkeltgravskulturen. At fundene, deres sammenhæng og bevaringstilstand er, som de er, kan vi ikke gøre noget ved, men vi kan stille spørgsmål, udfærdige modeller og håbe, at disse giver mening i forhold til vor opfattelse af de forhistoriske samfund (fig. 9).

I graven fra Brokær har vi så at sige egnens høvding, men mangler alle "indianerne". Hvordan stammen var organiseret, og hvor stort et område denne dækkede, antyder de nærmeste fund af samme karakter. At det billede, vi danner af forhistorien, hurtigt kan ændre sig, viser fundet fra Brokær tydeligt, og uden det ville der set i bakspejlet mangle en vigtig brik i det puslespil, vi hele tiden forsøger at gøre mere komplet: Heldigvis, og mange tak for det fine fund.

Noter

1. Siemen 2009 s. 35.
2. Engelhardt 1881 s. 109ff.
3. J.P. Trap Danmark Ribe Amt Bind IX,2 1965 s. 1043; Aner & Kersten 1986 s. 86 nr. 3999 og 4001.
4. J. nr. 108/02, Hjortlund Sogn i Nationalmuseets topografiske arkiv.
5. Jensen 1998 s. 70; Siemen 2009 s. 295ff.
6. Eva Hübner anvender i sin doktordisputats fra 2005 2384 grave fra 1566 fundsteder, men anfører at der findes en del flere gravfund. Klaus Ebbesen har i sin disputats fra 2006 udvalgt 51 lokaliteter, som ikke alle genfindes i Hübners materiale. En optælling af gravfundene fra Sydvestjylland viser, at der er ca. 840 undersøgte høje, heraf 70 procent (570) med gravfund fra enkeltgravstid.
7. Siemen 1997.
8. Ebbesen 2006 s. 49; Hübner 2005 s. 65ff.

9. Glob type B1a og Hübner type B1.
10. Siemen 1984: Snorekeramisk kultur i Mellemeuropa. Upubliceret speciale. Siemen 1986; 1994.
11. Ebbesen 1975 s. 282ff.; 1982; 2006 s. 31ff.
12. Ebbesen 1982 s. 119ff. udskiller 4 former for tyknakkede retøkser af flint (type IA-ID), mens tyndbladede retøkser og tværøkser med lig æg sammenfattes til en form med flere varianter (type II), svære tyknakkede huløkser (type IIIA, Kregmetypen, type IIIB og Hornebytypen) og mejsler (type IVA og IVB).
Hübner 2005 s. 328ff. udskiller 4 typer af tykbladede retøkser (1A-1D), 5 tyndbladede ret- og tværøkser (henholdsvis type 2A1-2E1 og type 2A2-2E2); huløkser dels tykbladede (type 3A1: Horneby typen; 3A2: Kregme typen) dels tyndbladede hulløkser (type 3B1); samt ret- og tværmejsler).
13. Ebbesen 1982 s. 133; Hübner 2005 sp.346f.
14. Glob 1944 s. 150f.; Hübner 2005 s. 377ff.; Ebbesen 2009 s. 92ff. Hübner har foruden skiverne med centralgennemboring (type 1-2) også 2 typer (type 3-4) med tværgående gennemboring. Om disse kan anses for at være ravskiver kan diskuteres, de indgår imidlertid ikke i behandlingen af ravskiver denne artikel.
15. Hübner 2005 s. 378 har 3 varianter: større end 6 cm (var. C), 4,1-6 cm (var. B) og 4,0-2,0 cm (var. A); Ebbesen har type 1: diameter 4,8 cm eller derover.; type 2: diameter 4,7 til 2,9 cm; type 3: 2,8 til 1,8 cm. Hübner 2005 380 Abb. 278.
16. Siemen 1997 s. 215 Abb. 11; Hübner 2005 s. 381 Abb. 279-281; Ebbesen 2006 s. 95 Fig. 58-60.
17. Glob 1944 s. 150f; Siemen 1997 s. 213; Hübner 2005 s. 282f., Abb. 282; Ebbesen 2006 s. 93f.
18. Hübner 2005 s. 617f.; Ebbesen 2006 s. 93f.
19. Ebbesen 2006 s. 94.
20. Siemen 2009 p. 499f. nr. 39.102.
21. Siemen 2009 s. 303f. nr. 29.27.
22. Siemen 2009 s. 659 nr. 49.10 (Tjæreborg, stridsøksen er en A type); 2009 s. 508 nr. 39.114 (Veldbæk); 2009 s. 670 nr. 51.10 (Størsbøl).

Litteratur

- Aner, Ekkehard & Karl Kersten 1986: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen Band VIII*. Ribe Amt. København/Neumünster .
- Ebbesen, Klaus 1975: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. *Arkæologiske Studier* 2. København.
- Ebbesen, Klaus 1983: Flint Celts from Single-Grave Burials and Hoards on the Jutlandic Peninsula. *Acta Archaeologica* 53, 1982 (1983). København s. 119-181.
- Ebbesen, Klaus 2006: *The Battle Axe Period. Stridsøksetid*. København.
- Engelhardt, Conrad 1944: Jernalderens Gravskikke i Jylland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1944 s. 79-184
- Peter V. Glob 1944: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1944.
- Peter V. Glob 1945: *Studier over den jyske Enkeltgravskultur*. København.
- Hübner, Eva 2005: *Jungneolitische Gräber auf der Jütischen Halbinsel*. Nordiske Fortidsminder Serie B, Band 24:1-3. København.
- Jensen, Stig (red.) 1998: Marsk, land og bebyggelse. Ribeejendommen gennem 10.000 år. *Den antikvariske Samlings skrifterække bind 1:A-B. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV*
- Müller, Sophus 1888: *Ordningen af Danmarks Oldsager I. Stenalderen*. København.
- Müller, Sophus 1898: De jyske Enkeltgrave fra Stenalderen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1898 s. 157-282.
- Siemen, Palle 1986: Enkeltgravskultur og regionale grupperinger i jysk enkeltgravskultur. I: Adamsen, Chr. & K. Ebbesen (red.) *Stridsøksetid i Sydsandinavien. Arkæologiske Skrifter I*. København, s. 84-96.
- Siemen, Palle 1989: Køns- og aldersrelationer i snorekeramisk kultur i Saaleområdet. I: Larsson, L. (red.) *Stridsysekultur i Sydsandinavien 2. University of Lund. Institute of Archaeology, Report Series No. 36*, 1989 (Lund 1989). s. 195-208.
- Siemen, Palle 1994: Social structure of the Elbe-Saale Corded Ware Culture – a preliminary

model. I: Buchvaldek, M. & Chr. Strahm (red.) Die älteren Schnurkeramik und ihren Kontinentaleuropäischen Beziehungen. *Praehistorica XIX*, 1992 (Prag 1994) s. 229-240.

Siemen, Palle 1997: Probleme der älteren jütische Einzelgrabkultur. I: Siemen, P. Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction og fact? *Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 2*, Esbjerg 1997 s.199-218.

Siemen, Palle 2009: Sen yngre stenalder i Sydvestjylland. *Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 4*, 2009. Esbjerg.

Trap, J.P. 1965: Danmark. Ribe Amt. Bind IX,2.

SUMMARY

A surprising present from Brokær

In the summer of 2009 Sydvestjyske Museer was enriched by a new exciting find. The find in question was a supposed megalithic grave find, which was initially unearthed more than 50 years ago. Today the find encompasses a battle-axe – type B according to Glob's typology, a thin bladed flint axe and one of originally 2 amber discs (fig. 1-3). The find was accidentally knocked out of a steep slope in a sandpit and most likely originate from a non-registered burial mound. The find's spot is situated in a small area of shifting sand on the southern side of the Kongå river valley (fig. 4-5).

Despite the fact that we know of more than 4500 graves from the Single Grave cultural period, there are only ca. 100 graves containing type B battle axes and these are mostly found in southwestern Jutland – within a broad belt along the Skjern river and spots in north western mid-Jutland and central Southern Jutland (fig. 6). The battle-axes are 11-22,5 cm long and in detail are composed of four different designs. In relation to their length the smallest axes are generally found in south western Jutland. These short B-axes are especially prevalent among type B1 and B4, of which 50% and 85% respectively come from south and southwestern Jutland.

The thin bladed axes of flint are known in a number of different types, of which the Brokær axe can be placed within Hübner's group 2B – containing 79 pieces in all, 50 of which are

Chopping axes. Amber discs are known of from ca. 140 graves, where nearly 75% have 2 discs.

The main distribution area is mid- and western Jutland, but 3 areas set themselves apart: a region around Mors-Salling, the central part of western Jutland around the river Skjern and southwestern Jutland (fig. 7). Amber discs can be analyzed chronologically, geographically, socially and in terms of gender. With regard to the chronology the amber discs decrease in size the later they are in the Single grave culture period. Geographically speaking, greater numbers of large amber discs are found in southwestern Jutland. The largest amber discs are mostly found in the more exclusive graves or together with more comprehensive grave goods. The amber discs apparently fall into 3 size groups, where the smallest are related to child's graves, those of medium size in female graves and the largest in male inhumations.

A combination of all the assertions we presently can gather from our pooled knowledge of the Single grave culture can at best give us an impression of this past society and in this situation every single piece of knowledge uncovered is thus of great value to solving this scientific jig-saw puzzle. The individuals manifested with these burials and grave goods could possibly be representative of chieftains and magnates of these past societies. The Single grave culture period in Jutland is often treated as one large group, but in the material expression of the culture, it might be possible to trace tribal groupings of the past and gradually unveil some of the relations between tribes and the individual chieftain. In regard to this particular grave from Brokær we might say, that we have the 'chieftain' of the region, but lack the 'indians'. Despite this it is all in all a magnificent find, which we should be very grateful for.

Palle Siemen
Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
Odins plads 1, 6760 Ribe
pas@sydvestjyskemuseer.dk

Vikingetidsgravpladsen ved Hunderup

– 15 jordfæstegrave omkring en storstensgrav fra stenalderen

Af Claus Feveile og Mette Højmark Søvsø

Ved en udgravning på Nørlundvej ved Hunderup i efteråret 2007 fandtes en meget ødelagt jættestue fra stenalderen, og i forbindelse med denne resterne af en urnebegravelse fra yngre bronzealder eller tidlig førromersk jernalder samt bebyggelsesspor fra samme periode. Storstensgraven var ødelagt i nyere tid. Udgravningens hovedresultat var dog fundet af en gravplads fra vikingetiden. Gravpladsen var anlagt ud fra storstensgraven, og talte i alt 15 jordfæstegrave med både børn og voksne individer, heraf en kammergrav og en begravelse i en stammebåd. De fleste grave indeholdt gravgaver af forholdsvis beskeden kvalitet og udformning. Ud fra en samlet vurdering af de genstande, der kunne dateres, og måden at gravlægge på, kan gravpladsens funktionstid dateres til 900-tallet.

Indledning

Landskabet omkring Hunderup er præget af et større engområde, der adskiller de to landsbyer Hunderup og Sejstrup. Terrænet er generelt fladt uden væsentlige topografiske markører. Undergrunden er varieret med partier af sand næsten uden sten, og partier af let leret bakkegrus med en del mindre, op til håndstore sten og få spredte, større sten, hvis største mål er 40-60 cm.

I området omkring Hunderup har vi i forvejen kendskab til fund fra stenalderen og frem til middelalderen. Der er enkeltfund af stenøkser, der findes gravhøje og efterretninger om forsvundne gravhøje. I 2001 gravede museet vest for Hunderup Kirke, og fandt dele af den middelalderlige landsby. Bl.a. fandtes flere huse og enkelte brønde fra 1100-1300-tallet¹. Ved Sejstrup undersøgte i slutningen af 1980'erne en mindre del af en bebyggelse fra germansk jernalder (ca. 400-550 e. kr.)², ligeledes blev der i Sejstrup i 1987 undersøgt en gravhøj med fine begravelser fra bronzealderen (ca. 1500 f.kr.)³. Der var altså fortidsminder fra flere perioder i området, og udgravningen i 2007 tilføjede yderligere interessante, nye resultater.

Forud for udstykning af storparceller syd for Nørlundvej udlagde Sydvestjyske Museer en række søgegrøfter over det berørte område⁴. I de østligste grøfter fremkom bebyggelsesspor fra overgangen mellem bronzealder og tidlig førromersk jernalder (500-200 f.kr.). Desuden fandtes enkelte skår af ornamenteret tragtbægerkeramik fra tiden 3500-3300 f. kr. (fig. 2). Denne type

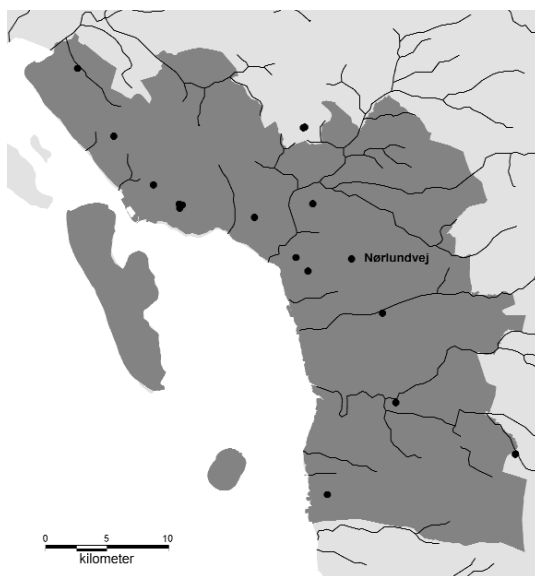

Fig. 1. Vikingetidsgravpladser i det sydvestjyske område.

Viking period burial grounds located in southwestern Jutland.

keramik ses gerne som offergaver i forbindelse med jættestuer, og sammen med tilstedeværelsen af flere store sten tydede det på, at der måtte findes en ødelagt storstensgrav på stedet. Da muldjorden blev trukket af ned til undergrundssandet fik vi dog først og fremmest en glædelig overraskelse; i undergrundssandet tegnede sig, udover stolpehuller og andre anlægsspor, rektangulære mørke plamager i varierende størrelse, men med omtrent samme orientering (NØ-SV). Der var ingen tvivl

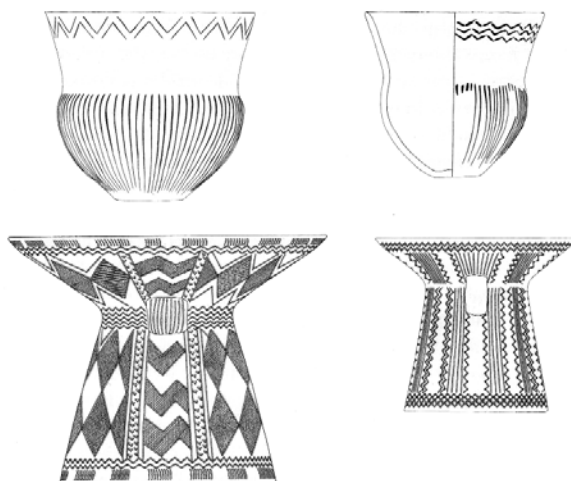

Fig. 2. Til venstre: Keramikskår fra Tragtbægerkulturen fundet ved udgravningen (ASR 1909 x7, x25). Foto: SJM. Til højre: Eksempler på Tragtbægerkulturens offerkeramik. Efter Jensen 2004a s. 405.

To the left: Pottery sherds of the Funnel Cup culture found during the excavation (x7, x25). To the right: Examples of sacrificial ceramics related to the Funnel cup culture.

om, at vi havde fundet en gravplads. Gravene strakte sig i et bredt bælte fra den ødelagte storstensgravs område og mod sydvest (fig. 5). Udfra gravenes udseende og orientering dateredes de til vikingetiden. Gravpladsen var ikke erkendt i søgegrøfterne, og oveni glæden var det en påmindelse om, at det er vanskeligt at fange alle fortidsminder ved hjælp af søgegrøfter. I det følgende vil udgravningsresultaterne blive fremlagt i kronologisk rækkefølge.

Storstensgraven fra yngre stenalder (tragtbægerkultur, ca. 3500-3300 f.kr.)

Det stod hurtigt klart, at den storstensgrav, vi søgte efter, var blevet plyndret for sten. Dens omtrentlige udstrækning gav sig til kende ved plamager af meget lys kulturjord, hvori fandtes mere af den førnævnte keramik, samt stykker af brændt flint. Knust og/eller brændt flint blev ofte brugt som underlag for gulvet i storstensgravene, eller som tættende, isolerende fyld mellem de store sten⁵. Midt i området med lys kulturjord var en nedgravning med mørkere fyld, tydeligvis et moderne plyndringshul. Det blev tømt i håbet om at finde

enkelte store sten, der endnu lå på deres oprindelige plads, for den angav jo højst sandsynligt placeringen af selve gravkammeret; det er her, man har gravet ned for at få fat i de store sten. Der var store sten, men de lå løst i den omrodede fyld. Nogle få, mindre sten lå muligvis in situ, men det kunne ikke afgøres med sikkerhed. Fund af glas og nyere tids keramik i den omrodede jord daterede plyndringen til 1800-1900-tallet. På Original 1 kortet fra 1820 ses det, hvorledes et ældre vejforløb slår en bue på dette sted (fig. 4). Det ældre vejforløb respekterede tydeligvis storstensgraven. Det nye vejforløb, som er det der findes i dag, er derimod helt lige, og det kan meget vel være byggeriet af den nye vej, der blev anlæggets endeligt. De store sten er brugt til byggeri eller sprængt til skærver til vejfyld. Vi fandt i øvrigt afsprængte stenflager under udgravningen af resterne af anlægget, der tyder på det sidste. I det stenfattige vestjyske område har det været fristende at tømme storstensgravene for brugbare sten; i Esbjerg Kommune kendes i dag kun 40-50 stk. bevaret, de fleste kun som ruiner. Fundet i Hunderup er derfor en vigtig tilføjelse til periodens bebyggelsehistorie.

På trods af at stortstensgraven var så ødelagt, gav udgravningen os flere indikatorer på, hvordan anlægget omtrent må have set ud før plyndringen. Det moderne plyndringshul angav gravkammerets omtrentlige størrelse og let ovale facon (ydre mål: ca. 5x3 m). Keramikken koncentrerede sig især i området umiddelbart syd for jættestuen, hvilket tyder på, at indgangen til anlægget har været her. På fig. 3 ses en plan af en jættestue fra Gammelenge ved Højer, forsøgsvis lagt ind over vores udgravningsplan. Det er sandsynligvis et anlæg svarende til dette i størrelse og konstruktion, der har ligget ved Nørlundvej. Et sådant anlæg består af en indgangstunnel, som ender i et ovalt gravkammer liggende på tværs i forhold til indgangstunnelen. Det hele er dækket med jord, og højranden er markeret af en kreds af større sten. Anlægstypen kaldes en jættestue, hvor indgangen ender i kam-

merets langside, hvorimod den hos en dysse ender i en kortsideside⁶. Gravkammerne blev typisk anvendt til flere begravelser, nogle gange over meget lang tid. Der er ofte givet gravgaver med som flintøkser eller ravperler.

En urnegrav fra yngre bronzealder eller førromersk jernalder (ca. 800-200 f.kr.)

Lettere spredt i fylden fra den moderne plyndring af megalitgraven, lå skårene af et mindst ét finere, glittet kar, samt en håndfuld brændte knogler, der sandsynligvis er menneskeknogler⁷. Skår og knogler må stamme fra en urnebegravelse, nedgravet i megalitgravens højfyld, som er ødelagt sammen med hele gravanlægget engang i 1800-tallet (fig. 3). Urnebegravelsen dateres ud fra keramikens udformning til overgangen mellem yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder (ca.

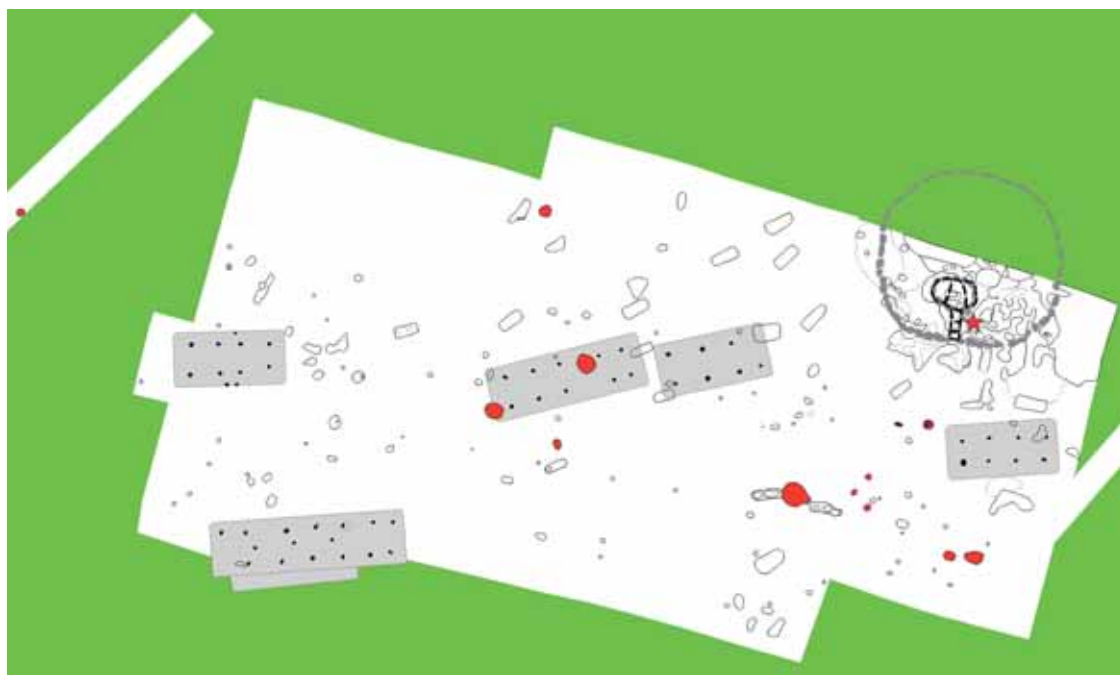

Fig. 3. Udgravningsplan med angivelse af fund fra yngre stenalder og yngre bronzealder/ældre førromersk jernalder. Planen af en jættestue fra Gammelenge ved Højer er lagt henover den næsten forsvundne jættestue i Hunderup for at anskueliggøre dens mulige oprindelige udstrækning og opbygning. Den røde stjerne angiver fundstedet for den forstyrrede urnegrav fra yngre bronzealder eller ældre førromersk jernalder. Den førromerske bebyggelse er angivet med gråt, og kogestensgruber tilhørende bebyggelsen med rødt.

Excavation plan with highlighted finds from the Late Stone Age and Late Bronze Age/ Early Pre-Roman Iron Age. In order to illustrate the possible original extent and size of the original passage grave, the plan of the passage grave from Gammelenge near Højer, is here overlaid, with the plan of the nearly erased passage grave from Hunderup. The red star indicates the find spot for the disturbed urn grave dated to the Late Bronze Age or Early Pre-Roman Iron Age. The Pre-Roman settlement is highlighted in grey and cooking-stone pits belonging to the settlement are indicated with red.

Fig. 4. Udsnit af Original I kort over "Hunnerup Bye" fra 1820, som er en kopi af et ældre kort. I højre side af kortet ses landsbyen Hunderup, i højre hjørne kirken. Udgravningsfeltet med rekonstruktion af storstensgravens omtrentlige udstrækning er markeret med rødt. Som det ses, slår landevejen en lille bue nord for anlægget. © Kort og Matrikelstyrelsen.

Section of the Original I Map of 'Hunnerup village' from 1820, which is a copy of an older map. The village of Hunderup is seen on the right hand side, with the church in the high corner. Plan of the excavation site with a reconstruction of the Megalithic grave estimated extent highlighted in red. As can be seen, the road clearly makes a slight turn on passing north of the site.

800-200 f.kr.). Urnen kan være en begravelse fra den bebyggelse, som beskrives i det følgende.

Bebyggelse fra førromersk jernalder

(ca. 500-200 f.kr.)

Syd og vest for jættestuen blev mindst fem hustomter fra ældre førromersk jernalder (ca. 500-200 f.kr.) afdækket (fig. 3). Husene giver sig til kende som parvise rækker af tagbærende stolper, hvis nederste del er det eneste, der i dag kan fortælle os om husets konstruktion. Husene har været 10-17 m lange. Sydvestligst i feltet ses to hustomter liggende oveni hinanden, de er altså ikke samtidige, men har afløst hinanden. Vi kan ikke afgøre, om de øvrige huse er samtidige, eller om det f.eks. er den samme gård, der ses i flere faser. Vi har ikke afgrænsningen på bebyggelsen, men den

kan meget vel fortsætte udenfor udgravningsfeltet. På fig. 3 ses med rød markering affalds- og kogestensgruber, som er lavet af beboerne i husene. Kogestensgruber er rester efter tilberedning af mad ved hjælp af varme sten, et typisk træk fra netop denne periode. Bebyggelsen dateres ud fra hustomternes udseende, keramikken samt kogestensgruberne. Bebyggelsen lå tæt op ad jættestuen, og den har helt sikkert stået som et vigtigt monument for beboerne.

Vikingetidsgravpladsen (900-tallet)

Gravpladsen og de døde

Da et vikingetidssamfund i nærheden valgte at anlægge en gravplads her, stod storstensgraven stadig intakt som et markant punkt i det ellers flade landskab. Der er ingen tvivl om, at forfædre-

nes imponerende gravanlæg har haft betydning i datidens menneskebevidsthed, og der findes da også andre eksempler på, at man også i denne periode af forhistorien har begravet sine døde tæt ved langt ældre høje eller megalitanlæg⁸. Gravpladsen strækker sig i et bredt bælte på ca. 20x40 m fra storstensgraven mod sydvest (fig. 5). Eftersøgning af flere grave mod vest, syd og øst gav intet resultat, og vi regner derfor med, at gravpladsens afgrænsning i disse retninger er klarlagt. Derimod er der en lille chance for, at der kan være et par grave mere mod nord, under Nørlundvej. Desuden kan der have været en vikingetidsbegravelse i storstensgraven, måske en "begyndergrav" for gravpladsen. Ved udgravningen af resterne af jættestuen blev der dog ikke fundet spor af gravgods eller andet, der kunne tyde på dette. Gravpladsen omfattede i alt 15 begravelser, alle jordfæstegrave. De fleste var ikke særligt dybe, mellem 10 og 60 cm under udgravningsfladen, hvortil skal lægges det oprindelige muldrag. Den kalkfattige undergrund betyder, at bevaringstilstanden for organisk materiale er meget dårlig. Tandemalje fandtes i flere af gravene, ligesom der i enkelte tilfælde var bevaret mindre dele af knoglerne, typisk fra de kraftige lårbensknogler eller lidt af kraniet. Yderligere partier af skeletterne kunne registreres som farvespor, men i en del tilfælde var det slet ikke muligt at erkende det gravlagte lig. Det betyder, at knoglematerialet fra denne gravplads ikke bidrager med ny viden om den menneskelige fysik i vikingetiden. Næsten alle gravene (12 stk.) havde en størrelse, der betyder, at de gravlagte antagelig har været voksne, eller i det mindste teenagere. To af gravene var dog så små, at der må være tale om spæd- eller småbørnsgrave (grav 4 og 14), og et enkelt individ kunne ud fra tandresterne bestemmes til sandsynligvis at være et større barn (grav 9). I tre af gravene var der bevaret så meget tandemalje, at en vurdering af den afdødes alder kunne foretages (grav 9, 12 og 15)⁹.

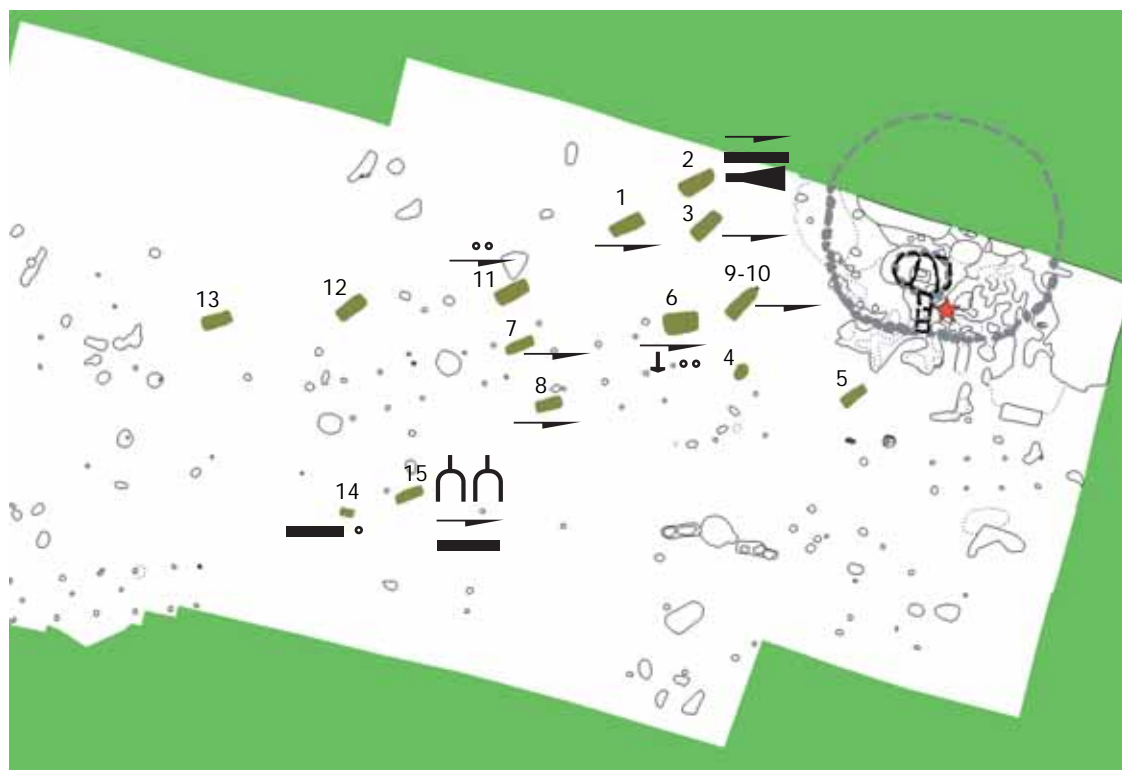
Gravene var næsten alle orienteret i længderetningen ca. nordøst-sydvest. I fire af gravene var der spor efter kister (grav 2, 3, 11, 12). I ét tilfælde var der brugt dele fra en lille båd som kiste (grav 10), mens der i et andet tilfælde har været bygget et kammer af enten korte lodrette eller lange, vandret placerede planker (grav 6).

Gravskikken

Vikingetidens gravskik var meget varieret, og afspejler et samfund med mange regionale og sociale forskelle. Overordnet set findes både brandgrave og jordfæstegrave, men indenfor hver af disse grupper er der stor variation. Der findes brandgrave under små, lave høje og under cirkulære, ovale, trekantede eller firkantede høje. Brandgravene findes også i ældre høje eller under flad mark. Brandgravene kunne også være brandpletter, urnebrandgruber og urnegrave. Jordfæstegravene findes også i høje eller under flad mark. De kan indeles i jord-, kiste- og kammergrave. Det almindeligste er den enkle jordgrav, hvor den døde er nedlagt direkte i jorden. Under kistebegravelser hører planke- eller bulkister, eller den døde kunne begraves i et trug eller en båd. Mere stil er der over begravelserne i vognfadinger, som synes forbeholdt fornemme kvinder, eller kammergrave med gravhuse over¹⁰.

Generelt kan man sige om udviklingen i gravskikken, at begravelserne i yngre germansk jernalder langt overvejende var brandgrave, mens der i løbet af 800-årene skete et skift til næsten udelukkende jordfæstebegravelser. Gravpladsen ved Nørlundvej svarer med sine jordfæstegrave til gravpladserne ved både Grimstrup og Gammelby, mens disse gravpladser adskiller sig fra f.eks. St. Darum Tjæreborg og Ribe, der enten omfatter grave fra både ældre og yngre germansk jernalder samt vikingetid, eller består af både brandgrave af varierende karakter samt jordfæstegrave¹¹. En del af denne forskel kan forklares kronologisk; gravpladsen ved Nørlundvej kan være anlagt så sent, at skiftet til jordfæstegrave havde fundet sted. En del af brandgravene i f.eks. Ribe og Tjæreborg var dog placeret så højt i forhold til undergrunden, at tilsvarende gravtyper næppe ville være bevaret ved Nørlundvej. Det kan altså ikke udelukkes at det billede, vi får af gravpladsen – både kronologisk og i forhold til gravskikken – kun er et udvalgt betinget af bevaringsforholdene på stedet.

Kun i ét tilfælde er der en relation mellem to grave (grav 9 og 10), så man kan se, at den ene grav er yngre end den anden, mens den interne rækkefølge ikke kan afgøres ved de andre grave. Det er ikke muligt ud fra oldsager, kistespor eller andet at fastslå, i hvilken rækkefølge begravelser-

Signaturforklaring:

—▲— Kniv

—▤— Økse

—█— Anden jerngenstand

Sporer

Torshammer

••• Perler

Fig. 5. Udgravningsplan med angivelse af vikingetidsgravpladsens udstrækning med gravnumre og markering af fund.

Excavation plan with the extent of the Viking period burial ground highlighted together with grave numbers and finds.

ne er foretaget, og heller ikke at udskille en ”begyndergrav” hvorfra de øvrige har spredt sig. Det kan som nævnt skyldes at en sådan grav har været placeret i storstensgravens højfyld – hvor den altså på udgravningstidspunktet har været helt ødelagt.

Der sås ingen sikre spor af, at gravene har været markeret på jordoverfladen. Sandsynligvis har de været markeret på en eller anden måde, f.eks. med de forholdsvis store sten, som findes i området. Sådanne markeringer med sten afsætter sjældent spor i undergrunden, så de kan være svære at påvise. De store sten i gravfylden ved grav 15 kan dog være sådanne, nedsunkne, markeringssten. Et indirekte tegn på, at gravene har været markeret, sås ved grav 10 og 9. Grav 10 var gravet direkte

ned i grav 9, sandsynligvis med fuldt overlæg, og holdt sig fint indenfor dennes nedgravning (se nedenfor).

Efterbegravelse

I et enkelt tilfælde var der foretaget en efterbegravelse. Grav 10 indeholdt en voksen person, gravlagt i en udspændt stammebåd eller en del af en sådan. Oveni denne grav var et stort barn eller en halv voksen person gravlagt (grav 9). Da nedgravningen til grav 9 fint holder sig indenfor grav 10's nedgravning, er der sandsynligvis tale om en handling foretaget med overlæg. Det kan ikke afgøres, om de afdøde var i familie med hinanden, men det er en oplagt tolkning.

Store sten i gravfyld

Grav 15 adskiller sig fra de øvrige grave på flere måder. Dels ved gravudstyret, som omfattede et par sporer, og dels ved de to hele kampesten, og en flis af en tredje, som lå i gravfylden (fig. 6, 7 og kataloget grav 15). Efter muldafrømningen ved udgravningens start ragede de to af stenene op over undergrundsniveau. Sten af samme størrelse fandtes spredt i undergrunden, så det kan ikke udelukkes, at der er tale om naturligt forekommende sten, der er gravet frem ved gravlæggelsen og blot er anbragt tilbage øverst i fylden uden noget egentligt formål. Den ene af stenene ragede dog så højt op, at den oprindeligt kan have fungeret som en markering af graven på jordoverfladen. Gravfylden er nogen tid efter gravlæggelsen sunket sammen, og stenen er dermed også sunket ned. En anden mulig forklaring er, at stenene er ment som en sikring mod at den afdøde gik igen. Der kendes en række andre eksempler fra vikingetiden og i øvrigt andre perioder, på, at den døde er ”holdt nede” i graven med store sten. Fra Hedeby kendes f.eks. 29 jordfæstegrave med sten i hoved- eller fodende, og på en vikingetidsgavplads ved Gerdrup på Sjælland var en kvinde gravlagt med sten over sig, i øvrigt i selskab med en halshugget træ¹². Hvad der taler imod dette er, at stenene ikke var lagt direkte på liget, men lå højere oppe i gravfylden.

Genstande

I 10 af gravene var der medgivet gravgaver (fig. 5). I langt de fleste tilfælde er det knive, som må regnes for personlige genstande, der hørte til påklædningen. I enkelte af gravene findes andre typer genstande: jernsporer ved fødderne og et remendebeslag (grav 15), enkelte glas- eller ravperler (grav 6, 11 og 14), en torshammer af jern (grav 6) og en jernøkse (grav 2). I grav 2 og 14 fandtes jerngenstande, som ikke har kunnet bestemmes. Med undtagelse af perlerne var samtlige genstande af jern, og de var alle ret dårligt bevarede.

Kun få af gravgaverne giver mulighed for en nærmere arkæologisk datering. Sporerne i grav 15 kan ud fra tornens længde og vinkel i forhold til bøjlens dateres til 900-tallet (fig. 7)¹³. Remendebeslaget fra samme grav er stavformet¹⁴. Sådanne kendes i større antal fra gravpladsen ved Hedeby.

Beslaget har i den ene ende et nittehul til fastgørelse i remmen. Oftest har selve staven og den frie ende profilerede led, og beslaget fra Hunderup har en indsnævring i spidsen, der kunne tyde på, at den ender i en profileret knop. Beslaget er dog så dårligt bevaret, at det er svært at afgøre præcist, hvordan det har set ud. Stavformede remendebeslag dateres til 900-tallet¹⁵. Øksens og knivenes facon er ikke specielt karakteristiske (fig. 8). Både knive og økser er redskaber, hvis form ikke ændrer sig særlig meget over tid. Perlerne, som fandtes, er heller ikke tidstypiske i en grad, så de kan hjælpe med en nærmere datering.

Torshammeren er symbol på guden Tor, og hængesmykker med torshamre blev brugt som lykkebringende eller beskyttende amuletter¹⁶. De kendes fra 800-1000-tallet, og kan have forskellige udformninger. De forekommer hyppigst mod vikingetidens slutning, fra 900-tallet og frem, ofte i sammenhæng med kæde og perler¹⁷. På samme tid vandt kristendommen indpas, og torshammerens popularitet ses som modsvar til de små kristne hængeskors som kendes fra samme periode. Der er flere fund der viser de to religioners sameksistens, f.eks. en støbeform til både kors og torshammer fra anden halvdel af 900-tallet fra Trendgården i Nordjylland¹⁸. Torshammeren fra Hunderup har været flankeret af tre perler, to af glas og en af rav (fig. 9). Smykket har været monteret på en snor, hvis rester stadig findes bevaret i perlerne huller. Det var placeret i skødet på den afdøde, måske har den gravlagte haft det i hænderne. Også torshammersmykkets tilstedeværelse kunne pege på en datering til 900-tallet.

I grav 2 var der udover en kniv og en økse et aflangt, fladt stykke jern, firsidet i den ene ende og rundet i den anden. Det kunne i formen minde om et ildstål som kendes fra Birka, men er ret spinkelt, og typen er også ret sjælden. Det kan også være et, ganske vist usædvanligt stort, rembeslag eller det kan være en helt anden type genstand¹⁹.

Træ, tekstiler og læder

Metalgenstande var dårligt bevaret, men til gengæld var der på mange af dem bevaret aftryk af tekstil fra dragter. På de fleste af knivene var en del af træskaftet og i nogle tilfælde rester af læderskeder og aftryk af tekstil bevaret. En af læderske-

Fig. 6. Grav 15 under udgravning. Til venstre: To af stenene i gravfylden. Til højre: Stenene er fjernet, og resterne af den døde er frilagt. Foto: SJM.

Grave 15 under excavation. To the left: Two of the stones in the grave-fill. To the right: The stones have now been removed and the remains of the inhumed have been uncovered.

Fig. 7. Sporer fra grav 15. Til venstre: Sporene afdækket i udgravningssituationen. Til højre: Den ene spore efter konservering. Sporer af denne type dateres til 900-tallet. Foto: SJM.

Spurs from Grave 15. To the left: Spurs uncovered during excavation. To the right: One of the spurs after conservation. Spurs of this type are dated to the 10th century.

Fig. 8. Økse fra grav 2 (x81) og jernkniv fra grav 6 (x57).
Foto: SJM.

Axe from Grave 2 (x81) and an iron knife from Grave 6 (x57).

derne er muligvis dekoreret med et meget enkelt zig-zag lignende mønster. På torshammersmykket fandtes fibre fra den snor, der har holdt torshammer og perler sammen²⁰.

Datering

Samlet set må gravene henføres til samme periode ud fra deres orientering, fyld samt topografiske placering. De få oldsager fra gravene, der kan dateres, peger med størst sandsynlighed på 900-tallet.

Afrunding

Vi kender ikke placeringen eller størrelsen af den bebyggelse, der har hørt til gravpladsen. 15 grave – hvis pladsen er totalundersøgt – er jo ikke alverden, så måske er det kun beboerne fra en enkelt eller få gårde der har benyttet gravpladsen, eller den har været benyttet i meget kortere tid, end vi på nogen måde i dag kan afgøre. Bebyggelsen, hvorfra de døde er gravlagt, må ligge et sted i nærheden, og en spændende, fremtidig opgave for museet er naturligvis at finde den.

Flere ting viser os, at gravpladsen er hedensk. Dels er gravenes orientering endnu ikke helt øst-vestlig, som den skal være i kristen sammenhæng, og dels er der gravgaverne, som jo forsvinder med kristendommens overtag. Torshammeren er et direkte udtryk for, at disse mennesker troede på de

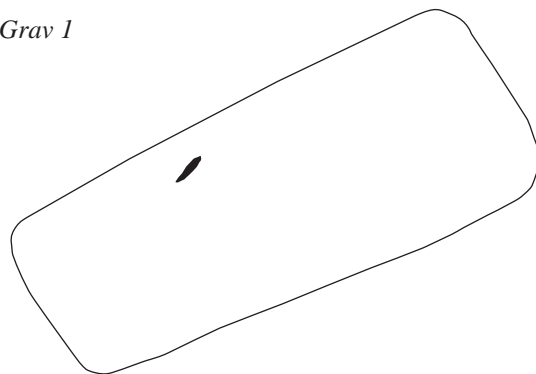
Fig. 9. Torshammer med perler fra grav 6 (x58). Torshammerens længde: 4,5 cm. Sammen med tre perler har torshammeren været trukket på en snor. Foto og tegning efter røntgen: SJM.

A Thors hammer with beads from Grave 6 (x58). The length of the Thors hammer: 4,5 cm. The Thors hammer was hung on a string together with three beads.

gamle guder og gerne skilte dem med det. Kristendommen var i 900-tallet på fremmarch i Danmark, men skiftet fra hedenskab til kristendom er sket over længere tid, hvor de to religioner begge har været praktiseret, og man har udtrykt sit religiøse tilhørsforhold bl.a. ved hjælp af symboler.

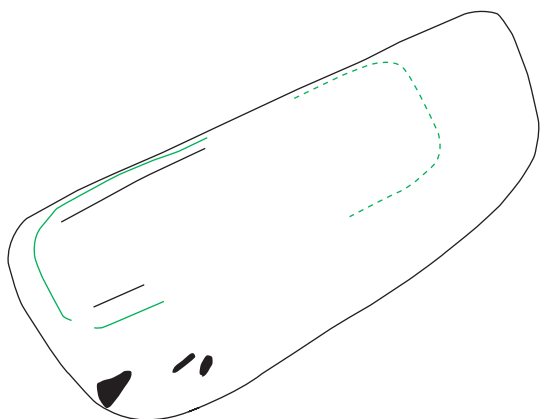
Katalog

Grav 1

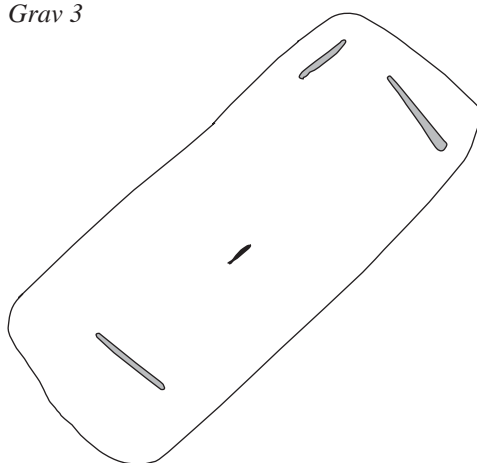
ØNØ-VSV-orienteret jordfæstegrav, ca. 2,35 x 0,85-95 m. Ca. 21 cm dyb under udgravningsfladen. Ingen spor efter skelet, tandemalje eller kiste. Omtrent midt for den nordvestlige langside fandtes en jernkniv, med grebenden mod sydvest. På knivens metaldele er aftryk af træskaftet bevaret, samt muligvis andet organisk materiale fra skede eller dragt. Knivens længde: 15,5 cm.

Grav 2

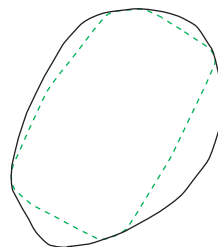
ØNØ-VSV-orienteret jordfæstegrav, ca. 2,55 x 0,85-1,15 meter. Ca. 38 cm dyb under udgravningsfladen. Gravbunden var noget forrykket mod nordvest med et mål på ca. 1,9 x 0,6 meter. Ned i undergrunden kunne der i begge sider i gravens vestende iagttages ganske svage spor/aftryk efter de langsgående planker fra en formodet kiste. Ingen spor efter skelet eller tandemalje. I nedgravningens sydvestende, tæt op ad sydsiden, men udenfor kistespor, var der placeret tre jerngenstande: en økse, en kniv og en genstand, som ikke har kunnet bestemmes. Øksen (x81, fig. 8) lå nærmest op ad gravsiden og var orienteret på en måde, så økseskaftet kan have ligget hen langs gavlenden på graven, med mindre øksen sekundært er drejet en smule, så skaftet i stedet for oprindeligt har ligget langs gravens sydøstside. På øksen er bevaret aftryk af en meget grov lærred²¹. Øksens længde: 16 cm, bredde over æggen: 10,5 cm. Jernkniven lå med grebenden mod sydvest (x82). Omkring bladet er bevaret en rest af læderskeden, samt lidt tekstil, måske fra afdødes dragt. Knivens længde: 13 cm. Den tredje jerngenstand, som ikke har kunnet bestemmes (x83) lå tæt sammen med og omtrent parallelt med kniven. Længden er 10,7 cm, bredde: 1,9-2,5 cm, tykkelse: 0,7-0,8 cm. Desuden et firkantet pladefragment og en jernnitte (x83).

Grav 3

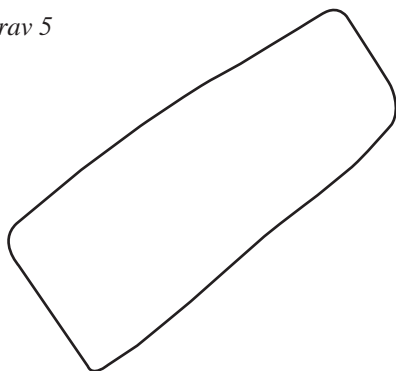
NØ-SV-orienteret jordfæstegrav ca. 2,30x 0,95 meter. Ca. 20 cm dyb under udgravningsfladen. Ned i undergrunden kunne der i begge gavlender og langs en del af den nordvestlige langside iagttages svage spor/aftryk efter planker fra en formodet kiste. Ingen spor efter skelet eller tandemalje. Omtrent centralt i graven fremkom en jernkniv (x9). Kniven lå med grebenden mod sydvest. Kniven har delvist bevaret træskaft. På bladet ses rester af læder fra skeden bevaret. Bl.a. ses et par syhuller fra skeden ved overgangen mellem greb og blad. Knivens længde: 14 cm.

Grav 4

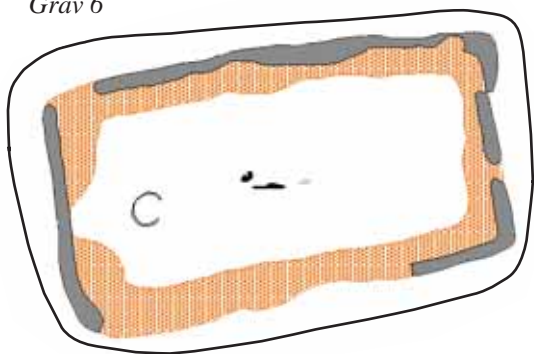
NØ-SV-orienteret jordfæstegrav. I overfladen oval nedgravning, tolket som formodet barnegrav. Mod bunden ændrede faconen sig til en mere rektangulær facon, ca. 1 x 0,6 meter, orienteret NNØ-SSV. Ca. 60 cm dyb under udgravningsfladen. Ingen gravgaver, kistespor eller spor efter skelet eller tandemalje. Opfattet som jordfæstegrav ud fra form, størrelse og fyld, samt ud fra ligheden med grav 14.

Grav 5

NØ-SV-orienteret jordfæstegrav, ca. 1,90 x 0,65-80 meter. Ca. 36 cm dyb under udgravningsfladen. Ingen spor efter skelet, tandemalje eller kiste. Ingen gravgaver.

Grav 6

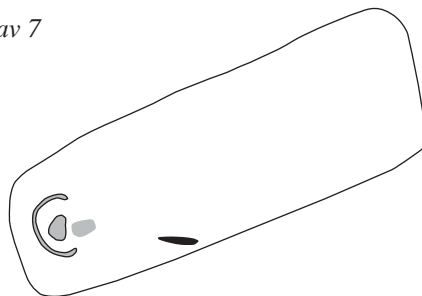

ØNØ-VSV-orienteret jordfæstegrav med kammerkonstruktion. I overfladen ca. 2,35 x 1,40 meter. Ca. 40 cm under overfladen lidt mere regulær nedgravningsform, ca. 2,16 x 1,20, idet særligt nordvestsiden var noget skrånende. På gravbunden fremkom få rester fra den nederste del af kraniet samt få knoglespor centralt i graven, antagelig bækken/lårknogle. Centralt i graven lå gravgaverne: en jernkniv med grebenden mod sydvest (x57, fig. 8). Knivens læderskede er delvist bevaret, og har muligvis haft et præget, enkelt mønster. Længde: 12,5 cm. Desuden havde den døde et smykke, sammensat af en torshammer og tre perler, med i graven (x58, fig. 9). Torshammeren er af jern, længden er ca. 4,5 cm. I den ene ende er et ophængningshul. Den ene perle er af grønt glas med en hvid bølge. Diameter: 1,8 cm. De to andre er af rav, diameter: 1,3 cm. Perlerne er alle ringformede. De har flankeret torshammeren, det hele

var holdt sammen af en snor, hvoraf stadig ses rester i ravperlehullet. Der er bevaret tekstilrester eller aftryk af sådant mellem glasperlen og torshammeren, enten fra snoren eller dragten.

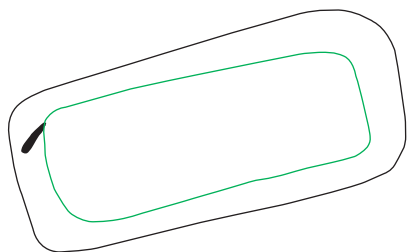
I bunden af graven tegnede nedgravningen til en smal væggrøft sig, ca. 15-20 cm bred og op til ca. 22 cm dyb under gravbunden. I denne sås yderst en svagt mørkere farvning af jorden – aftryk efter de træplanker, der har udgjort kammeret. Kammerets indre mål er ca. 1,94 m i længden og tilsyneladende svagt trapezoidt, med en bredde i nordøst på ca. 94 cm og i sydvest ca. 1,06-8 m. Der blev gjort forsøg på at udskille de enkelte planker fra hinanden, men der lykkedes kun i ganske begrænset omfang: Midt for den nordøstlige gavl ses aftrykket efter en planke på ca. 34 x 5-6 cm. Det kan altså ikke udelukkes, at kun gavlene har været af lodretstående plankestykker, mens langsiderne evt. kan have bestået af ét langsgående, bredt plankestykke. Højden af plankerne kunne ikke afgøres, hverken i forbindelse med fladegravningen ned til gravbunden, eller i profilen. Muligt spor efter plankelåg på kammerkonstruktionen sås i profilen, hvor der langs gravbunden (ovenpå jernkniven) og op ad nordvestsiden kunne ses et op til 5-6 cm tykt aftryk af et formodet kammerlåg. Sporet kan med sikkerhed følges ca. 20 cm (usikkert op til 30 cm) over gravbunden og angiver muligvis kammerets højde.

Grav 7

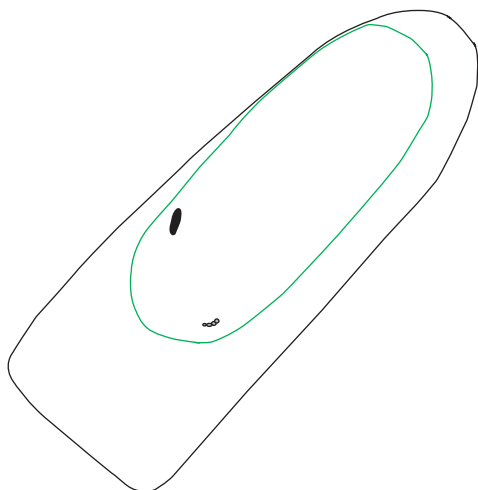
NØ-SV-orienteret jordfæstegrav, ca. 2,00 x 0,70 meter. Ca. 30 cm dyb under udgravningsfladen. I sydvestenden rester efter kraniet og tandemalje. Knogledelene var meget nedbrudte og bløde. Omtrent midt for den sydøstlige langside fandtes en jernkniv, med grebenden mod sydvest (x41). Der er rester af træskaft, læder med syhuller og tekstil på kniven. Længde: 14,5 cm.

Grav 8

ØNØ-VSV-orienteret jordfæstegrav, ca. 1,85 x 0,85 meter. Ca. 45 cm dyb under udgravningsfladen. Ingen rester efter skelet eller kistespor. Knogledelene var meget nedbrudte og bløde. Ved den sydvestlige ende, lidt op ad gravsiden, fandtes en jernkniv med grebenden pegende lidt opad nærmest mod syd (x45). Der er en del af træskaftet bevaret, og herpå ses spor af læderbevikling. Længde: 15 cm.

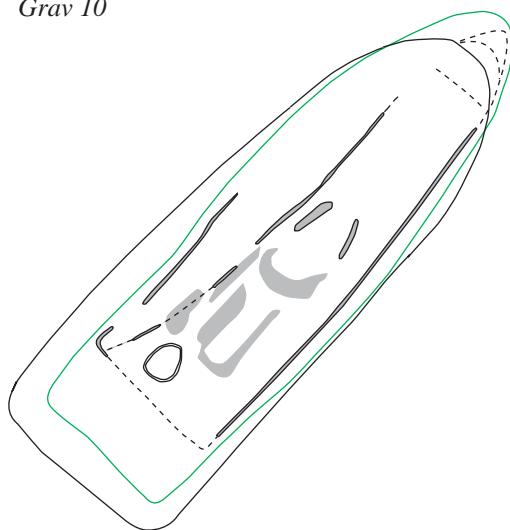
Grav 9

NØ-SV-orienteret jordfæstegrav, ca. 1,82 x 0,7 meter. Ca. 32-35 cm dyb under udgravningsfladen. Nedgravningen til grav 9 blev i fladen opfattet som en forstyrrelse ned i grav 10. Først da den nordøstlige ende var gravet ca. 15-20 cm ned, stod nedgravningskanterne tydeligt og det blev da konstateret at grav 9 var anlagt direkte ned i og indenfor nedgravningen af grav 10. I den sydlige del af sydvestenden fandtes få rester af tandemalje. Ved den nordvestlige langside fremkom en jernkniv (x50). En del af knivens træskaft er bevaret, des-

uden aftryk af tekstil²². Knivens længde: 12,5 cm. Tandresterne bestod af emaljestumper. En analyse viste, at de overvejende syntes at stamme fra mælketænder om end enkelte godt kan være fra blivende tænder. Der er med overvejende sandsynlighed tale om et barn, men det kan ikke præciseres nærmere end fra nyfødt til halvvoxsent. Kønnen kan ikke afgøres²³.

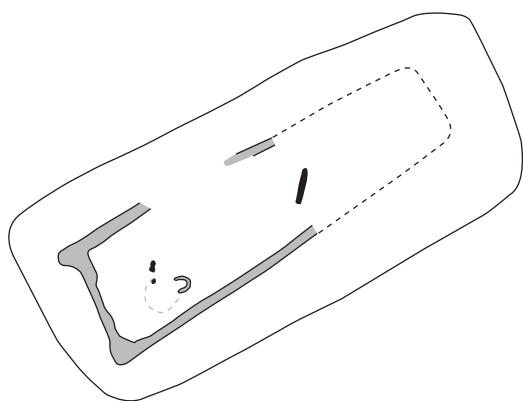
Grav 10

NØ-SV-orienteret jordfæstegrav. Ca. 20 cm. under udgravningsfladen. Længden var ca. 2,60 meter, mens den var forøget til ca. 2,70 m en halv meter dybere. Nordøstenden var således undergravet. Nær overfladen var bredden op til ca. 95 cm (bredest i sv-enden) og i et dybere niveau ca. 0,8-85 meter. Graven var ca. 90 cm dyb fra udgravningsfladen. Nedgravningens form var let tilspidset mod nordøst. Dette blev forklaret, efterhånden som kistesporene tegnede sig. Det viste sig, at der var tale om en udspændt stammebåd (eller i det mindste den forreste halvdel af en sådan). Mod nordøst var formen tilspidset, og kistesporene var her mere massive, mens den langs siderne bestod af ganske tynde formuldede stribes. I et niveau ca. 15 cm over nedgravningens bund kunne det iagttages, at båden/kisten ikke fyldte hele nedgravningen. Mod sydvest var der således et ca. 30 cm kistetomt areal. Nedgravningens bund var noget afrundet både langs siderne og ved sydvestenden, antagelig et resultat af at det var en stammebåd,

der skulle ned i hullet. Båden kunne især følges langs siderne og enderne, mens bådens bund (under skelet-sporene) ikke kunne registreres med sikkerhed. I gravens nordvestlige side blev der registreret et langsgående formuldet spor - antagelig spor efter et delvist nedskredet kistelåg. I profilen kunne det dog kun følges over en kortere del af gravens bredde. Sporene efter gravens skelet var mere komplette end hovedparten af de øvrige grave. Således kunne kraniet, dele af overkroppen og lårknoglerne tydeligt udskilles. På trods af de relativt gode bevaringsforhold fandtes ingen tandemalje. Måske var personen helt eller næsten tandløs? Graven indeholdt ingen gravgaver.

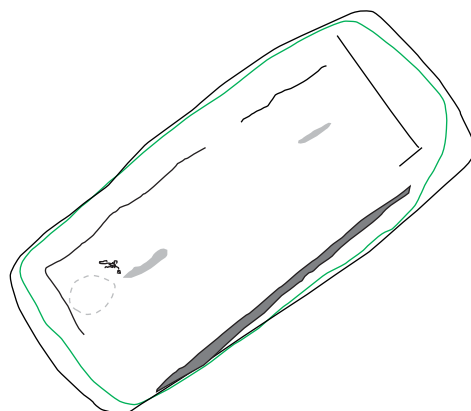
Grav 11

NØ-SV-orienteret jordfæstegrav, der ca. 30 cm under udgravningsfladen tegnede sig som en meget regulær aflang nedgravning, ca. 2,2 x 1,03 meter. I sydvestenden få spor efter kraniet samt tandemalje. Der kunne ikke registreres andre skeletspor. Tæt ved kraniet – antagelig omkring halsen, fremkom to sikre perler. Den ene er en ringformet, blå glasperle, diameter: 1 cm (x64). Den anden er en skiveformet ravperle, diameter: 1,1 cm (x65). Omtrent midt i graven fandtes en jernkniv, med grebenden mod syd (x68). Der var rester af knivens træskaft, og i bladenden var nedbrudte rester af en læderskede samt ved knivspidsen, udenpå læderet, rester af en fin lærredsvævning hvor strukturen tydeligt kan ses²⁴. Knivens længde: ca. 12,5 cm. Kistesporerne fremstod klart i gravens sydvestlige del, men blev fejlagtigt næ-

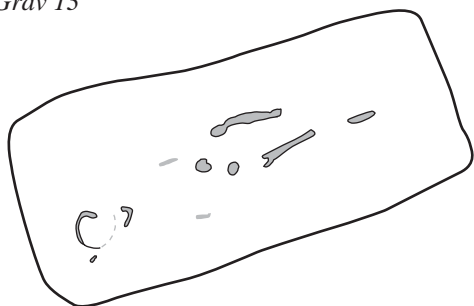
sten bortgravet inden registrering i nordøstenden, hvor de derfor er stiplede ind (længden er præcis indenfor 5-10 cm). Kisten består af ret kraftige kistespor, hvor langsiderne tilsyneladende rakte lidt ud over sydvest-gavlen. Længde ca. 1,90 meter, let trapezoid: ved sydvest-gavlen ca. 60 cm, ved profil ca. 48 cm.

Grav 12

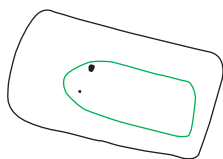
NØ-SV-orienteret jordfæstegrav ca. 2,2 x 0,95 meter. Nedgravet ca. 30 cm under udgravningsfladen. I sydvestenden få spor efter kraniet samt velbevarede tandkroner, der kunne opdeles i over og underkæbe. Desuden kunne dele af rygraden og en anelse af underbenenes placering registreres som farvespor. Der sås ingen gravgaver. Kistespor kunne erkendes som helt tynde formuldede striber, hvor det ser ud til at langsiderne er forskubbet i forhold til gavlene. Det skyldes antagelig at kisten er skredet sammen mod sydøst, således at de langsgående spor er forrykket i forhold til "lodret". Ved nordøstgavlen kan kisten ses at være mindst 64 cm bred, mens den i profilen er ca. 75 cm bred. Bredden i sydvestgavlen kunne ikke registreres i fuld bredde. Kisten har dog antagelig været svagt trapezoid og ca. 1,95 m lang. Der sås ingen sikre spor efter kistelåg. Analyse af tandrester: Der ses emaljerester fra mindst ni tænder, alle blivende. På grundlag af en vurdering af slid kan det dreje sig om tænder fra et 15-20 årigt individ, om end en lidt højere alder (maksimalt 30 år) ikke kan udelukkes. Kønnen kan ikke bestemmes²⁵.

Grav 13

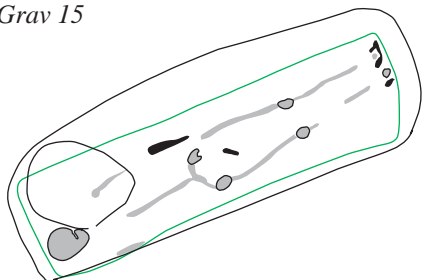
NØ-SV-orienteret jordfæstegrav ca. 2,05 x 0,90 meter. Nedgravet ca. 20 cm under udgravningsfladen. I sydvestenden fremkom relativt velbevarede spor efter kraniet samt tandemalje. Desuden kunne få dele af rygraden og dele af bækken/lårknogler og underbenenes placering registreres. Ingen kistespor blev erkendt. Ingen gravgaver.

Grav 14

Ø-V-orienteret jordfæstegrav, i fladen ca. 0,95 x 0,56 m. Nedgravet ca. 20 cm under udgravningsfladen. Ingen spor efter skelet eller kiste. I vestenden fremkom en nedbrudt glasperle (x59). Glasperlen er meget nedbrudt, så den oprindelige farve er svær at se. Den er ringformet, diameter: 1 cm. Desuden lå der en jerngenstand i graven, et beslag eller lignende, som ser ud til at være delvist fortinnet (x60). Muligvis kan denne uhensigtsmæssigt være havnet i gravfylden. Gravbunden havde et omfang på ca. 60x28 cm, og det antages derfor, at der må være tale om en spædbarnsgrav.

Grav 15

NØ-SV-orienteret jordfæstegrav, der ca. 20 cm under udgravningsfladen målte ca. 1,95 x 0,60 meter. I toppen af fylden to hele kampesten og en flis af en tredje. Stenenes største mål: ca. 50 cm. Den vestligste rakte op over udgravningsfladen, mens den østliges overkant lå lige under udgravningsfladen. Nedgravningen fremtrådte meget tydeligt i den lyse sandundergrund. Omtrent midt for gravens nordvestlige langside fremkom en jernkniv, der med sikkerhed havde grebenden mod nordøst (x70). Kniven har rester af træskaftet samt af skedens læder. Længde: 15,5 cm. Mellem den døde ben fandtes et stavformet remendebeslag (x78). Længde: 6,8 cm., fortykket i begge ender. Det er muligvis delvist fortinnet. I den ene ende er et nittehul, den anden ende har en indsnævring, muligvis en profileret knop. Der er bevarede rester af fintvævet tekstil i den ene ende, sandsynligvis fra dragten. Ved den gravlagtes fødder fremkom et sæt sporer med tilhørende ringformede remspænder til fastspænding på skoen (x73-x76, fig. 7). Sporene nærmest stod op langs nedgravningskanten og har tydeligvis været fastspændt til fødderne (skoene) ved gravlægningen, idet højre fods hælknogle lå på plads inde mellem sporens to arme (fig. 7). Tornen på sporerne er vinklet i forhold til bøjlen. Sporenes spidser ser ud til at være dekoreret med ringe af et andet metal end jern, muligvis indlægninger af tin eller sølv. Desuden er der ved på selve sporerne og remspænderne rester af tekstil, læder og muligvis pels fra dragt og remme²⁶. Selve skelettet var relativt velbevaret, idet dele af kraniet og området omkring hoften/knæene havde knoglestruktur, mens en større del af det øvrige skelet kunne registreres som farvespor. Desuden fandtes tandemalje. Højre bens hælknogle var ligeledes relativt velbevaret, nok som følge af nærheden til jernsporen. Ligets længde målt i graven var ca. 1,75 meter. Analyse af tandrester: Der foreligger rester fra mindst 13 tænder, alle blivende. På grundlag af slid skønnes alderen at være ca. 20-25 år med en usikkerhed på ca. 5 år til hver side. Kønnen kan ikke bestemmes ud fra tandresterne, men gravudstyret tyder på, at det er en mand²⁷.

Noter

1. ASR 1442, Møllevænget.
2. ASR 870.
3. ASR 629.
4. ASR 1909, Nørlundvej.
5. F.eks. Ethelberg et al. 2000 s. 96; Jensen 2004a s. 369.
6. Ethelberg et al. 2000 s. 96.
7. Ingen af de brændte knogler var så karakteristiske, at det med sikkerhed kunne konstateres, om de var humane. De ligner dog de brændte knogler, som normalt findes i urnerne.
8. F.eks. gravpladsen ved Over Hornbæk ved Randers, en 900-tals gravplads med over 100 grave, anlagt i vifteform ud fra en stenalderhøj. Jensen 2004a s. 340; se også Stoumann 2007 s. 211, 216.
9. Lynnerup 2008.
10. Jensen 2004b s. 336-381; Eisenschmidt 2004 s. 91-92.
11. Eisenschmidt 2004 s. 251 ff., Stoumann 2007 s. 220.
12. Eisenschmidt 2004 s. 76; Jensen 2004 s. 346; se også Grøn et al. 1994 s. 147.
13. Eisenschmidt 2004 s. 149-150: Henvi sning til Anne Pedersens phd afhandling fra 1995.
14. Beslaget er så dårligt bevaret, at det ikke er gengivet her.
15. Eisenschmidt 2004 s. 123-124.
16. Gräslund 1992 s. 190.
17. Eisenschmidt 2004 s. 129.
18. Viking og Hvidekrist kat. nr. 195.
19. Personlig oplysning af Silke Eisenschmidt: type 3 variant c hos: Hårdh 1984 s. 156f.; Arbman 1940 taf. 145:8.
20. Alle oplysninger om tekstiler i artiklen er baseret på konserveringsrapport ASR 1909 K38, og Lise Ræder Knudsen 2009.
21. Knudsen 2009.
22. Knudsen 2009.
23. Lynnerup 2008.
24. Knudsen 2009.
25. Lynnerup 2008.
26. Knudsen 2009.
27. Lynnerup 2008; Sådanne remendebeslag er mandsudstyr, se Eisenschmidt 2004 s. 124.

Litteratur

- Arbman, H. 1940: Birka I. Die Gräber. Tafeln. Uppsala MCMXL.
- Eisenschmidt, S. 2004: *Grabfunde des 8. Bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark*. Band 5.1 & 5.2.
- Ethelberg, P., E. Jørgensen, D. Meier & D. Robinson 2000: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Sten- og bronzealder.
- Jensen, J. 2004a: *Danmarks Oldtid*. Stenalder 13.000-2.000 f.Kr.
- Jensen, J. 2004b: *Danmarks Oldtid*. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e.Kr.
- Grøn, O., A. H. Krag og P. Bennike 1994: Vikingetidsg ravpladser på Langeland.
- Gräslund, A. 1992: Torshammare, hängkors och andra amulethängen. I: *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200*. 1992, s. 190-191.
- Hårdh, B., 1984: Feuerstahle. I: Arwidsson, G. (red.), 1984: *Birka II:1. Systematische Analyse der Gräberfunde*. Birka Untersuchungen und Studien II,1. Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, s. 155-160.
- Knudsen, L. R. 2009: Tekstilanalyser. ASR 1909 K39.
- Konserveringsrapport, konserveringscenter Vest 2009. ASR 1909 K38.
- Lynnerup, N. 2008: Antropologisk rapport vedrørende tandemaljer. ASR 1909 K32.
- Roesdahl, E. 1993: *Viking og Hvidekrist: Norden og Europa 800-1200*.
- Stoumann, I. 2007: Vikingetidsg rave ved Esbjerg. *Archäologie in Schleswig. Arkæologi i Slesvig* 10, 2003, s. 207-224.

SUMMARY

A Viking period burial ground near Hunderup – 15 inhumations from around a Stone Age megalithic grave

During an excavation at Nørlundvej near Hunderup in the autumn of 2007, a badly destroyed Stone Age passage grave was uncovered (fig. 1-4). During the same ombearing, the remains of a Late Bronze Age or Early Pre-Roman Iron Age urn

burial together with traces of the contemporary settlement were also uncovered (fig. 3). The Megalithic grave had been destroyed at some point in the modern period. The main result of the excavation was the uncovering of a Viking Period burial ground (fig. 5-9). The burial ground was laid out from the Megalithic grave and numbered 15 graves in all with children and adult individuals. All the graves were earthen inhumations orientated ca. northeast-southwest. Four of the graves exhibited traces of a coffin (graves 2, 3, 11, 12). In one of the graves the deceased was buried in a part of a dugout canoe (grave 10) and another grave contained a chamber grave (grave 6). 12 of the graves were of such a size, that the inhumation was most probably made for an adult or at least an adolescent (grave 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15). Two of the graves were so small, that they must have been made for babies or small children (grave 4, 14) and one individual could on the basis of dental remains be from a large child (grave 9). Three of the graves contained well preserved dental remains enabling an estimation of age (grave 9, 12 og 15). Skeletal remains were nearly totally degraded and apart from the sparse remains of tooth enamel in some graves, bone tissue was either totally absent, preserved merely as an outline trace or was very porous indeed. The majority of the graves contained grave goods of a rather modest quality and type. The most common grave goods were knives, but there was also a single axe, a pair of spurs, beads and a hanging jewellery ornament with a Thors hammer and beads. On the basis of the grave goods and burial customs, the burial ground can be most probably dated to around the 10th century.

Claus Feveile
Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
cf@sydvestjyskemuseer.dk

Mette Højmark Søvsvø
Arkæolog, Sydvestjyske Museer
Odins plads 1, 6760 Ribe
mhs@sydvestjyskemuseer.dk

Ruder i Ribe i renæssancen

Af Jens N. Nielsen

Under byggeri i 1967 ved Peder Dovns Slippe i Ribe blev der fundet store mængder affald fra et glarmesterværksted, der havde fungeret i tidsrummet 1580-1600. Baggrunden for værkstedet var, at glaseruder blev almindelige i renæssancen, og at der efter branden i 1580 var forøget byggeri i Ribe. For nylig er fundet sammenlignet med materialet fra en glashytte ved Glargårde i Nordjylland. Den følgende artikel er resultatet af et nærmere studium af ligheder og forskelle mellem de to fund. Den store gruppe bemalede ruder har karakter af at være en massefremstillet vare. Måske var vinduerne i Ribe væsentligt mere farvestrålende end hidtil formodet.

Indledning

Under byggeri i 1967 ud til Peder Dovns Slippe blev der fundet store mængder affald fra et glarmesterværksted, der var i brug i tidsrummet 1580-1600 (fig. 1 og 2)¹. Baggrunden for værkstedet var, at glaseruder blev almindelige i renæssancen og at der efter branden i 1580 var forøget byggeri i Ribe.

Fundet omfatter hovedsageligt ruder og glasaffald. Særlig interessante er de bemalede ruder, herunder en lille gruppe, hvorpå der bl.a. er mennesker og dyr. En stor gruppe har ensartede former ligesom samme mønster findes på flere ruder.

Ruder med samme form og mønster kendes også fra en glashytte ved Glargårde i Himmerland.

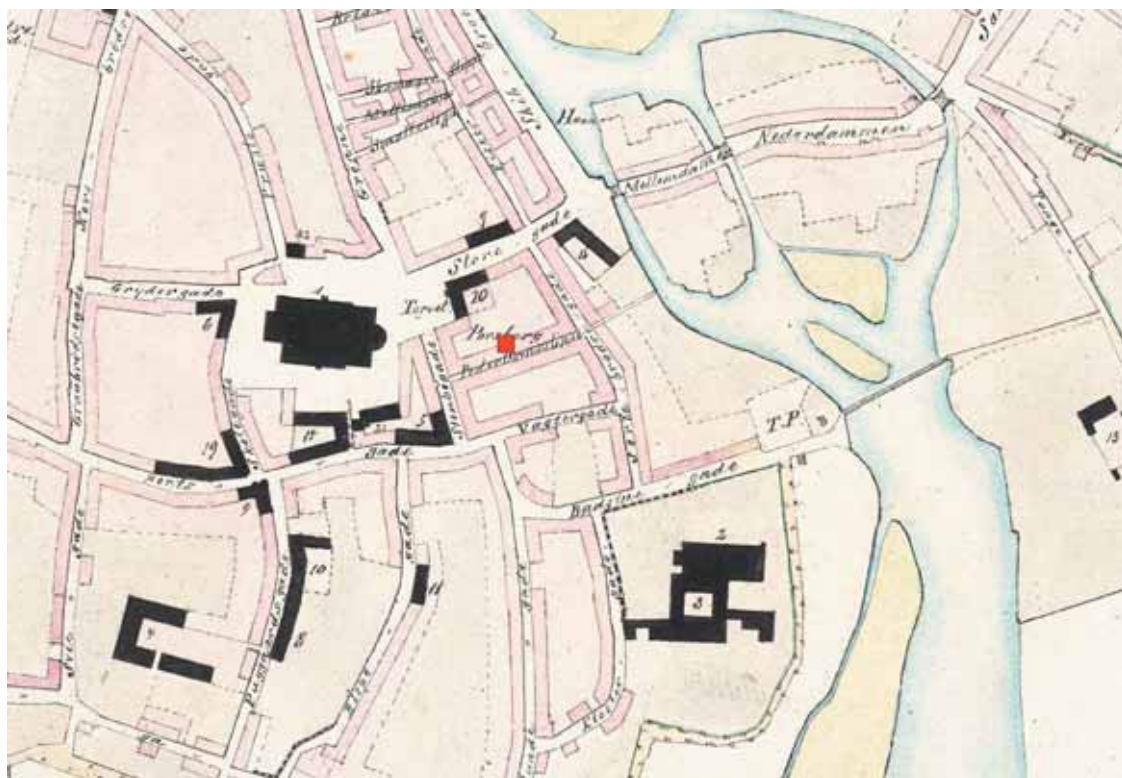

Fig. 1. Bykort over Ribe. Fundstedet er markeret med en rød firkant.

Town map of Ribe. The finds site is highlighted with a red rectangle.

Fig. 2. Foto af Peder Dovns slippe set fra Sortebrødregade. Hotel Dagsmars byggeri fra 1960'erne ses som det tredje hus fra højre. Foto: SJM.

A photo of Peter Dovns Alley seen from Sortebrødregade. Building work of the 1960's on the Dagmar Hotel is seen as the third house on the right.

Dette sammenfald skyldes ikke kun faglige traditioner og vandrende håndværkere, men i høj grad, at der blev arbejdet ud fra mønsterbøger. På en af ruderne fra Ribe ses, hvordan samme forlæg er anvendt på to halvdele af ruden. På et par ruder fra Ribe findes et specielt mønster. Et lignende mønster ses på et loftshvælv på Gottorp Slot. Det er endnu et eksempel på den omfattende udbredelse af ideer og mønstre i renæssancens Europa.

Glarmestre i Ribe

Renæssancen (1536-1660) var en særdeles dynamisk periode. Især kongen og adelen foretog nybygninger og reparationer i stort omfang. Hertil var der behov for store mængder rudeglas. Det bevirkede bl.a., at kong Frederik II under byggear-

bejde på Skanderborg Slot i 1580 tog initiativ til at anlægge en glashytte i Silkeborg-skovene².

Forbruget af glas blev også forøget, fordi det blev almindeligt at sætte glaseruder i husene. Det var især tilfældet i byerne og dermed også i Ribe. Undersøgelser har f.eks. vist, at huse, der brændte under den omfattende brand i 1580, var velforsynede med ruder. Som regel var det mindre vinduespartier, men i Quedens Gård, der blev opført 1580-1583, var næsten en hel væg forsynet med rudeglas (fig. 3)³.

En besynderlig men udbredt skik øgede behovet for rudeglas. Berusede folk havde for vane at knuse ruder under deres natlige færden i byens gader. I 1598 var der i Ribe f.eks. to anklager mod Jens Klyne for at have slået ruder ind, bl.a. hos en kone i Peder Dovns Slippe⁴.

I kølvandet på den store efterspørgsel på rudeglas blev glarmesteren en almindelig håndværksmester i byerne. I Ribe var der i 1549 tre glarmestre. Tallet var i 1591 fordoblet, hvilket sikkert skal ses i lyset af ekstraordinær stor byggeaktivitet efter branden i 1580⁵. Én af disse mestre holdt altså til i Peder Dovns Slippe.

Udgravningen og fundene

Det var affald fra hans værksted, der blev fundet i 1967 i forbindelse med hotel Dagsmars byggeri. Affaldet fandtes i en omkring 100x100 cm stor og 40 cm dyb nedgravning (fig. 4). Genstandene lå tæt pakket næsten uden iblandet jord, hvilket sammen med andre træk tyder på, at opfyldningen er sket på én gang. Affaldsgruben var gravet gennem brandlaget fra 1580 og den er derfor yngre end dette. Fundene tyder på, at det skete inden år 1600. Bortset fra en mindre artikel af udgraveren Mogens Bencard, har fundet ikke været genstand for megen opmærksomhed⁶.

I forbindelse med bearbejdning af materialet fra en glashytte ved Glargårde nord for Hadsund fra sidste halvdel af 1500-tallet blev jeg opmærksom på fundet fra Ribe. Af Bencards artikel fremgår det, at en bestemt type bemalede ruder fra Glargårde har paralleller i Ribe. Jeg har derfor med særlig opmærksomhed på bemalede ruder gennemgået fundet fra Peder Dovns Slippe⁷. Materialet er fundet så væsentligt, at denne artikel er udarbejdet.

Fig. 3. Vinduesvæggen i kælderstuen i Quedens gård i Ribe. Huset er opført i årene efter branden i 1580 af rådmand Ebbe Mogenssen. Foto: SJM.

The window wall in Quedens court in Ribe. The house was erected in the years after a fire in 1580, by a town councillor Ebbe Mogenssen.

Fig. 4. To fotos fra udgravningssituationen. Glasaffaldsgruben lå tæt ved nabohusets gavl. Den målte ca. 100x100 cm i overfladen og var ca. 40 cm dyb og var tæt pakket med glas. Fotos i SJM.

Two photos from the excavation situation. A glass waste pit lay close to the gable wall of the neighbouring house. This measured ca. 100x100 cm on the surface with a depth of 40 cm. It was full of tightly compacted glass waste.

Fundene fra udgravningen er sorteret og registreret efter art og type. Det giver, sammen med min gennemgang, mulighed for følgende fordeling af materialet:

Keramik, tegl, sten og jern

Keramik	D1194-95, D1466-84
Teglflise	D1196
Kakkelramme	D1485
Morter (sandsten)	D1197
Hvæssesten (2 stk.)	D1198
Jernhank	D1199, D1458
Jernsøm	D1459

Organisk materiale

Stavplanke, eg	D1200
Træstykke	D1201
Læder (støvle)	D1202

Blysprosser og glas

Blysprosser	D1457
Kantstykker, grønne	D1293-D1303
Rudeglas, affald (?)	D1456

Ubemaledede ruder

Grønne/grønlig	D1240-92
Blå	D1332-51
Røde	D1383-87

Bemaledede ruder

Grønlig	D1378-82, D1404-35 D1438-41, D1452-55
Grønne, figurruder	D1436-37, D1442-51
Gullige	D1304-18
Gullige, med mønster	D1319-31
Blå	D1352-77
Røde	D1388-D1403

Hulglas

Pasglas	D1460
Stangenglas	D1461
Flasker	D1465
Diverse	D1462-64

Betegnelserne "Grønne/grønlig" stammer fra museets registrering. Det er en alt for generel betegnelse og den er f.eks. ikke korrekt for de bemalede ruders vedkommende (se senere). Når

ruder beskrives som "Gullige" skyldes det maling på glasset og ikke selve glassets farve. Pasglas og stangenglas er drikkeglas⁸.

Fundene består bl.a. af lidt husgeråd (inkl. drikkeglas o.l.), personlige ejendele og genstande fra et glarmesterværksted. Sidstnævnte er dominerende, idet det udgør 86% af fundnumrene. Det omfatter affaldsprodukter fra fremstillingen af ruder, samt et stort antal ruder, såvel hele ruder som fragmenter heraf. Ruderne kan desuden opdeles i ikke-bemaledede og bemalede ruder.

Glasfremstilling

Der er ikke materiale fra selve smeltningen af glasset, som må være foregået et andet sted. Det kan være i en lokal glashytte, som bare ikke er fundet. Det skal i den forbindelse bemærkes, at en glashytte krævede meget store mængder træ, dels til opvarmning af ovnene, dels til fremstilling af aske, som udgjorde en stor andel (ca. 20%) af glassmassen (mengen). Det antages ofte, at Ribe-egnen var uden skove i renessancen. Undersøgelser foretaget af Sydvestjyske Museer viser dog det modsatte⁹. Det er således muligt, at det nødvendige træ til en glashytte kunne skaffes lokalt.

Glasset kan dog også udmærket stamme fra fjernere egne. De nærmeste kendte glashytter lå i Silkeborg-skovene. Riismøller skriver imidlertid, at det sikkert var nemmere og billigere at hente glas til Ribe ad søvejen end fra det uvejsomme Midtjylland. Han underbygger det med, at glasset fra Ribe er tykkere og "grønnere" end glas fra de jyske glashytter¹⁰.

Ud fra min gennemgang af glas fra jyske glashytter mener jeg ikke, at Riismøllers karakteristika for glas fra Ribe er holdbare. Udvalgte ruder fra Ribe er målt, og der tegner sig, som f. eks. i Glargårde, to grupper af henholdsvis 2-3 mm og 3-4 mm tykt glas. At betegne glas fra Ribe som "grønnere" er en alt for generel og unuanceret bedømmelse, der ikke kan bruges som argumentation.

De grundlæggende materialer i glas var sand (kvarts) og træaske (potaske). Ruder fra Ribe indholder ca. 55-58% kvarts (SiO₂) og ca. 20-25% aske (CaO). Denne fordeling passer fint med det generelle blandingsforhold i dansk og europæisk glas.

Går man ned i detaljerne, viser der sig forskelle. Glas fra Ribe har f.eks. et lavere indhold af natriumoxid, magnesiumoxid og aluminiumoxid end glas fra hytterne i Himmerland og Silkeborg-skovene. Det tyder ikke på, at glasset fra Ribe er lavet i glashytter i de to områder¹¹.

På grund af jernoxid i sandet bliver kvartsglas grønt. Det er da også den mest almindelige farve på ruder fra Ribe. Grønne ruder er altid uden bemaling.

Der er også ruder, hvor man bevidst har ændret farven. Det gælder røde og blå ruder. Sådanne ruder kendes også i enkelte tilfælde fra de jyske glashytter og i europæiske fund¹².

Farvning af glasset kunne bl.a. ske ved at tilsætte metaloxider, f.eks. kobberoxid. Det var dog også muligt at farve glasset (undtagen rødt) ved styring af ovnsens lufttilførsel og temperatur samt smeltetiden. Rødt glas kan være gennemfarvet eller med et rødt lag på overfladen (überfang). Tre ruder fra Ribe er nærmere undersøgt og de er alle med überfang (fig. 5)¹³.

I Ribe er der både ikke-bemalede og bemalede røde og blå ruder. I begge grupper er blåt glas langt det hyppigste og det udgør i det hele taget en usædvanlig stor andel af ruderne (fig. 6).

Der er også farveløst (svagt grønligt) glas. Affarvningen er sket ved at tilsætte manganoxid. Der er således mere manganoxid end jernoxid i det farveløse glas, mens det omvendte er tilfældet i grønt glas.

Farveløst rudeglas forekommer også i Glargårde. Ruderne fra Ribe adskiller sig lidt i sammensætningen, idet indholdet af natriumoxid (Na_2O) er lidt højere og der er mindre aluminiumoxid (Al_2O_3) og især kaliumoxid (K_2O) end i Glargårde. En markant forskel er, at mens farveløse ruder er bemalede i Ribe, er det klart, grønt glas, der er bemalet i Glargårde¹⁴.

Dette er endnu et eksempel på, at der målrettet blev fremstillet rudeglas med bestemte kendetegn.

Fremstilling af ruder

I renæssancen var rudeglas (planglas) enten tafelglas eller kronglas. Tafelglas blev lavet ved, at en cylinder blev skåret op på langs og i en strækkeovn foldet ud til en plade. Kronglas fremstilles ved, at en stor boble skæres op. Herefter roteres

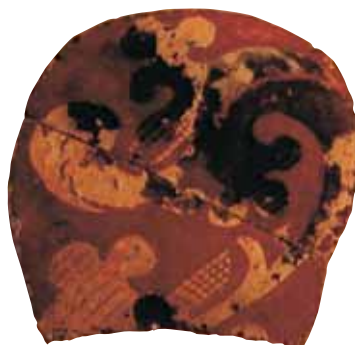

Fig. 5. Rød, hatteformet rude i überfang-teknik med specielt mønster (D1390). På bagsiden et lille, malet mærke. Der er kun fundet det ene mærke i Ribe, men blandt de bemalede ruder fra Glargårde er der over 50 med mærker på bagsiden. Sandsynligvis er det "styringsmærker", f.eks. til hvem der skulle have vinduet. Mål: ca. 4,5x5 cm. Foto: J. N. (Jens N. Nielsen).

A red, hat shaped pane in the überfang technique with a special pattern (D1390). On the reverse side, there is a small painted mark. In Ribe, there has just been uncovered this one particular mark, but from among the painted panes from Glargårde there are more than 50 with marks on their reverse sides. These are most likely to be 'control tags' referring to f.x. who the pane was produced for. Measurements: ca. 4,5x5 cm.

Fig. 6. Blå ruder (D1333, D1336, D1354). Længde: hhv. 3, 2,4 og 4,6 cm. Foto: SJM.

Blue glass panes (D1333, D1336, D1354). Measurements: ca. 3, 2,4 and 4,6 cm.

anfangerjernet, så glasset ved centrifugalkraften foldes ud til en skive¹⁵.

Tafelglas var det almindeligste og ruderne fra Ribe er også fremstillet i denne teknik. Det viser bl.a. et stort antal fraskårne stykker med den karakteristiske, fortykkede kant (fig. 7)¹⁶. Riismøller skriver, at der er stykker af kronglas med

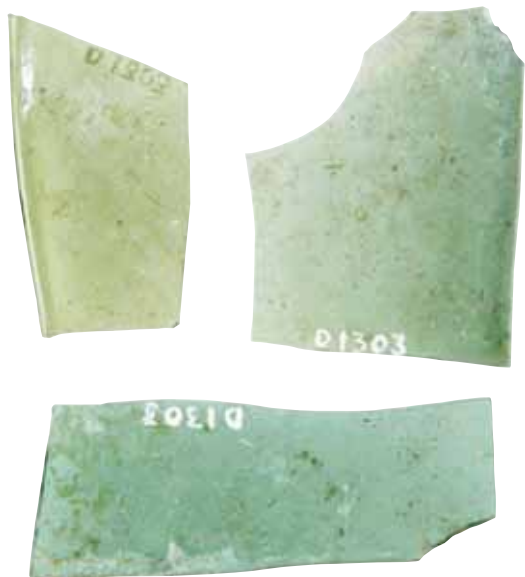

Fig. 7. Fraskårne stykker af planglas med den karakteristiske, fortykkede kant (D1303). Længde: Ca. 6-8 cm. Foto: SJM.

Off cuts of plane glass with the characteristic, thickened edge (D1303). Measurements: ca. 6-8 cm.

det typiske, centrale ar (gallen) fra anfangningen i materialet fra Ribe. Sådanne har jeg ikke set i fundet. Det er muligt, at Riismøller har forvekslet nogle tykke bunde til flasker med kronglas¹⁷.

Tildannelsen af ruder antages at være en todelt proces. Den første grove tildannelse skete ved, at et opvarmet jernstykke (sprængjern) blev trukket hen over et fugtigt stykke planglas. Denne fremgangsmåde omtales i flere skriftlige kilder. Blandt fundene fra et formodet glarmesterværksted fra omkring 1600(?) ved Silkeborg Museum findes et sprængjern (fig. 8)¹⁸. På et træsnit fra 1568 af tyskeren Jost Amman af et glarmesterværksted ses tre sprængjern på væggen¹⁹. Endnu i 1681 indgår sprængjernet i glarmestrenes laugssegl.

Der er således god belæg for, at sprængjernet blev brugt ved fremstilling af ruder. Glasdiamanten blev først taget i brug omkring 1600, men det varede længe, inden den blev almindelig udbredt.

Den endelige tildannelse af en rude skete ved at nappede små fliser (musebid) af med krøjseljernet. Ruderne fra Ribe har da også den karakteristiske takkede, skrå kant, som dette efterlader. De fleste ruder er nappede hele vejen rundt. Der er imidler-

Fig. 8. Sprængjern, længde: 37 cm. Foto: Silkeborg Museum.

An iron glass cutter from Silkeborg Museum. Length: 37 cm.

tid i såvel Ribe som i andre fund mange ruder, hvor en side eller dele af sider ikke er nappede. Der er endda ruder, hvor den oprindelige, fortykkede kant på planglasset er bevaret²⁰.

Nye analyser tyder på, at der var en tredje proces. Affaldsstykker fra Glargårde og værkstedet i Silkeborg viser, at ridsning og efterfølgende afbrækning af ca. 3-5 cm lange halvmåneformede stykker formodentlig var en mellemfase.

Ridsning forekommer på flere stykker fra Ribe. Det gælder især kantstykker. På en trekantet rude er der en rids parallel med den ene side (fig. 9). Denne er nappet, hvilket sammen med spor efter blyindfatningen viser, at det er den oprindelige side. Hvorvidt ruden knækkede et utilsigtet sted og størrelsen så blev ændret hertil, eller ridsen skyldes andre forhold er usikkert²¹.

Der er ingen halvmåneformede stykker i materialet, men det kan skyldes, at der ikke er foretaget soldning af fyld under udgravningen. På fire specielle ruder har en af siderne buede (konkave) forløb (fig. 10). De er ikke nappede, men de må bl.a. jævnfør bemalingen betragtes som primære sider (se senere)²². Det er måske et indirekte tegn på, at halvmåneformede stykker er brækket af.

Der er altså antydninger af, at metoden med at brække større glasstykker af inden nappingen også blev praktiseret i Ribe.

Ruderne var efter nutidig målestok små. Som regel var siderne ikke over ca. 6 cm. Et vindue måtte derfor sammensættes af flere ruder. Det skete ved hjælp af blysprosser, som ruderne blev indfattet i. Der er nogle få blysprosser i materialet²³. Hverken i Ribe eller i andre fund er der tale

Fig. 9. Ridsede ruder (D1240). Længde: hhv. 4 og 7 cm. Foto: J. N.

Scratched panes (D1240). Measurements: ca. 4 and 7 cm.

om mange stykker, sikkert fordi blyprosper blev smeltet om og blyet genbrugt.

Blyindfattede vinduer var en skrøbelig konstruktion. For at vinduet kunne blive så stabilt som muligt, var det vigtigt, at ruderne passede fuldstændig til blyprosperne. De nappede kanter skal bl.a. ses i dette perspektiv. Stabiliteten kunne øges ved at presse rudernes skrå kant lidt ind i det bløde bly.

Selv om mange af ruderne er fragmenterede,

Fig. 10. Ruder, hvor den ene side har konkav forløb, der måske skyldes afbrækning af halvmåneformede stykker (D1428). Længde: hhv. 10,3 og 9 cm. Foto: J. N.

Panes, where the one side has a concave shape, which could be a result of breaking off crescent shaped pieces (D1428). Measurements: ca. 10,3 and 9 cm.

Fig. 11. Blandt de ubemalede ruder er trekantformede de mest almindelige (D1251). Længde: Ca. 6-7 cm. Foto: SJM.

Among the unpainted panes, the rectangular panes are the most common (D1251). Measurements: ca. 6-7 cm.

kan deres oprindelig form ofte bestemmes. Dette og de mange hele ruder gør det muligt at systematisere materialet.

De ikke-bemalede ruder skal kun kort omtales. Hyppigst er trekantede ruder, hvoraf der er mindst 465 stykker (fig. 11). Herimellem er der ruder, hvor den ene side er konkav. Rhombeformede ruder – mindst 160 stykker – er også almindelige. Andre typer er mere fåtallige, som f.eks. cirkulære ruder med en diameter på ca. 2 cm. Der er også ruder, der har en uregelmæssig form²⁴. Geometrisk formede ruder var meget almindelige i renessansens vinduer²⁵.

Bemalede ruder

Der er sammenhæng mellem form og mønster blandt bemalede ruder. På en lille gruppe ruder (12 fundnumre), er der bl.a. mennesker, dyr, tegn o.a. (figurruder). Mønstret på den enkelte rude er som regel en del af et større billede, og det har ofte et individuelt præg. Det skyldes bl.a., at der ofte var tale om gaver, hvor f.eks. giverens portræt og navnetræk var påført. Rudernes form blev tilpasset dette, og der er derfor sjældent ruder med samme form.

De fleste figurruder er beskrevet af Mogens

<p>Gruppe 1</p> <p>D1406</p>	<p>Form</p> <p>Let krummede, båndformede ruder med en længde på omkring 6 cm og ca. 2 cm brede (13 fundnumre, f.eks. D1328, D1406. Blandt disse flere blå ruder (f.eks. D1374, D1375).</p>	<p>Mønster</p> <p>Centralt, V-formet element. På halvdelene to mønstre. 1: Store blomster, stilke markeret med tynd rødbrun streg. Fire med gul/ gul-brun udfyldning (D1328), fire med gul/rød (D1410, D1411). 2: Mindst 11 ruder (f.eks. D1327), 6 blå (D1353, D1374, D1375, D1406), svungne linier med knopper m.m.. Et tredje mønster med lodrette streger, dårligt bevaret (D1406).</p>
<p>Gruppe 2</p> <p>D1410</p>	<p>Båndformede som gruppe 1, men korte (6 fundnumre, f.eks. D1328, D1410, D1453).</p>	<p>Tværgående parallelle streger deler mønstret i to halvdele med blomster eller stilserede ditto (undtagen D1328). Svage parallelle rødbrune streger. Gul udfyldning undtagen midterfeltet.</p>
<p>Gruppe 3</p> <p>D1320</p> <p>D1419</p>	<p>Bladformede ruder med lige, skrå eller vinklet basis (20 fundnumre, f.eks. D1321 (4 stk.), D1322, D1414 (17 stk.), D1419, D1425). Også røde (D1330, D1389) og blå ruder (D1331, D1356(?)). Flere store ruder (længde: 7 cm) (D1319, D1320, D1352 (blå), D1413, D1414).</p>	<p>Parallelle, krumme eller lige streger i to bundter med stigende afstand, ofte med vandrette streger imellem. Langs kanterne "kommaer" m.m. Store ruder: Dette mønster øverst og det gentages let ændret under tværgående delestreger. Én har partiel udfyldning med gul og rødbrun farve (D1419). Lignende mønster på hatteformet rude (D1379).</p>
<p>Gruppe 4</p> <p>D1397</p>	<p>Tungeformede (4 fundnumre: D1330, D1397, D1420, D1421).</p>	<p>Tværgående streger i grupper.</p>
<p>Gruppe 5</p> <p>D1323</p>	<p>Hatteformede (7 fundnumre: D1323, D1324, D1355 (blåt), D1379, D1390 (rødt), D1419, D1424). Nogle har lige smalle sider (f.eks. D1324), andre mere afrundede (f.eks. D1355).</p>	<p>5 stk. todelt af vandrette streger, over og under V-formede figurer (D1323). Øvrige individuelle mønstre.</p>
<p>Gruppe 6</p> <p>D1420</p>	<p>Ballonformede (5 fundnumre: D1420, D1422, D1423, D1453, D1454).</p>	<p>Vertikale, krumme streger. Rødbrune, parallelle streger. Herunder blomst(?) med stilk. Partiel udfyldning med gult.</p>
<p>Gruppe 7</p> <p>D1375</p>	<p>Dolkformede. Fire blå ruder, spidse i den ene ende (D1375).</p>	<p>Udfyldte "grantræer", adskilt af nedhængende spidser.</p>
<p>Gruppe 8</p> <p>D1428</p>	<p>Uregelmæssig, to nappede, let konvekse sider med afrundet hjørne Anden langs side med to konkave, ikke nappede forløb. Sidste side ikke nappet. Fire ruder (D1447, D1428 (3 stk.)). Ensartetheden af de ikke nappede sider er så stor, at de anses for primære. En rude fra D1428 har spejlvendt form og mønster.</p>	<p>Specielt, ikke symmetrisk mønster, med samme forlæg. Mønstret er tilpasset rudernes form og størrelse. I detaljerne forskelle, f.eks. antal omløbende streger på den koniske figur og en af ruderne fra D1428 har to små cirkler i et mørkt felt. Gul udfyldningsfarve i de parallelle smalle bånd og evt. også andre områder.</p>

Fig. 12. Oversigt over de otte grupper, som det bemalede glas kan inddeles i.

An overview of the eight groups, in which painted glass can be divided up into.

Bencard²⁶. De skal derfor ikke nærmere omtales her.

Det skal derimod en stor gruppe ruder (100 fundnumre) med enkle mønstre. Blandt disse ruder er formen regelmæssig og meget ofte standardiseret. Ruderne kan derfor inddeles i grupper ud fra formen.

På nogle ruder er malingen dårligt bevaret, hvorfor mønstret ikke kan bestemmes. Der kan dog bestemmes så mange mønstre, at der er grundlag for en systematisk opdeling af materialet. Et hyppigt element i mønstrene er blomster/planter, streger o.a. Mønstrene knytter sig ofte til ruder med en bestemt form. De udskilte former og tilhørende mønstre er vist på fig. 12.

De bemalede, enkle ruder fra Ribe udviser altså både med hensyn til rudernes form og det malede mønster nogle grupperinger, som generelt er udtryk for, at samme form og mønster blev fremstillet i flere eksemplarer. Der kan være flere mønstre inden for den enkelte formgruppe. Inden for de enkelte grupper kunne der være mindre forskelle på rudernes størrelse og til en vis grad formen. Mønstrene blev tilpasset disse forhold.

Dekorationsteknikker

Mønstrene på de enkle ruder er som regel malet med en mørkebrun farve, der nærmest virker sort. I flere tilfælde er der også en lysebrun streg. Den følger som regel den mørkebrune linieføring og den kan derfor virke som en slags skygge (fig. 13)²⁷.

Det er især jernoxid og mængden af dette, der giver farven. Den mørkebrune indeholder således 44-55% jernoxid, mens der i den lysebrune farve kun er cirka halvt så meget²⁸.

Med undtagelse af røde og blå ruder, er der på en stor del af ruderne gul eller mindre hyppigt rød udfyldning af dele af eller hele mønstret (fig. 14)²⁹.

De fleste mønstre er malet på ruderne. På et lille antal ruder er mønstret raderet i en relativ transparent grå, fladedækkende maling.

På to fragmenter er der meget fine, parallelle linier uden farve i den grå maling. Det minder om penselstrøg, men kan måske også være radering. To krumme bånd uden maling er raderede, medmindre der er anvendt skabelon ved påføringen af malingen³⁰.

Fig. 13. Båndformet rude hvor der parallelt med den mørkerøde farve kan være en lysebrun farve, der kan virke som en slags skyggelægning (D1408). Længde: 6-7 cm. Foto: SJM.

Ribbon shaped pane with a light brown colour parallel with the dark red colour, which was a means of giving a shadow effect (D1408). Measurements: ca. 6-7 cm.

Fig. 14. Ruder med gul/orange udfyldning (D1427, D1419). Ruden med byen(?) hører strengt taget til figurruderne. Længde: hhv. 4,3 og ca. 5,5 cm. Foto: SJM.

Panes with a yellow/orange fill (D1427, D1419). A pane with a bee(?). Strictly speaking it belongs with the figurative panes. Measurements: ca. 4,3 and 5,5 cm.

På flere formodentlig skiveformede ruder er der raderet små cirkler. På tre af disse er der også malede bånd, hvis konturer er friskræbt. Tilsvarende bånd findes på en anden rude, hvor det er tolket som et muligt bomærke³¹. En tredje rude har også disse bånd, men her er der raderet S-lignende figurer. På to fragmenter er der et mønster af små stjerner, hvor der ofte er en lille cirkel for enden af strålerne. Et bølgende mønster i et område udfyldt med mørk maling er måske også raderet³².

En blå rude af uregelmæssig form har en smal, sort streg i ret vinkel parallel med to af rudens sider (fig. 15). Den ene side er ikke nappet, men den anses bl.a. på grund af strengen for primær. Inden for strengen er ruden malet grå og heri er der raderet et mønster. Den afbrudte streg tyder på, at

Fig. 15. Blå rude, bl.a. med raderet mønster (D1362). Længde: 4 cm. Foto: SJM.

A blue pane with amongst other things an etched pattern (D1362). Measurements: 4 cm.

ruden er en del af et større vinduesparti eller at der måske er tale om genbrug³³.

En rude med lignende form og bemaling findes i Glargårde³⁴. Det er nærliggende, at se et slægtskab mellem de to ruder.

Radering forekommer også på en cirkulær rude med en diameter på 8 cm.

Den har en mørkebrun (sort), fladedækkende maling og heri er der raderet store blomster. Stilke o.l. er markeret med en rødbrun streg³⁵.

Et større fragment er formodentlig også fra en cirkulær rude og det har samme maleteknik og mønster³⁶. Det kan ikke tilhøre ovennævnte, dels er glasset markant tykkere, dels er det for stort til at kunne indpasses. Der er altså mindst to ruder med dette mønster i Ribe.

Hvælmalerier på Gottorp Slot

I Hjortesalen fra 1590'erne på Gottorp Slot er hvælvene udsmykket med ovale malerier med begivenheder fra den romerske historie. Omkring disse er der hvidt rankeværk (blomster) på en sort baggrund. Rødbrune(?) streger angiver stilke o.l. i planterne (fig. 16)³⁷.

Der er så store fællestræk mellem ruderne fra Ribe og hvælmalerierne på Gottorp Slot, at der må være en sammenhæng. De forskellige materialer gør det usandsynligt, at det er samme person, der har udført dekorationerne. Der er snarere tale om et udbredt motiv. For Gottorp Slots vedkommende er der peget på et konkret forlæg i en mønsterbog³⁸.

Desuden illustrerer malerierne de to steder, at

samme mønster kunne forekomme på forskelligt materiale.

Hjortesalen er i sig selv et glimrende eksempel på, hvordan arkitektoniske og kunstneriske ideer samt koncepter i stor stil spredtes i renæssancens Europa. Hjortefriser kendes fra en række bygninger i Norden, f.eks. Tønder Slot, Hesselagergård, Frederiksborg Slot, Kronborg og Kalmar Slot³⁹.

Fundene fra Ribe og Glargårde

I det følgende skal der peges på nogle ligheder og forskelle mellem Ribe og Glargårde.

Fundet fra Peder Dovns Slippe kan som nævnt dateres til mellem 1580 og 1600. Glargårde er lidt ældre, idet glashytten blev grundlagt omkring 1550 og nedlagt omkring 30 år senere. Den lille tidsforskel må dog i denne sammenhæng anses for uvæsentlig.

Det er usikkert, hvor glasset fra Ribe blev produceret. Det ved vi til gengæld i Glargårde, idet der ved Tinsholt ca. 500 m derfra er udgravet en glashytte med en smelteovn og 5-6 hjælpeovne.

Planglasset blev altså fremstillet ved Tinsholt, men tildannelsen og malingen af ruderne skete ved Glargårde.

Også dette fund må betegnes som affald. Det er efter værkstedets nedlæggelse smidt ned i kælderen til glasmesterens hus.

En væsentlig forskel mellem de to fund er miljøet. Grundlaget for værkstedet i Peder Dovns Slippe var primært Ribe by og måske i særdeleshed genopbygningen efter branden i 1580. Glargårde lå langt fra nærmeste by. Glashytten blev etableret af Enevold Jensen fra den nærliggende Visborggård. Han tilhørte lavadelen og produktionen i Glargårde var måske især beregnet til eget forbrug og til andre adelige. Det gælder måske i højere grad broderen Jakob Seefeld, bl.a. da han i 1570'erne genopbyggede Visborggård efter nedbrænding under Grevens Fejde⁴⁰.

De forskellige miljøer er sikkert grunden til forskellen i produktionen. I Ribe var der både behov for figurruder og enkle ruder, mens der i Glargårde kun var brug for enkle ruder.

Blandt de enkle ruder er der en del af samme form i de to fund. Begge steder er båndformede ruder i klart overtal og de to typer (gruppe 1 og 2) forekommer i begge fund. Bladformede (gruppe

Fig. 16. a: Rude med raderede blomster, hvori stilke o.a. er gengivet med lysebrun maling (D1426, D1427). b: Hvelvmalerier i Hjortesalen på Gottorp Slot. Længde: ca. 8 cm. Foto: SJM/Gottorp Slot.

a: A pane with etched flowers, with stems etc. Depicted with light brown paints (D1426, D1427). Measurements: ca. 8 cm.
b: A wall hvelv mural from the Stag Hall in Gottorp castle.

3) og hatteformede ruder (gruppe 5) er hyppige både i Ribe og i Glargårde. Det må dog bemærkes, at der er en vis forskel i formen mellem de to lokaliteter.

Der er også former, som kun forefindes det ene sted. F.eks. kendes tungeformede (gruppe 4) og dolkformede (gruppe 7) ruder kun i Ribe.

Mønstrene er i stor udstrækning forskellige. Der er dog flere og meget væsentlige undtagelser.

Det kan f.eks. ses blandt de båndformede ruder. Flettede bånd forekommer kun på nogle få ruder i Ribe, mens det er et meget almindeligt mønster i Glargårde⁴¹.

Et almindeligt mønster i Ribe findes generelt set identisk på en enkelt båndformet rude fra Glargårde (fig. 17)⁴². Ligeledes kendes store, karakteristiske blomster på båndformede ruder begge steder.

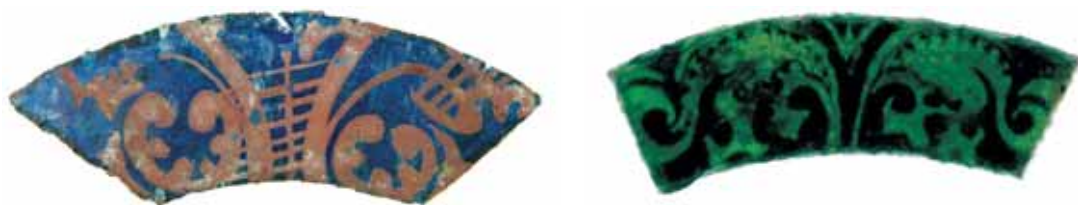

Fig. 17. a: Blå rude med karakteristisk mønster (D1374) Længde: 6,5 cm. b: En rude med samme form og mønster kendes fra Glargårde (ÅHM 3221x740). Længde: 7 cm. Foto: SJM/J. N.

a. A blue pane with a characteristic pattern (D1374). b. A pane with the same form and pattern is known from Glargårde (ÅHM 3221 x740). Measurements: 6,5 and 7 cm.

Mønstret på korte båndformede ruder (gruppe 2) er det samme begge steder⁴³.

Endelig skal nævnes, at den blå rude med radering fra Ribe har en slægtning i Glargårde, både hvad angår form, maleteknik og til en vis grad også mønstret⁴⁴.

De mange og klare fællestræk inden for den enkelte lokalitet samt mellem Ribe og Glargårde kunne skyldes fagets karakter. Håndværkere og i særdeleshed glasmagere videreførte ofte en familietradition. De voksede op med faget og havde derfor visse ting på rygraden. Et andet træk er, at håndværkere vandrede rundt til forskellige arbejdspladser i Europa. Som et konkret eksempel kan nævnes en stukatørfamilie, der kan følges til arbejdspladser i Nordtyskland, Sverige og Danmark⁴⁵.

Det forekommer dog ikke tilstrækkeligt til at forklare de fælles træk. Sandsynligvis blev der arbejdet ud fra konkrete og udbredte forlæg.

Fig. 18. Båndformet rude med spejlvendt mønster på den ene halvdel (D1409, fig. 11: gruppe 2). Længde: 5,8 cm. Foto: SJM.

A ribbon pane with a reversed pattern on the one half (D1409, fig. 11: gruppe 2). Measurements: 5,8 cm.

Det er velkendt, at der i Europa var en udbredt anvendelse af mønsterbøger i renæssancen og at disse blev kopieret i vid udstrækning. Fra en murermester i Odense er en mønsterbog for vinduer fra sidste halvdel af 1660-tallet bevaret. På plader af bøgetræ er der vinduer, hvor forskellige former på ruder er indridset og trukket op med blyant⁴⁶.

En detailanalyse af mønstret på en kort, båndformet rude fra Ribe viser, at der blev arbejdet ud fra et konkret forlæg (fig. 18)⁴⁷. Samme mønster er anvendt til rudens to halvdele. Det er blot vendt rundt, så hvad der er opad på den ene halvdel er nedad på den anden. Ruden er også et eksempel på, at det til tider voldte vanskeligheder at tilpasse mønstret til ruden; på den ene del mangler lidt af mønstret og de to parallelle delestreger på midten kunne ikke gå vinkelret på langsiderne.

På ballonformede ruder er der centralt et blomsterlignende motiv. Det er temmelig sikkert samme motiv, der findes på et par båndformede ruder. Den er delt i to halvdele af tværgående parallelle streger. Motivet er imidlertid for stort til at kunne være på ruderne, hvorfor kun lidt af den ene halvdel er malet.

Det er endnu et eksempel på, at et motiv kunne gengives to gange på en rude ud fra et forlæg og det viser også, at dele af et motiv om nødvendigt kunne udelades⁴⁸.

Vi kan med rimelig sikkerhed gå ud fra, at glarmestrene i Ribe og Glargårde havde mønsterbøger og at de endda i et vist omfang havde de samme mønstre. Ruderne fra de to fund illustrerer den omfattende udveksling af ideer, der var i renæssancens Europa.

De mange enkle ruder fra værkstedet i Peder

Dovns Slippe tyder på, at vinduerne i Ribe i slutningen af 1500-tallet var væsentligt mere farvestrålende end figurruderne antyder.

Noter

1. Peder Dovns Slippe 1. Ribe Domkirke s., Bygrundens matr. 41b. ASR j. nr.: 96/67. Udgravet 1967 af Mogens Bencard.
2. Jexlev et.al. 1970 s. 38ff.
3. Bencard 1968 s. 14.
4. Bencard 1968 s. 14-18.
5. Bencard 1968 s. 13f.
6. Bencard 1968.
7. Glargårde blev udgravet i 1990'erne af forfatteren for Aalborg Historiske Museum. ÅHM j.nr. 3221. Det centrale fund var kælderens til glasmesterens hus, hvori der var 50 m³ bygningsdele, husgeråd og genstande fra glasfremstilling. Nielsen 2000 s. 186f. Ca. 500 m fra Glargårde udgravede P. Riismøller i 1964 en glashytte. ÅHM j.nr. 309. Jexlev et.al. 1970 s. 30ff., s. 152ff. Tinsholt blev genudgravet af forfatteren i 1999. ÅHM j.nr. 3805. Nielsen 2008 s. 18-25 (Glargårde og Tinsholt). Jeg har ikke foretaget en tilbundsgående registrering af materialet fra Peder Dovns Slippe.
Af samtidigt materiale har jeg gennemgået fundene fra glashytter, men ikke andre fund.
8. Sode 2005. Ved et stangenglas forstås her et højt, smalt drikkeglas med opstukken fod. Henkes 1994 s. 75ff. Pasglas er en særlig type stangenglas. I materialet fra Ribe er der et lille skår af et manglekantet pasglas af farveløst glas med bølgende overflade med pålagte, blå, tandende tråde (rigler). Glasset er blæst i en form. D1461. Sode 2005 s. 13f. Som Skalk 2005:3 s. 17.
9. Udgravninger af renæssancegårde med jordgravede stolper viser, at man ikke har været økonomisk med træforbruget. Det må være en afspejling af, at der var rigeligt træ at få i området. Se ASR j.nr. 1925 og 2147.
10. Jexlev et.al. 1970 s. 120f. Om glashytterne i Silkeborg-skovene og især Stenhule og Hyttekær: se Jexlev et.al. 1970 bl.a. s. 68ff., s. 148ff., s. 158ff.; Riismøller 1964.
11. Arne Jouttijärvi, Heimdal-arkeometri har analyseret en del glas fra Glargårde og et mindre antal prøver fra Stenhule og Hyttekær samt Ribe. Rapport af januar 2009 i ÅHM. Antallet af analyser fra Ribe er få, hvorfor resultaterne skal anvendes med forsigtighed. Der er lavet analyse af glasmassen i D1244 og D1297 fra Ribe. I rapport fig. 1 sammenholdt med europæiske analyser. Se f.eks. også Jexlev et.al. 1970 s. 166f.; Lang 2001 s. 133ff.
12. F.eks. Jexlev et.al. 1970 s. 118; Steppuhn 2003 s. 193.
13. D1386, D1390, D1391. Undersøgt af ba.scient.cons. Lars Rust Jensen, Konserveringscenter Vest, Ølgod. Tak!; Eshøj 1988 s. 34f.; Steppuhn 2003 s. 192f.
14. A. Jouttijärvi rapport 2009 (jf. note 11).
15. I Fischer 1991b s. 13 ses en forenklet skitse af fremstillingen af tafelglas. Fremstilling af tafelglas og kronglas se f.eks. Henkes 1994 s. 349ff.
16. F.eks. D1293, D1297, D1303 (329 stk.).
17. Sådanne har anfangerar. D1465. Jexlev et.al. 1970 s. 120.
18. Silkeborg Museum j.nr. 40/72.
19. I Lang 2001 s. 76ff. er der omtale af og henvisninger til beskrivelser af fremstilling af planglas. Fischer 1991a s. 246; 1991b s. 12f.; 1991a s. 146 og i 1991b s. 15 er Ammans træsnit afbildet. Også f.eks. Bencard 1968 s. 15.
20. Partiel nappet side f.eks. D1278, D1248 (blåt), D1333, D1375. Kant f.eks. D1240, D1409, D1419.
21. Flere stykker under D1240.
22. D1428, D1447.
23. D1457. På mange ruder er der et smalt, gråligt bånd langs siderne, som er spor efter blyprosesser. F.eks. D1240. Ruderne har altså været monteret i vinduer. Også i materialet fra det formodede værksted i Silkeborg er der bly. Fischer 1991a s. 244.
24. Trekantede: D1271, D1272, D1333 (blå), D1383(rød). Rhombeformede: D1242-D1244. Cirkulære: D1278. Det er foreslået, at det er demonstrationsstykker, men det virker ikke sandsynligt. Fischer 1991a s. 245; 1991b s. 13. Uregelmæssige: f.eks. D1291-92.
25. Jexlev et.al. 1970 s. 122; Fischer 1991a s. 245.
26. D1436-37, D1442-51. Bencard 1968.

27. F.eks. D1408, D1409, D1416, D1420.
28. A. Jouttijärvi rapport 2009 (jf. note 11).
29. I nogle tilfælde er hele ruden dækket. Andre gange er farven klart afgrænset af mønstret, hvilket understreger, at det er en bevidst farvelægning. F.eks. D1410, D1413, D1419, D1421, D1440. På D1328 er der foruden den lyse gule farve også en mørk gul (nærmest brunlig) udfyldning.
30. D1449.
31. D1444, D1445, D1449. D1447. Bencard 1968 s. 13 (øverst).
32. D1431.
33. D1372.
34. 3221x310 I/F.
35. D1426.
36. D1427.
37. Schleppe 1954; Hansen 1996 s. 10.
38. Berliner 1925 Tafel 186; Schleppe 1954 s. 66.
39. Schleppe 1954 s. 61ff.
40. Jexlev et al. 1970 s. 30ff.; Andersen 2007. J. Seefeld havde en tysk lærer, blev som 12-årig sendt i skole i Itzehoe, rejste/arbejdede flere år i Europa inden han i 1568 som 43-årig overtog Visborggård. Han er et udmærket eksempel på adelens europæiske (tyske) forbindelser. Andersen 2007 s. 79. Glargårde/Tinholt se note 6.
41. D1410.
42. D1374, D1406. 3221x740.
43. Blomster: D1409, D1453. 3221x780, 787, 788. Gruppe 2: F.eks. D1392. 3221x310.
44. D1362; 3221x310 I/F.
45. Schleppe 1954 s. 61ff.
46. Nationalmuseet lb.nr. 16/1910, katalog nr. D250. Eksempler i Fischer 1991b s. 13.
47. D1409. På Kunstindustrimuseet i København opbevares en række mønsterbøger, f.eks. Berliner 1925.
48. Ballonformede, skema, gruppe 6. Båndformede D1409, D1453.
- Beckett, Francis 1897: *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark. Studier i de bevarede mindesmærker*. København.
- Bencard, Mogens 1968: Ribes ruder. *Skalk* 1968:2 s. 12-18.
- Berliner, Rudolf 1925: *Ornamentale Vorlageblätter des 15. bis 18. Jahrhunderts*. Mappe II. Leipzig.
- Eshøj, Bent 1988: *Glas. Historie. Teknologi. Opbygning. Nedbrydning. Konservering*. Kompendium. Konservatorskolen. Det Kongelige Danske Kunstakademi.
- Fischer, Christian 1991a: Et glarmesterværksted fra 1600-tallet i Silkeborg Museums have. *hikuin* 18, 1991 s. 243-248.
- Fischer, Christian 1991b: Rudeglar. *Skalk* 1991:4 s. 11-15.
- Grandt-Nielsen, Finn 1998: Laugshusets prydmalede vinduer fra Odense 1563-1641. *Fynske Minder* 1998 (red. C.C. Koch) s. 76-96.
- Hansen, Steen Ivan 1996: Adelenes vægkunst. *Skalk* 1996:6 s. 9-13.
- Henkes, Harold E. 1994: *Glas zonder glans. Glass without glos*. Rotterdam Papers 9. 1994.
- Jexlev, Thelma, Peter Riismøller & Mogens Schlütter 1970: *Dansk glas i Renæssancetiden. 1550 – 1650*. København.
- Lang, Walter 2001: Spätmittelalterliche Glasproduktion im Nassachtal, Uhingen, Kreis Göppingen. *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg*. Heft 59. Stuttgart.
- Nielsen, Jens N.: 2000 Glasmesterens hus. *Vor skjulte kulturarv. Arkæologien under overfladen*. Steen Hvass og Det arkæologiske Nævn (red.) s. 186-187.
- Nielsen, Jens N. 2008: Tinholt og Glargårde. *Skalk* 2008:2 s. 18-25.
- Riismøller, Peter 1964: Mester Trebings Glashytter. *Skalk* 1964:6 s. 3-7.
- Schleppe, Irmgard 1954: Der Hirschsaal und die Stuckaturen in Schloss Gottorp. *Nordelbingen* 1954:22 s. 60-75.
- Sode, Torben 2005: Til pas. *Skalk* 2005:3 s. 12-17.
- Steppuhn, Peter 2003: Spätmittelalterliche Glashütten unterhalb des Glaskopfes im Hochtaunus. *Glashütten im Gespräch. Berichte und Materialien vom 2. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittel-*

alterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas. Lübeck, s. 186-194.

SUMMARY

Renaissance glass panes from Ribe

During the renaissance period (1536-1650) the use of glass in windows became commonplace. This was especially the case for towns – Ribe been no exception. This was f.x the case with houses that burned down in 1580.

Glaziers became common and in Ribe one such glazier had a workshop in Peder Dovns alley. In connection with building work in 1967, large amounts of glass waste from this workshop were uncovered in a refuse pit on the site. The glass can be dated to between 1580-1600. Whole and fragmentary glass panes and refuse from their production represent 86% of the total finds.

The glass in question is of the 'wald glass' type, where the pot ash is added to the sand as a flux. This gives the glass its green colour, but via predetermined actions both red, blue and colourless glass was also produced.

A large number of panes have well known geometric forms. Many of the panes were painted or decorated and had various shapes and sizes. A small group of panes have painted people, animals etc. (figure panes). A much larger group consists of amongst other things ribbon and leaf shaped panes, which were decorated with painted flowers, lines etc. (single panes). The different panes were produced in a number of examples with the same form and pattern (see the scheme).

The patterns are as a rule painted with a dark brown colour. Paralell to these, there can be light brown lines. With the exception of red and blue panes the patterns or parts of them can be filled out with a yellow colour or more seldomly a red.

Another paint technique is etching, which was often combined with the methods mentioned above. Etching (circles, S shapes, stars) are carried out in a grey opaque colour. On two fragments there were large flowers etched in a dark brown opaque colour, where the stem was highlighted with a light brown colour.

The same technique and pattern is known from a ceiling vault in the Stag Hall in Gottorp castle. This is most likely an indication, that a model with

the same pattern has been used both places. Analysis of a ribbon formed pane from Ribe show, that the same original was used as the model for two halves. Widespread patterns for painted panes are likely to have been widely used in production. This is supported by the finds of a pane with precisely the same form and pattern in a contemporary glass hut north of Hadsund.

It is also known and accepted, that pattern books were very popular and widepread in Renaissance Europe and these were copied from on a large scale.

The individual panes from Ribe and Glargårde indicate, that the renaissance house contained not just the rather individual figurative panes, but also a large numbers of simply painted panes.

Jens N. Nielsen
Cand. mag.
Vestervej 10, Sønderholm
9240 Nibe
jens.nikolaj@tdcadsl.dk

"Svoren til Ild og Brand for hendes Trolddoms-gerninger"

– glimt af en svunden forestillingsverden i trolddomsprocesserne i Ribe i begyndelsen af det 17. århundrede

Af Louise Nyholm Kallestrup

I løbet af det 16. og 17. århundrede blev omkring 2000 mennesker anklaget for trolddom i Danmark. Heraf endte omtrent halvdelen deres liv på bålet. Forinden havde de gennemgået en udmattende retssag og ofte gentagne forhør under tortur. I Ribe blev 15 personer anklaget i perioden 1610-1652, og kun de fire blev frikendt. Ribe kan derfor med rette betegnes som et af Danmarks trolddoms-hotspots. Det er med til at gøre Ribe-processerne unikke, at de dømte troldfolks bekendelser er bevaret i flere af processerne. Hvor troldkonen af sine naboer var blevet beskyldt for at forvolde skade på folk og fæ, så repræsenterede bekendelserne en forestillingsverden, hvor troldkonens forbrydelse først og fremmest var begået mod Gud. To forståelser af trolddom, en teologisk og en folkelig, mødte altså hinanden i bekendelsen.

For os mennesker i det 21. århundrede kan det forekomme uforståeligt, at folk i 1600-tallet blev brændt levende på bålet, fordi nogen mente de måtte være troldfolk. For at kunne forstå trolddomsprocesserne, så er det nødvendigt at forstå motiverne for trolddomsforfølgelsen. Hvad havde troldkonen gjort, som var så skrækkeligt, at hun skulle lide den pinefulde død på bålet?

Trolddom var med et retshistorisk udtryk en *crimen mixti fori*. Det betød, at det var at betragte som en forbrydelse, der både kunne straffes af den verdslige øvrighed og af kirken. For kirken var trolddom en alvorlig synd. For den verdslige øvrighed var trolddom lig med skade på folk, fæ eller gods. Det gav anledning til spændinger mellem kirken og verdslige myndigheder flere steder i Europa, når kirkelige og verdslige myndigheder ikke var enige om, hvorledes forseelsen skulle retsforfølges¹. I Danmark tilfaldt jurisdiktionen efter Reformationen alene de verdslige domstole, i øverste instans kongen selv. I de danske trolddomsprocesser kan trolddomsforseelsens tvetydige karakter alligevel aflæses i procesdokumenterne. Det gør sig især gældende i de processer, hvor troldfolkernes bekendelser (tilståelser fremkommet under tortur) er refereret. Det er hensigten med denne lille artikel at præsentere, hvorledes Ribes trolddomsprocesser er særligt anvendelige til studiet af denne *crimen mixti fori*.

I Danmark var trolddom med den lutherske reformation i 1536 blevet en forbrydelse, som kun kunne rejses ved de verdslige domstole. Reformationen havde sat kirkelovene ud af kraft, og eneste gældende lov om trolddom var nu Jyske Lov. Jyske Lov definerede trolddom som dét at forvolde skade på (forgøre) sine medmennesker, deres husdyr eller gods². Hverken det religiøse aspekt eller den gavnlige magi, dvs. de ritualer, der havde til hensigt at hæve forgørelser, helbrede sygdom eller sikre høsten, var omfattet af loven. Gennem det 16. århundrede argumenterede danske teologer som Peder Palladius (d. 1560), Hans Tausen (d. 1561) og Niels Hemmingsen (d. 1600) for, at også den gavnlige magi skulle kriminaliseres. Det blev en realitet i 1617, hvor Christian IV udsendte den store forordning om troldfolk og deres medvider³.

De bevarede danske trolddomsprocesser er efterhånden kendt. Der er spor efter enkelte processer i senmiddelalderen, men først fra slutningen af det 16. århundrede er der bevaret så stort et kildemateriale, at man kan danne sig et indtryk af forfølgelsernes omfang. Omtrent 1000 trolddomsprocesser blev ført på de danske tingsteder efter Reformationen, heraf blev halvdelen af de anklagede brændt på bålet⁴. Ribe er med rette karakteriseret som et af Danmarks trolddoms-hotspots. Her kendes trolddomsprocesser allerede fra det 16. århundredes sidste tredjedel, men ellers

Fig. 1. Pagten med djævelen. Dette træsnit er en del af en serie, der viser troldfolkene, som indgår pagten med djævelen. På dette træsnit bespottet troldfolkene korset ved at trampe på det. Forinden har de afsvoret deres hellige dåb og ladet sig indskrive i Djæveles sorte bog. Efter Broder Francesco Maria Guazzo 1608.

The pact with the devil. This woodcut is a part of a series showing bewitched people making a pact with the devil himself. On this particular woodcut, the bewitched stamp on a cross as a blasphemous act against God. This followed a previous act of renouncing their Holy Baptism and been inscribed in the devils black book.

falder de i klynger i 1610erne, 1620 og 1640erne indtil den sidste førtes i 1652. Af Ribes 15 trolddomssigtede fra det 17. århundrede endte de 12 med at blive dømt. Den realitet, at troldfolk kunne brændes på bålet, har altså været en del af ripensernes bevidsthed i mere end et halvt århundrede⁵. Navnlig den kendte Maren Splids' sag er fremhævet⁶. Maren Splids blev i 1641 henrettet for trolddom efter en lang og pinsom rettergang. I første omgang var Maren blevet frikendt, men sagen tog en alvorlig drejning, og hun blev senere henrettet efter at kong Christian IV egenhændigt havde taget del i processen. Maren Splids er formentlig det tydeligste eksempel på, at kivismål kunne have dramatiske konsekvenser i datidens samfund. De socio-økonomiske aspekter ved Ribes trolddomsprocesser er behandlet så udmærket andetsteds, og denne lille artikel skal i stedet demonstrere, hvorledes Ribes trolddomsprocesser i kraft af, at de er så veldokumenterede, er særligt anvendelige til at vise, at trolddomsforbrydelsen også i Danmark var en *crimen mixti fori*.

De følgende sider ses nærmere på, hvad processerne kan fortælle os om ripensernes forestillinger

om trolddom ved at fokusere skarpere på anklagerne. Hvad indeholdt en trolddomsanklage, hvad beskyldte man hinanden for? Herefter holdes anklagerne op mod troldkonens bekendelse. Det er ikke intentionen at give et fuldstændigt billede af Ribes processer, men i stedet via en håndfuld processer at demonstrere, hvorledes materialet rummer et vigtigt potentiale til videre undersøgelser af verdslige og religiøse forståelser af trolddom i Danmark. De ripensiske processer er unikke, idet vi i flere tilfælde er i besiddelse af den dømtes bekendelse afgivet under tortur; noget som ellers ofte savnes i det danske materiale. Bekendelserne er interessante, da de illustrerer et tydeligt skel mellem de folk, der angav anklagen, og de folk som næsten i bogstavelig forstand trak tilståelsen ud af den efterhånden desperate troldkone⁷. Bekendelserne var altid fremkommet under tortur, kaldet det pinlige forhør. Ifølge Københavnske Reces artikel 17 måtte ingen person udsættes for det pinlige forhør, førend vedkommende var kendt skyldig. Man kan sige, at det skabte et modsætningsforhold mellem rettergang og bekendelse, for hvad skulle en tilståelse dog tjene til, hvis den ikke havde nogen betydning for sagens udfald? Netop denne del af en trolddomsproces er vel nok det, der bedst afspejler den forskel, der er fra nutidens retspraksis til det 17. århundredes rettergang i trolddomsprocesser. Selvom dommeren var verdslig, så var den øverste dommer Gud. Og det var af hensyn til forholdet til Ham, at den dømte skulle på pinebænken. Det skal jeg vende tilbage til nedenfor.

I praksis blev den dømte umiddelbart efter at være fundet skyldig overført til pinebænken. Her blev de pinlige forhør ofte gentaget over flere dage og sommetider med fatale følger. Det var tilfældet med den dømte Birthe Olufsdatter fra Ribe, som døde under torturen efter at have afgivet sin bekendelse i 1620. Birthe Olufsdatters lig blev efterfølgende brændt på bålet⁸. Under hele torturen var en præst til stede, og han bad for den dømte og sørgede for, at de rette spørgsmål blev stillet.

Beskyldninger om trolddom

Det var ikke alene i processen mod Maren Splids, at de sociale relationer spillede en afgørende rolle for Ribes trolddomsmistænkte. Flere af de dømte

Fig. 2. Troldfolkene blev bundet fast til en stige og væltet ind flammerne. I modsætning til dette hollandske stik, hvor henrettelsen af Anneken Hendriks fandt sted på byens torv, så blev de danske troldfolk brændt på galgebakkerne udenfor byen. Stik af Jan Luyken, gengivet i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*.

The bewitched were fastened to a stake and thrown into the flames. In contrast to this Dutch engraving, where the execution of witch Anneken Hendriks takes place on the town square, Danish victims were burnt at the stake on the gallows, located outside of the towns.

fra 1610-20 var ligeledes involverede i kivismål med deres anklagere eller blev på anden måde oplevet som en belastning for deres medborgere. I perioden 1610-14 førtes i alt syv trolddomsprocesser, de to var dog udlæggelsessager, dvs. ikke fuldgyldige processer. Den første, der stod for skud, var enken Ingeborg Harchis⁹. Ingeborg havde ry for at kunne trolddom og havde tidligere været mistænkt for trolddom, da hun i 1577 og 1578 var blevet udlagt af en dømt troldkone. Begge gange havde Ingeborg dog klareret frisag. Processen mod Ingeborg i 1610 blev indledt med en beskyldning fra en anden af byens kvinder om, at både Ingeborg og hendes datter var troldkoner. Hertil vidnede en dreng, Peder Hansen, at Ingeborgs datter Bodild Harchisdatter havde lovet ham ondt efter, at han en aften havde mødt hende og nægtet at fortælle hende, hvor han var på vej hen. Efter truslen om ondt havde drengen ligget syg og ubevægelig i sin seng. Flere vidnede nu om, at sygdom og ulykker var indtruffet efter Ingeborg havde lovet dem ondt. Nogle episoder kunne føres et stykke tilbage i tid, en enkelt helt til 1584.

Ingeborg lovede alt sit gods til hovedmanden i sagen Mads Aschou, hvis blot han lod hende gå – et sådant forsøg på bestikkelse blev almindeligvis anset for at være en indrømmelse af skyld, og Ingeborg blev brændt på bålet den 28. august 1610.

Under det pinlige forhør havde Ingeborg udlagt flere kvinder for trolddom. Den ene var datteren Bodild. Sagen mod Bodild Harchisdatter viste sig at blive en retshistorisk kompliceret affære, som allerede er beskrevet andetsteds¹⁰. Her skal i stedet fremhæves nogle af de gerninger Bodild blev beskyldt for. I første omgang klarede Bodild frisag, men i 1614 blev hun atter anklaget for trolddom. Anklageren var atter Mads Aschou, dvs. hovedmanden bag Ingeborg Harchis' proces. En række vidner afgav forklaring, og igen berettede de om konflikter af den ene eller anden art mellem vidne og sigtede. Konflikterne var verbale, ofte af hånlige karakter, som da Jens Adsersen havde sagt til Bodild, at det var bedst, om hun endte på bålet som sin mor. Bodild havde herefter ”givet ham ord” og Jens Adsersen havde nu fået ondt i sin arm. At Bodild ikke var vellidt i lokalsamfundet fremgår tydeligt af vidnernes udsagn. Ifølge Thomas Niensens forklaring, kunne Bodilds blotte tilstedeværelse medføre ulykker, for hver gang hun havde været i hans og hustruens hus, var en ulykke bagefter indtruffet. At en mand som Mads Aschou synes at have arbejdet ihærdigt for at få både Bodild og moderen Ingeborg dømt, ændrer ikke på, at den ripensiske trolddomsdiskurs lignede det generelle danske billede. Troldfolkene lovede ondt og skadede derved folk, fæ eller gods.

I processen mod Anna Lourups, en fattig halvgal kvinde, som den vel nok ligeså gale Oluf Klokke fik på bålet i 1613, var vidneudsagnene af samme karakter¹¹. Uanset om anklagerne var sande eller ej – om det var 2 eller 20 køer som døde – så afspejler vidneudsagnene en forestilling om, hvad folk i det 17. århundrede mente, at troldfolk var i stand til. Oluf Klokke, som af flere omgange gjorde sig skidt bemærket i det ripensiske lokalsamfund, søgte formentlig at fjerne opmærksomheden fra sig selv, da han i 1613 anklagede Anna Lourups. Anklagen lød på, at Anna i 1611 at have lovet ham ondt, efter han havde nægtet hende noget bly. Det havde nogen tid efter gjort

ham så ”godt som afsindig, og [han] ville tage livet af sig”¹². Oluf Klokker beskyldte desuden Anna Lourups for nogle uger inden sigtelsen, at været kommet ind i hans hus og bedt ham om noget. Da han ikke hørte hvad, og havde bedt hende gentage, havde Anna nægtet. Hun var nu løbet ud af huset og havde ved den lejlighed lovet ham ondt – så meget havde Oluf Klokker altså hørt.

Trolddom var ikke blot en forklaring på ulykker og pludselig sygdom, det kunne ligeledes tjene til en retfærdiggørelse af, at man havde behandlet andre dårligt. Anna Lourups var givetvis en belastning for en række af Ribes indbyggere, det ses tydeligt af de mange vidneudsagn, som alle indeholder en slet skjult irritation over Anna Lourups tilstedeværelse i byen. Et vidne, Simon Aarups kone var blevet opsøgt af Anna Lourups, der ønskede mad og øl. Simons kone havde nægtet, og Anna havde forladt stedet i vrede. Et par dage senere var hun vendt tilbage og havde sagt ”sidst jeg var her, fik jeg intet, nu skal I give mig noget”¹³. Men Simon havde afslået og sagt, at hans kone ikke var hjemme. Det havde fået Anna Lourups til gøre sig ”som hun var halvgalen, begyndte at riime, lod sig falde Korsviis ned paa Jorden”¹⁴. Efter dette var Simons kone blevet ”sandseløs og sælsom” i tre uger. Vidneudsagnene viser, hvordan folk blev bange for dem, som man afslog at hjælpe. Kom de bagefter til en uden at gøre deres ærinde klart eller uden at ville tale, gav det anledning til mistanke. Jesper Sørensen Guldsmed fortalte, at Anna Lourups var kommet til dem for at få gær til øl, men de havde afslået, da de selv skulle bruge gæren. Det havde fået Anna Lourups til at love, at de ikke selv skulle få gavn af deres ølbrygning, noget som også gik i opfyldelse. Da Anna tilmed næste morgen kom og ledte efter en høne i Jesper Guldsmeds bryghus, forstærkede det blot mistanken om, at den ørepine og tunghørhed, som Jesper Guldsmeds hustru led af, måtte være foranlediget af Anna.

De ripensiske trolddomsprocesser afspejler den generelle tendens i de danske trolddomsforfølgelser, nemlig at troldfolkene blev brugt som forklaring på ulykker og sygdom. Den mistænkte havde forinden været i konflikt med den skadelidte, og der var sagt ”onde ord” eller truet med at ondt ville ske. Beskyldningerne om trolddom henviste til

konkrete episoder, nogle havde fundet sted år tidligere, eller de var mere generelle om den mistænkte trolddomsrygte. Hemmelige og anderledes handlinger, mumlen eller det at opholde sig et sted uden umiddelbar grund, gav anledning til mistænkelighed. Trolddom var i ripensernes øjne synonymt med at forvolde skade. Personer, som praktiserede den gode magi, bevægede sig konstant på kanten. Det afspejles af sagen mod Birthe Olufsdatter, som ligesom Anna Lourups blev anklaget af Oluf Andersen Klokker¹⁵. Birthe blev i 1620 anklaget af Oluf Klokker for at have været i hans hus og ”altid siden haver det [Olufs] arme Barn været vanføer, og ligesom det var afsindig”. En række vidner kunne bekræfte, at Birthe var berygtet for at forvolde skade, men også at hun kunne hæve forgørelser. Hans Povelsen Smed anklagede Birthe for at have gjort ham vanvittig, og han havde krævet, at Birthe hævdede forgørelsen. Ret beset var det Birthes datter Bodild, der havde lovet Hans Smed ondt, men Bodild havde forsikret Hans Smed, at hvis ikke hun selv sørgede for ondt kom over ham, så gjorde en anden. Samme aften var Hans Smed taget til bryllup hos Jakob Orris, og her var han blevet så afsindig, at der skulle 4-5 mand til at holde ham. Hans Smed meldte intet om, hvor meget brændevin, han den aften havde indtaget, derimod var han overbevist om, at Birthe Olufsdatter måtte have forgjort ham. Næsten morgen var han igen sig selv, og en flok koner var nu gået til Birthe Olufsdatter og havde truet med at få hende kastet på bålet, hvis ikke hun helbredte Hans Smed. Birthe havde nu læst over Hans Smed og bagefter havde han fået det bedre.

Kun i enkelte tilfælde berettes det, at den sigtede havde ry for at helbrede eller som i tilfældet med Birthe Olufsdatters at udøve modtrolddom. Det er karakteristisk, at når folk vidnede om helbredende magi, berettede de om det aktuelle ritual, eksempelvis at vedkommende signede og gjorde korsets tegn over den syge. Vidneudsagnene om skadevoldende trolddom indeholdt sjældent beskrivelser af et ritual. Almindeligvis havde den mistænkte troldkone opført sig mistænkeligt og truet med ondt, hvorefter ulykker eller pludselig sygdom var opstået. På baggrund af beskyldninger og anklager fremstår den skadevoldende trolddom verbal og mindre rituel. Det tager dog en dramatisk drejning

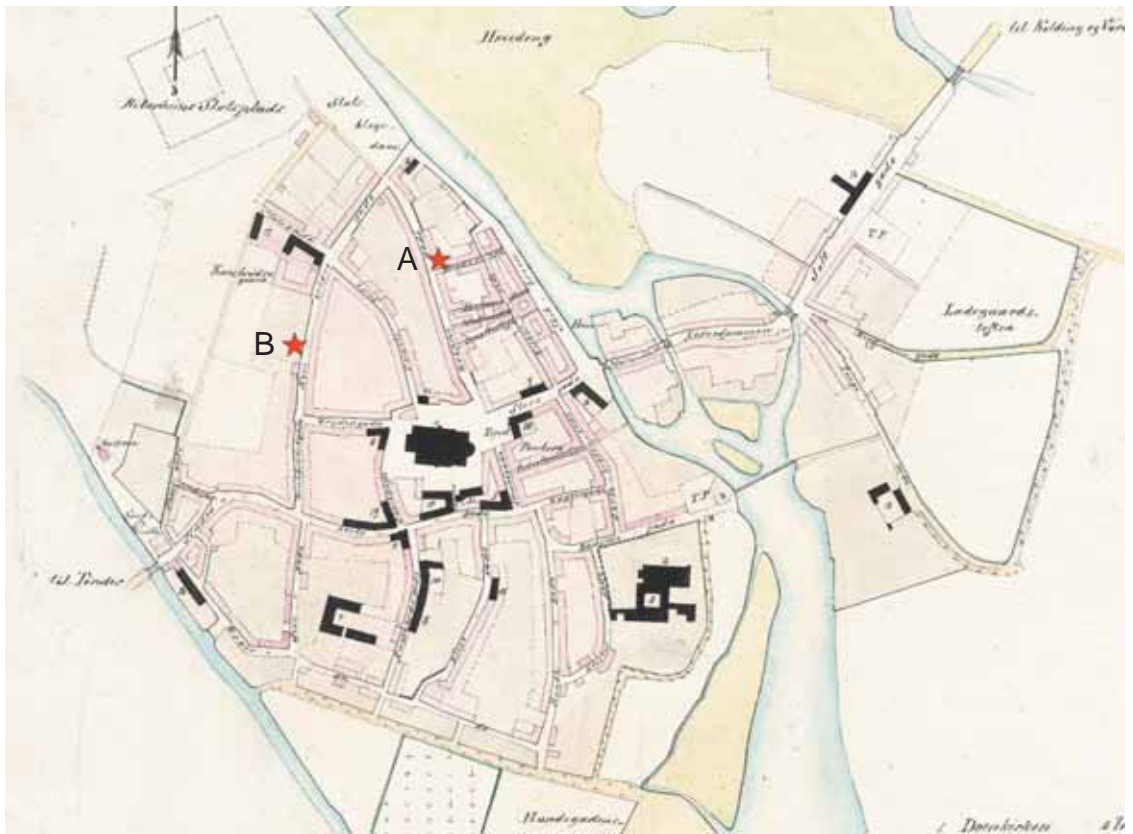

Fig. 3. Bykort over Ribe. To af de anklagede kvinder, der nævnes i artiklen boede i byen. Anna Lourups bopæl på hjørnet af Grønnegade og Bredeslippe (A). Karen Roed boede i Korsbrødregade (B). Oplysninger efter Johansen 1991.

Town map of Ribe. Two of the accused women named in the article lived in the town. Anne Lourups lived on the corner of Grønnegade and Bredeslippe (A). Karen Roed lived on Korsbrødregade (B).

i troldfolkenes bekendelser og herom skal den afsluttende del af denne artikel handle.

Troldfolkenes bekendelser

En trolddomsproces forløb over flere tingdage, og involverede én eller flere anklager og hertil en række vidneudsagn. Blev den sigtede fundet skyldig, ventede det pinlige forhør. Når kalundborgske reces fra 1576 foreskrev, at ingen måtte afhøres pint førend vedkommende var dømt, var det hensigten, at ingen skulle kunne dømmes på grundlag af falske tilståelser presset ud af dem under torturen. Når troldkvinden var fundet skyldig, blev hun umiddelbart efter overgivet til det pinlige forhør. Det var her formålet at få hende til at bekende *alle* sine ugeringer og eventuelle medsammensvorne. Det er i denne del af processen, at trolddomsfor-

brydelsens religiøse aspekt træder frem. Bekendelser fremkom under tortur, og ligesom det er tilfældet i de italienske inkvisitionsforhør, må den afhørte ofte have været desperat og søgt at svare tilfredsstillende på de stillede spørgsmål. I de italienske inkvisitionsprotokoller kan denne desperation aflæses direkte, idet protokollerne er afskrifter af både spørgsmål og svar, nedfældet mens forhøret stod på. I de danske processer udebliver dialogen. Et eksempel kan gives fra Anna Lourups bekendelse: ”Desligeste bekiendte Anna Lourups, at hun ved hendes Dreng Ravn forgjorde Hans Jensen i Rourup hans hest og en Koe, for han pløiede hendes Gris ihjel”¹⁶.

I det danske materiale mangler vi altså udsagnene fra forhørslederen. Og derfor må spørgsmålene så vidt muligt afkodes via af den dømtes svar.

Bekendelserne bliver på den måde en kompliceret blanding af teologiske og folkelige forestillinger om trolddom. Det teologiske argument for at fordømme troldfolk var ideen om pagten med djævelen. Djævelen, den onde selv, ønskede intet andet end at omstyrte det kristne samfund, og han var konstant på jagt efter nye kampfæller til sit opgør med Gud. Det er vigtigt at holde sig for øje, at de danske teologer som Peder Palladius, Hans Tausen og senere Niels Hemmingsen delte denne teologiske forestilling om troldfolkene som djævelens lakajer. Via denne dæmoniserede karakteristik af troldfolkene legitimeredes forfølgelsen og den brutale henrettelsesmetode, som det også i datidens øjne var at blive brændt levende på bålet. I troldfolkernes bekendelser er det i særlig grad bekendelsen til djævelen, der understregede, hvorledes forseelsen nu var gået fra en verdslig forbrydelse, hvor den forvoldte skade stod i centrum, til at være en religiøs forbrydelse, hvor det – i hvert fald officielt – handlede om at redde, hvad reddes kunne af troldkones sjæl. Det er vigtigt at bemærke, at da bekendelserne fremkom, mens den dømte var på pinebænken, kan det ikke sidestilles med den dømtes egen fremstilling af de faktiske hændelser. Det psykiske pres i situationen kan næppe overvurderes. Af samme årsag er det vigtigt at gøre sig klart, at bekendelsen kun i meget ringe grad, hvis nogen, afspejler den dømtes egne oplevelser og sågar forestillinger. Det er og bliver udsagn afgivet i desperation og i et håb om, at de afkortede det pinsomme forhør. Med det i baghovedet kan bekendelserne anvendes til at aflæse nogle af de forestillinger, der må have præget de deltagende dommere og præster.

Det vigtigste teologiske argument for fordømmelsen af trolddom var troldkonens frafald fra Gud, hendes apostasi. I bekendelserne udgør beskrivelsen af afsværgelsen af Gud og den efterfølgende bekendelse til djævelen sædvanligvis den første del af bekendelsen. I processen mod Karen Roeds, som blev dømt for trolddom af Ribe Rådstueret i 1620, forklarede Karen, at hun havde lært trolddom af en mand ved navn Hans Frandsen på et tidspunkt, hvor hendes egen mand var ”afsindig og syg”¹⁷. Karen afsvor sin dåb og Gud i et lille kammer i huset en dag, hvor Hans Frandsen var på besøg. Mere almindeligt var det, at troldkonen

havde afsvoret Gud i eller ved en kirke. Anna Lourups påstod, at hun havde afsvoret Gud i Skats (Skast?) kirke på Voldborg (Valborgs) Dag, og Bodild Harchisdatter havde gjort det på Skt. Peders Kirkegård. Også Anna og Bodild havde en trolddoms-læremester, Bodild havde lært fra sin mor Ingeborg Harchis og Anna havde stået i lære hos en kvinde fra Nourup. Symbolikken er ikke til at tage fejl af, når troldkonen afsvor Gud i hans eget hus og i stedet bekendte sig til djævelen.

Den teologiske forestilling om, at djævelen assisterer troldkonen med hendes forgørelser, har fundet sine egen lokale variation i de danske processer. I middelalderen havde den indflydelsesrige dogmatiker og teolog Skt. Thomas Aquinas (d. 1274) præciseret, at det var djævelen, som gjorde magiske ritualer (herunder trolddom) virksomme. Troldfolkene indgik en pagt med djævelen mod, at han tilførte kraft til deres ritualer. Men djævelen var ikke mere gavmild, end at han ville have noget i bytte. Han krævede troldfolkernes sjæl. I de bekendelser, som vi finder i de danske processer, har troldfolkene deres egen hjælpedjævel, i processerne kaldet ”dreng”. De havde navne, og ved afsværgelsen af dåben blev troldkonen trolovet med sin ”dreng”. Anna Lourups ”dreng” hed Ravn, Bodild Harchisdatters hed Dværg og Karen Roeds hed Svarting. Disse hjælpedjævle udførte troldkonnernes beskidte arbejde. Da Anna Lourups havde medvirket ved forgørelsen af Jesper Guldsmed og dennes hustru, var det således Ravn, der sammen med en anden troldkvindes hjælpedjævel havde fundet de pinde, der var brugt i forgørelsen¹⁸. Hjælpedjævlene kunne vise sig i forskellige skikkelser, ofte var det et dyr, men det kunne også være som en smuk ung mand¹⁹.

Troldfolkene havde næppe gjort sig mange overvejelser om de praktiske omstændigheder ved deres trolddom og det er muligt at spore, hvorledes troldfolkene ”kom i tanke om dem”, når de atter var på pinebænken. I modsætning til eksempelvis de italienske inkvisitionsprocesser, hvor torturen kun måtte finde sted én gang og højst i en halv time, så ser det ud til, at Ribes troldfolk blev tortureret mindst to gange. I anden runde af det pinlige forhør blev en række udsagn mere detaljerede. Når det blev anset for nødvendigt at presse troldkonen ud over det punkt, hvor rationel respons var mulig,

Fig. 4. a: Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort fra 1794. Byens galgebakke ligger nord for byen, i vejgaflen, hvor Vardevej og Koldingvej dengang delte sig. Galgebakken var et anseeligt bygningsværk, som virkede til skræk og advarsel for dem som færdedes på de to indfaldsveje. b: Resterne af galgebakken i dag, beliggende i plantagen nord for byen. © Kort- og Matrikelstyrelsen. Foto: SJM.

a: A section of a map from 1794. The town's gallows is placed north of the town at the fork in the road, where the roads to Varde and Kolding then diverged. The gallows seem to have been a formidable half-timbered construction, intended to frighten and warn passersby on the approach roads to the town. b: The remains of the gallows today situated in the plantation north of the town.

så bundede det i en forestilling om, at hun skulle bekende alt inden mødet med Gud, og hertil var den mest virksomme metode torturen. Hvor lidt og hvor meget troldkonen bekendte, var alene af betydning for hendes egen sjæl. Lagde hun alle kort på bordet, og angrede hun, så demonstrerede hun en vilje til forsoning, og Gud ville se på hende med mildere øjne. I den kontekst er det interessant, at de verdslige dommere, når de afsagde dommen, ikke tillagde det religiøse aspekt nogen betydning. På landstinget for Nørrejylland i Viborg lagde landstingsdommerne i deres kendelse vægt på at den sigtede havde ”lovet ondt og ondt var vederfaret”, at den sigtede havde trolddomsrygte, og at der var vidnet på ”ferske fod”, dvs. at de omtalte episoder var fundet sted for nylig og ikke 20 år tidligere²⁰. At trolddom også i Danmark og dermed i Ribe var en *crimen mixti fori*, ses af transformationen fra en sekulær forseelse indtil dommen var faldet til en religiøs forseelse, hvilket især afspejledes i bekendelserne. Anna Lourups havde næppe virkeligheden afsvoret sin kristne dåb, men på pinebænken blev hun ”overbevist” om at bekende sin diabolske relation af hensyn til sjælen. For folk i det 17. århundrede var Gud den øverste myndighed, og den endelige dom faldt først i det hinsides.

Noter

1. Et eksempel sås i Italien hvor den romerske (italienske) inkvisition idømte troldfolk mildere straffe end de verdslige domstole kunne acceptere. For den romerske inkvisition, se blandt andet Kallestrup 2009; Decker 2008.
2. Jyske lovs trolddomsparagraf er trykt i Iuul & Kroman (1945-48), s. 224. I løbet af det 16. århundrede blev lovgivningen udvidet med tre processuelle bestemmelser, alle til gavn for den sigtede. Én bestemmelse i Christian III's Københavnske Reces 1547, og to i Frederik II's Kalundborgske Reces. Bestemmelserne er gengivet i flere værker, blandt andet Johansen 1991 s. 21ff.
3. Publiceret i Rørdam 1883-86, vol. III s. 59-61.
4. En række ting- og domprotokoller er desværre gået tabt, og Nørrejylland er eneste region, hvor det er muligt at danne sig et overblik over en længere periode. Tallet er alene et

skøn, da vi ikke ved meget om intensiteten af processer på Fyn og det meste af Sjælland. Hertil er ikke medtaget Norge, som i perioden var en del af det danske rigsfællesskab. Det bevarede kildemateriale er uddybet i Kallestrup 2009; det rets- og socialhistoriske historiske hovedværk er fortsat Johansen 1991.

5. De ripensiske processer fordelte sig over flere omgange 1572-78, 1610-14, o. 1620 og 1640-42 med en sidste proces i 1652. Maren Splids sagen er behandlet i Degn 1981, sagerne fra 1610-14 og 1620 er behandlet ud fra en socio-økonomisk tilgang i Johansen 1991 s. 112-127. Johansen havde Ribe som sit urbane case-study.
6. Processerne fra Ribe er med forbehold for enkelte unøjagtigheder, publiceret af David Grønlund 1780.
7. Der eksisterer desuden en række bekendelser i processerne 1612-21 fra Aalborg, se Jacobsen 1973 og fra Odder/Århus egnen, bl.a. beskrevet i Birkelund 1983.
8. Degn 1971 s. 150.
9. Grønlund 1780 s. 32-47
10. Johansen 1991 s. 114ff.
11. Grønlund 1780 s. 77-104.
12. Grønlund 1780 s. 77f.
13. Grønlund 1780 s. 79.
14. Grønlund 1780 s. 79f.
15. Grønlund 1780 s. 105-134.
16. Grønlund 1780 s. 95
17. Grønlund 1780 s. 153
18. Grønlund 1780 s. 96.
19. Det er værd at nævne, at i den lille italienske by Orbetello, viste djævelen sig også som enten en sort hund eller en eller flere unge smukke mænd. Se Kallestrup 2009.
20. Kallestrup 2009.

Litteratur:

- Birkelund, Merethe 1983: *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske Hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*. Århus
- Broder Francesco Maria Guazzo 1608/1929: *Compendium maleficarum*. London.
- Decker, Rainer 2008. *Witchcraft & The Papacy: An Account Drawing On The Formerly Secret Records Of The Roman Inquisition*. Virginia

- Degn, Ole 1981: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*. 2 vols. Århus
- Degn, Ole 1971: *Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser*. Århus
- Grønlund, David 1780: Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker. Viborg.
- Gyldendal & Politikens Danmarkshistorie 2003: bd. 7: På Guds og herskabs nåde: 1500-1600 (red. Olaf Olsen).
- Iuul, Stig & Erik Kroman 1945-1948: Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk. København. Bind II.
- Jacobsen, J.C. 1973: Christenze Kruckow. En adelig troldkvinde fra Christian IV's tid. København.
- Johansen, Jens Chr. Vesterskov 1991: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Viborg
- Kallestrup, Louise Nyholm 2009: *I pagt med djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*. København. Under udgivelse.
- Rørdam, H. F. 1883-86: *Danmarks Kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov*. 3. vols. København.

SUMMARY

"Cursed to burning at the stake for her witchcraft"

Glimpses of a bygone scheme of things from witch trials in Ribe, from the beginning of the 17th century.

Over the course of the 17th and 18th centuries, roughly 2000 people were accused of witchcraft in Denmark. Of these, about one half ended their lives on the pyre of the gallows. Preceding this, there would have been an exhausting trial and often a number of interrogations under torture. Witchcraft was a *crimen mixti fori* – a case that could be raised with a church or secular court. In the wake of the reformation all witchcraft trials had to be brought before a secular court and after 1576 all cases, where a decision had been reached, had to be appealed to a second higher instance – in

this case the Regional Assembly. As Ribe's civic court had the status of a regional assembly, all witchcraft sentences from Ribe's town court, were appealed to the town's civic court. In all 15 people were accused from 1610-1652 and only four escaped the flames of the pyre. Ribe can on this basis be rightly highlighted as one of Denmark's witchcraft hotspots.

The goal of this article has not been a total interpretation of Ribe's witchtrials, but rather to give an impression of the background, that laid the foundations for these witchcraft processes. This particular background can be gauged by investigating the charges and accusations of witchcraft brought before the courts. The Danish cases were conducted accusatorically – in other words as a civil case and it was generally a member of the public, that acted as prosecutor. Ribe reflected a general tendency from the rest of the country. The majority of the conflicts resulted from some petty conflict with the suspect. The particular disagreement had at some point led to some threats of the devil or some other form of a curse. Some accident or sudden sickness then afflicted the victim. Accusations of witchcraft seldom fell on well-liked prominent townspeople. Adding to this were a number of factors, which intensified the suspicion. Secret goings on, murmuring and ununderstandable language, together with any lingering presence at some place without any purpose or invitation only raised further suspicions.

The confessions in themselves represent a serious methodical challenge, due to the fact, that they were induced under duress. The convicted person would have been under a tremendous amount of physical and mental stress. Add to this, the fact that we don't have any knowledge of the inquisitors actual questions – only a summary of the confession. These confessions must be seen as a complicated mixture of learned and more commonly held notions of witchcraft. An attempt at understanding these confessions thus necessitates an understanding and knowledge of the underlying theological and demonic ideas at work.

In Danish trials, a convicted witch could not be exposed to torture, before she had been found guilty of the accusation. This provision was introduced to prohibit false confessions. Torture served

as a service for the soul, as it was instigated in order to mitigate Gods view of the convicted. Only by fully confessing to their crimes and naming eventual accomplices, could a witch behold any hope of attaining Gods mercy. The religious aspect of a witches sins is clear from their confessions. A witch should admit how she had forsaken God and had commended herself to the devil and name eventual other members of her witches circle.

The torture and confessions confirm therefore how witchcraft in Denmark in reality was still a *crimen mixti fori*, even if the cases were formally brought before a secular instance. Even though the accused was found guilty, it was important, that she confessed all under torture. Only in this way, could there be any hope of redemption for the soul.

Louise Nyholm Kallestrup
ph.d., post.doc.
Boesensgade 17, 5800 Nyborg
ink@hist.sdu.dk

Vestjyske bindebrev

Af Børge Kjeldsen

På vestjyske museer er der bevaret et stort antal mindeblade fra det 19. århundrede. Mindeblade er håndtegnede blade med kalligraferede mindevers – ofte udført i anledning af en bestemt familiebegivenhed som fødsel, konfirmation, bryllup eller dødsfald. En speciel type minder er de såkaldte bindebrev, som man i dag vel bedst kan sammenligne med nutidige gækkebreve. De blev dog udført efter helt andre regler og havde samtidig en meget større social funktion. Af de foreløbig godt 300 registrerede mindeblade på disse museer er der 26 bindebrev, men de har uden tvivl været mere udbredt, end det bevarede antal antyder. Hvor de almindelige mindeblade på disse museer overvejende kendes fra sidste halvdel af 1800'erne er det ældst registrerede bindebrev fra 1821 og det yngste fra 1871.

Hvor skikken med bindebrev er opstået er uklart, men de kendes nogenlunde samtidigt i Danmark og den tysktalende del af Centraleuropa siden begyndelsen af 1600'erne. Skikken begyndte her i adelige og gejstlige kredse og blev derefter overtaget af borgerskabet og bredte sig herfra til den jævne befolkning, hvor den fra omkring år 1800 og 75 år frem blev meget populær. Fremsendelsen af et bindebrev skulle ske på modtagerens navnedag eller på en af årets fire tamperdage. I en optegnelse, som behandler folkeskikke på Fyn, har gårdmand Lars Frederiksen fra Ryslinge indsendt en meddelelse til Svend Grundtvig i 1856¹. Her oplyses følgende: "Paa Tamperdag og paa Ens Navnedag i Almanakken kan man blive bunden, hvis man ikke tager sig iagt. Man faaer da et Brev, hvori der ligger en Silke-Traad, paa hvilken der er slaaet en Mængde uopløselige Knuder. For nu at blive løst igjen, maa man gjøre et Gilde og det er Bindegilde." Lars Frederiksen beskriver herefter et bindebrev og i teksten forekommer en af de mest almindelige sætninger: "Jeg binder hverken med Baand eller Bast, Men med en Silketraad saa fast. Saa skal du bunden være, Til løsning skeer med Ære." Herefter kommer så en henvisning til gildet, som ej må forglemmes. Lars Frederiksen fortsætter: "Hvis den Paagjældende veed, at det er Tamperdag, da tager han ingen Breve imod den Dag; for det er Bindebrev. Men hvis han ikke lugter Luntten og tager imod Brevet, da maa han kjønt gjøre et Gilde efter de foreskrevne Regler."

Modtageren skulle altså selv tage brevet i hånden for at være "bundet", og havde den udvalgte mistanke om, at det var et bindebrev, kunne ved-

kommende nægte at modtage det. Der blev derfor vist stor opfindsomhed for at få afleveret brevet. Det kunne ske ved at anbringe det et sted, hvor modtageren uvægerligt kom i løbet af dagen, f.eks. i en lomme eller i madpakken og undertiden som indpakning om en håndfuld søm².

Til bindebrevet hørte en opgave, som skulle løses. Det kunne som nævnt ovenfor være en silketråd med mange knuder, men det kunne også være en ordgåde. Lykkedes det ikke, hvad der nok heller ikke forventedes, måtte modtageren løskøbe sig med et *Bindegilde*.

Almanakken

Som nævnt ovenfor skulle bindebrevet overbringes på ens navnedag eller på tamperdagen. Navnedagen var den helgendag i almanakken³, som svarede til ens fornavn. Denne dag var tidligere, i hvert fald på landet, langt fastere knyttet til ens tilværelse end selve fødselsdagen, som man ofte ikke kendte, og som man i øvrigt først sent begyndte at festligholde.

Selvom der fandtes et rigt navnestof i de gamle almanakker (fig. 1), hændte det dog, at nogle bar navne som ikke forekom i almanakfortegnelsen, og her måtte man så ty til en af årets fire tamperdage⁴. På Fanø har man dog efter 1850 oftest benyttet fødselsdagen som anledning til et bindebrev.

Hovedparten af de bevarede bindebrev er mere eller mindre kunstfærdigt udstyret. Der findes dog også enkelte som kun er en foldet papirlap uden dekoration (fig. 2), som eksemplet fra Sydvestjyske Museer viser⁵. At dømme ud fra

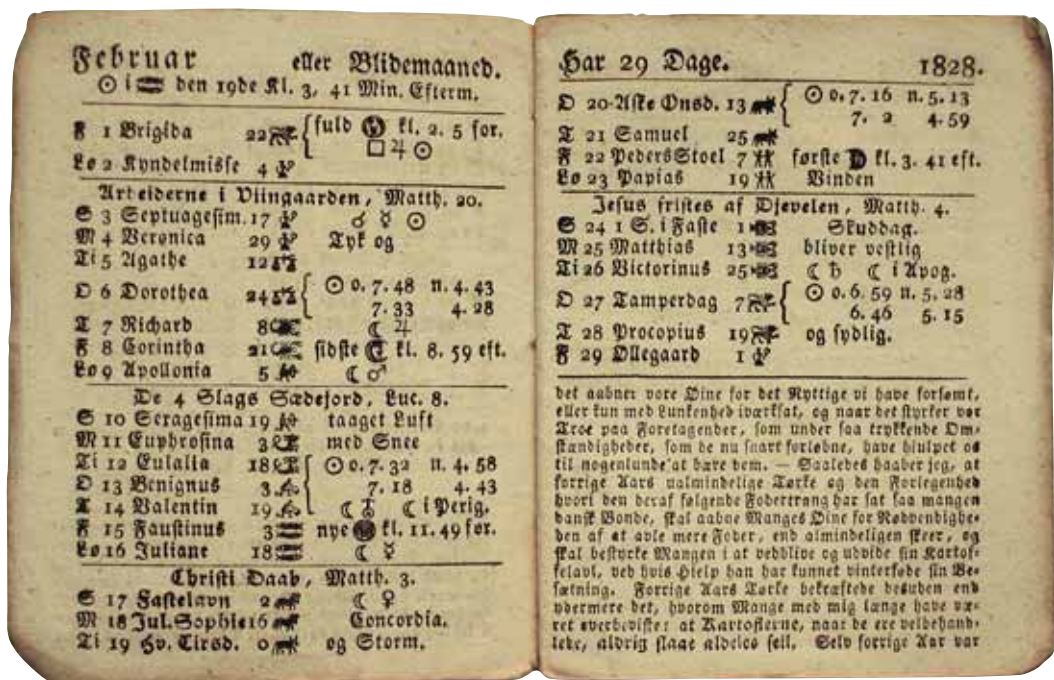

Fig. 1. Almanak for året 1828. Som det fremgår, har næsten alle dage helgennavne. Den 6. februar er således St. Dorotheasdag og årets første tamperdag faldt dette år den 27. februar. Foto: B.K. (Børge Kjeldsen).

An Almanac for the year 1828. As can be seen, nearly all the days have a saint's name, thus the 6th of February is St. Dorothy's day and the first Ember Day of this year was the 27th of February.

problemerne ved overdragelsen er der er ingen tvivl om at de har været mere almindelige end det bevarede materiale angiver. De er blot ikke kommet i ramme. "Papirlappen" har måske undertiden været en forløber for det dekorative bindebrev, hvilket antydes i et smukt udført minde til Mette Lauridsen, Gjalbek⁶. Mindet, som måler 495 x 585 mm, begynder således: "Veninde kjærlig huld og blid – Du som vor Fange er – Vor Baand du løser vel med Flid – Derfor vi kommen er. – Vi bandt Dig ei med Baand og Bast – Men silketvinde rød – Den knyttet vi for Dig saa fast – Til Fange Du var nød – Paa Tamperdag Du magted ei – Dit Baand at løse her,"

Enkelte af de tidlige bindebrev har et moralserende og religiøst præg, men det er undtagelsen efter midten af 1800'erne. Visse vendinger går dog igen fra de tidligste bindebrev, således et til Thomas Brodersen Risbrich, borgmester i Odense. Dette er fra omkring 1630⁷, og er overleveret i en lidt senere afskrift. Brevet er sendt på St. Thomæ dag med henvisning til almanakken, og indeholder sætningerne: "Saa binder Vi Voris gode Ven

ogsaa, Vel fast alt med en Silke-Traa, At hand sig ogsaa fangen maa give, Og han af Os nu Bunden blive, Indtil I Eder løser med Priis, Efter sædvanlig Skik og Viis." Senere i brevet kommer udtrykket: "Nu ønsker Vi Eder saa mange gode Natt, Som Havsens Bond med Sand besat."

Det sidste er en variant da udtrykket normalt som her i 1831 lyder: "Tillige ønsker jeg dig saae mange gode Dage og Nat, som Himlen den er med Stjerner besat"⁸, eller som det fremgår af det følgende bindebrev, som er et af de tidligste der kendes.

Genbrug

Et af de ældst bevarede danske bindebrev, blev i 1921 indleveret til Dansk Folkemindesamling⁹. Bindebrevet var sendt af Pastor Carl Koch i Ubberup, som oplyser at det længe har været i hans families eje, og at hans søster Frk. Ulrikke Koch i Ribe har haft det gemt mellem gamle familiepapirer. Hun har som barn hørt det omtale som et gammelt arvestykke. Brevet, som første

Fig. 2. Bindebrev fremsendt til Ane Margrethe Christiansen tjenende for Niels Poulsgaard, Madum. Det er dateret på St. Margrethesdag den 13. juli 1854. Brevet har været foldet og forseglet. Det måler kun 80 x 85 mm, men har tydeligt været foldet endnu en gang. Sydvestjyske Museer: ESM 784 x2. Foto B.K.

A binding letter sent to Ane Margrethe Christiansen, a domestic servant of Niels Poulsgaard, Madum. It is dated, St. Margaret's day, the 13th of July 1854. The letter has been folded and sealed. It measures just 80 x 85 mm, but it has been clearly folded once more (ESM 784x2).

Bredtjørn d. 13 Juli 1854

Linde Loro.

I Morgens tidlig jeg opstod
 by Skoleens gasforke.
 Nu forts jeg en liden Ting
 for de liden skoleens
 Jeg stod og tænkte med mig selv
 Hvad dette menneske var
 Den liden Ting og sigte sig med Lov.
 Da jeg var liden Poulsgaard
 Jeg havde mine frunde.
 Al det var mig og Margrethe dag
 Hvad for jeg selv i Loro
 Du Loro Loro al skone gaa
 til mig med den for gaa
 Da jeg var liden Loro faar
 Al det var mig med Lov.

Jeg havde dig alle	Du du du er og løse
Med Loro alle det	for timen og for
Man med en lille Skole	sa er det liden Loro
Den ting alle er for for	for tan er liden for
	for liden er Gode gaa
	Den tidlig Loro man
	for og og Loro
	Den liden med for for
	Johanne Jensen.

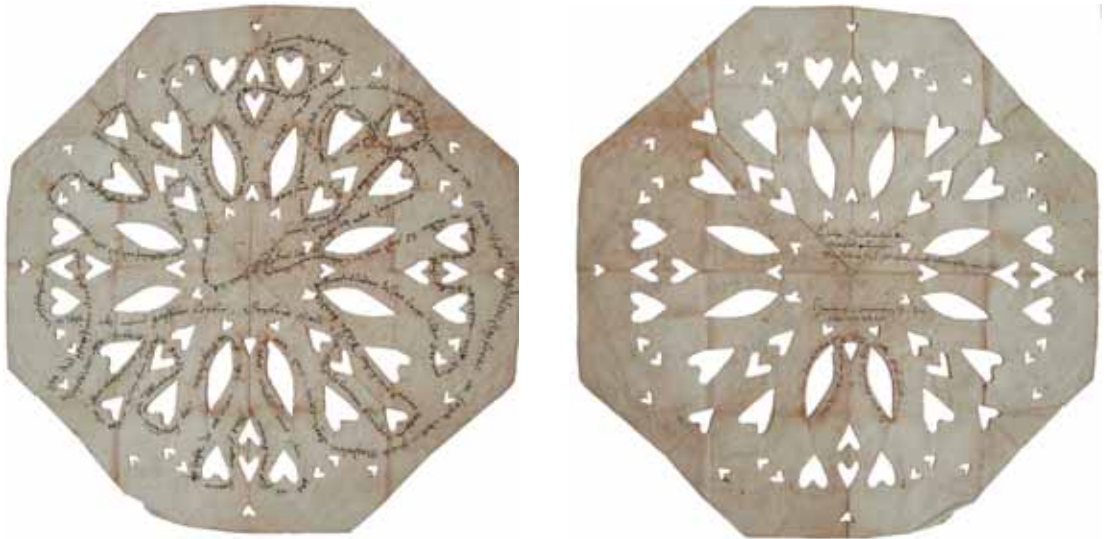

Fig. 3. Bindebrev fremsendt til Magdalene Sass på Magdalenedag den 22. juli 1641 og senere genbrugt til Magdalene Zeise i 1756. Det er udklippet med labyrint, og er et af de ældst bevarede bindebrev. DFS. 1906/35, bs. 11579. Foto: Dansk Folkemindesamling (DFS).

A binding letter sent to Magdalene Sass on St. Magdalenes day the 22 nd of July 1641. The letter was since reused and sent to Magdalene Zeise in 1756. The labyrinth paper cut is one of the oldest preserved binding letters (DFS. 1906/35, bs. 11579).

gang er sendt til Jomfru Magdalene Sass, er fra 1641. Det har form som en ligesidet ottekant og er udklippet men ikke farvelagt. Det har været foldet fire gange, og det huskes, at det har været bundet med en snor, der var flettet af hår, og var bundet i mange knuder, som ikke var løst.

Bindebrevet (fig. 3) har følgende ordlyd: "I Natten der jeg laa oc soffuede hart,/ drømte mig noget wunderlig saa shnart,/ mig drømte att fulen, paa trærne saade/ oc sjungde deilig oc offuermaade,/ da gick jeg ud i marcken oc schov hin grønne/ oc besehe de blomster oc lilier schön/ oc hørde paa den deilig og schønn sang/ som de fule med stor røst bare framm./ Jeg stod oc lenge og lüde derpaa/ om nogen af disse fule vilde flüe heller gaa,/ men satte sig alle paa trærne oc quist/ oc sagde att de schulde vehre Magdalene dag forvist,/ de sagde dett schulde Magdalene dag være/ med rett schell, dertill med stor ære,/ oc huor man komm i schov heller hiemme/ da sagde de att man icke schulde Magdalene dag forglemme,/ min Allmanach ieg ocsa for mig lagde,/ oc saa der efter dettsamme hun sagde,/ at Magdalene dag stod schreffuen derudi,/ med røde bogstaffuer, oc vehr icke indnu gafuen forbie./ derfor schall i Nu Magdalene være bunden,/ med en liden Silcketrad være offuervun-

den/ til saa lenge i løser eder med all æhre,/ med Vien, Sucker, stegt oc andet mehre/ oc beder til giest mig oc Catrine oc andre flere paa eders side/ nu ynscher jeg eder saa mange hundre tusinde gode natt/ som himmelen er med stierne omsatt/ Guds naade lück oc velsignelse stor/ ynscher ieg eder aff min hiertens rod,/ ynscher ieg eder aff hiertens rod/ Gud giffue den motte hosz eder vär/ den i af hiertet haffue kier,/ den bøen begierer ieg sielff med schell,/ endog ieg det i hiertet finde vell.

Erlige Gudfrygtige oc dydefuld Jungfru Magdalene Sass skal dette breff leffueris udi egen haand. Hendrich Christensen Im Jahr 1641 den 22 Julii.

(Senere påskrift)

Efter 115 Aars forløb igjen opsøgt og overleveret till lige saa ærlige, gudfrygtige och dydfulde Jomfru Magdalena Cahtrine Zeise Anno 1756.

Der har sikkert været en mundtlig tradition for bindebrevens tekst; men de mange fællestræk fortæller, at der må have været trykte forlæg. Dette gælder også den dekorative udformning, da enkelte temaer, som den udklippede labyrint (fig. 4), hvis båndslængninger krydser hinanden har været meget populær. Undertiden henviser labyrinten,

eller valknuden, direkte til bindingen og erstatter gåden eller det silkebånd, som ellers normalt var indlagt. Når der i de ældre bindebrev ofte er udklippede figurer som dyr og fugle, henviser teksten ofte til disse.

Johs. E. Tang Kristensen omtaler et lille håndskrevet hæfte fra Sønderjylland¹⁰. Hæftet er fra 1785 og indeholder forlæg for nytårsønsker, bindebrev, bryllupsbrev, barselsbrev og begravelsesbrev. At der også har været trykte forlæg beviser en lille bog af J. Fjord, udgivet i Odense 1822.

Da ingen af teksterne i de bevarede bindebrev er helt ens, er det tydeligt, at brevskriverne har gjort sig umage for at variere dem. Alene de typiske indledninger som her fra Vestjylland 1825¹¹: "I Morgen Først ieg Vaagnet op, ieg havde tanker mange, ieg førte klæder paa min krop." Eller et eksempel fra Fyn 1852¹²: "I dag da jeg stod tidlig op, da saa jeg Solen skinne. Jeg førte Klæder paa min Krop i det jeg stod alene." Hovedformålet med bindebrevene har været det omtalte gilde, men at flere af brevene er maskerede frierbrev, kan ikke udelukkes. Således nævnes et bindebrev fra Fyn, hvor man ved, at brevskriveren kort efter blev gift med modtageren.

På Varde Museum findes således to bindebrev, fra henholdsvis 1853 og 1859¹³. Førstnævnte er til "Velagtet Par" Hans H. Damgaard og Ane Catrine og det sidste til samme Anna Chatrine på Damgaard og er fra Mathias H. Østergaard, og sendt: "– til en Kone saa net –". Brevet slutter som normalt med gode ønsker for fremtiden; men har her fået en lille betænksom tilføjelse: "Jeg ønsker for Dig og dine Poder, som om dig staar maa voxer i det gode, naar de voxer i Ungdommens Aar, Trøster Dig i Alderdommens Dage. Dermed vil jeg ende paa disse mine ord, gid alting Dig maatte behage."

I dette tilfælde er der sikkert ingen tvivl om, at afsenderen og forfatteren til brevet har haft en bagtanke.

Normalt har bindebrevene flere afsendere, og ofte har en af disse sikkert skrevet teksten, hvad bindebrevens form, eller mangel på samme tyder på. Retskrivning har det også tit knebet med, ligesom små og store bogstaver er benyttet tilfældigt. Ofte har afsenderne dog måttet ty til en skrivekyndig, som kunne være egnens skolelærer.

Fig. 4. Bindebrev fremsendt til Dorthea Christensdatter i Billum. Det er dateret St. Dortheasdag den 6. februar 1821. Brevet er udklippet med den traditionelle labyrint også kaldet valknude. De røde pletter er rester fra laksegl hvor silketråden har været fastgjort. Varde Museum: VAM 2469. Foto B.K.

A binding letter sent to Dorthea Christensdatter at Billum. It is dated St. Dorothy's day, the 6th of February 1821. The letter is furnished with the traditional labyrinth paper cut motive, also known as valknude. The red stains are marks from the letters wax seal, from which a silk ribbon was attached (VAM 2469).

I flere af brevene aner man, at forfatterne har forsøgt at være poetiske, hvad de tydeligvis ikke har magtet. Som her fra et blad fra 1842¹⁴, "En Yndig Vaarens Morgenstund. Naturen fro sig smilte, da jeg fra qvægsom Natteblund, Glad til mit Arbeid ilte" og fra 1831¹⁵: "I Morges da jeg udaf Windved saae, Fuglene sang jeg lydede derpaa." Et brev sendt på Dortheasdag 1821 lyder¹⁶: "I Morgen da jeg monne opstaae og mine Klæder førte paa. Da monne sig Alting fryde og glæde. De Fugle i Luften saa dejlig mon qvæde. Jeg tog da til min almanak, for derude at holde Snak."

Ribes bindebrev

På Sydvestjyske Museer er registreret seks bindebrev, hvoraf to er sendt til lærer C. Betzer i Ribe fra realklassens elever. Museets tidligste minde er dateret den 14. marts 1832¹⁷. Datoen henviser her

Fig. 5. Bindebrev til Kiersten Peders Kone i Raahede. Fremsendt på tamperdag den 14. marts 1832. Brevet er udklippet og farvelagt. Mål 420 x 340 mm. Sydvestjyske Museer: ASR M7675, nr. 7675. Foto: B.K.

A binding letter sent to Kiersten Peders wife at Råhede on Ember Day, the 14th of March 1832. The letter is cut out and hand coloured. Measurements 420 x 340 mm (ASR M7675, 7675).

til tamperdagen det pågældende år. Brevet er kunstfærdigt udklippet med blomstrende grene og derefter farvelagt. På brevet er udsparet fem “talebøbler” med håndskrevet tekst. På det midterste fremgår at det er “Et ære eller Binde Brev lagt paa den Agtværdige Kone Kiersten Peders Kone. – Raahede” og er foræret af ni undertegnede venner (fig. 5).

Den svært læselige tekst lyder således: “No 1/ Min kiere Veninde,/ her skal du befinde,/ vor tiden den gaar,/ vi har nu i sinde,/ at vi dig vil binde,/ Men vi kan ey vide/ hvor dag vi det faaer?/ No 2/ Her har du nu Brevet/ Som af mig er skrevet,/ Som binde skal dig,/ Men ey haabe du bliver/ Vred paa det jeg skriver/ Om jeg skulde tale/ lid strænge til/ Dig./ No 3/ Her skal du besteme,/ Naar du skal forglemme,/ Alt hvad du her har,/ Naar Døden vil tage,/ Dig bort fra din Mage,/ Der paa give du os/ Sandfærdige/ Svar,/ No 4/ Ey svar vi begiere,/ Men vi dig forære/ salveten du faar/ men kan du

det ikke,/ Vi ønsker lidt Drike,/ En Puns og en Dans/ og hvad du vil/ Spændere.”

Bindebrevet er indkommet til museet i 1939. Giveren Else Marie Hostrup skriver i et medfølgende brev, at hun har fundet det i et gammelt chatol, som hun har arvet, men at hun i øvrigt ikke kender brevet oprindelse. Hun skriver, at hun kan huske, at hun selv modtog et bindebrev for 50 år siden og holdt bindegilde på sin 25 års fødselsdag. Brevet skulle afleveres hemmeligt inden solnedgang, og var det modtaget, skulle der løses en opgave, der som regel var umulig.

Teksten i bindebrevene er ofte udført i et fast tema. Først fortælles, at det er et ære- eller bindebrev, derefter en henvisning til enten navne- eller tamperdag, hvorefter der fortsættes med oplysning om opgaven eller gåden som skal løses. Da det ikke forventes, at man løser brevet opgave, kan modtageren kun blive løst ved at give det omtalte bindegilde. Da dette gilde er brevet hovedformål, gives der righoldige forslag til hvordan det kan foregå med drikke, mad og dans. Til sidst ønskes modtageren held og lykke i livet fremover og eventuelt hinsides.

Det sociale element i bindebrevene med ungdomsgilder på landet, illustreres på smukkeste vis i det seneste af minderne fra Ribe¹⁸, som er dateret 14.12.1864, ligeledes en tamperdag (fig. 6). Udførelsen af dette smukke blad er tilskrevet Ølgod-egnens kendte mindebladstegner, gårdmand Niels Hansen Uhd¹⁹. Mindet er ifølge indskriften et “Ærebaand til agtbare Pige Caroline M. Christensen i Meils”. Båndet er pålagt hende af 40 af hendes navngivne venner og veninder, og teksten, som er velskrevet giver et levende billede af den nævnte sociale funktion. Bindebrevet, som opgives at kunne synges på melodien, “Himlen den staaer som en dunkel Pale(t)”, har følgende ordlyd:

“Her Venner og Veninder i Ungdommens Vaar/ Dig her har ladet omvinde/ Med Baand, af Gaader vi knyttet et Snor/ Omkrandsset med Blomster Kjærminder;/ Og dette skal være det varigste Pant/ Paa Venskabet, og det være skal sandt./ At Baandet, som her omslynger Dig kjer,/ Beviis paa vor Ære og Agtelse er./ Du Løsning af Gaaden ei finder saa let/ Ved Granskning nei, det bliver for svært,/ Dog Baandet Du haver forstaaet heel ret./ Og Løsningen haver Du lært,/ Thi Du os nu gjør

Fig. 6. Bindebrev til Caroline M. Christensen i Meils. Fremsendt på tamperdag den 14. december 1864. Brevet er tegnet og farvelagt. Teksten giver et smukt indblik i den sociale funktion som bindebrevskikken havde i de gamle landsbysamfund. Mål 500 x 590 mm. Sydvestjyske Museer: ASR ME733, E 733. Foto: SJM.

A binding letter addressed to Caroline M. Christensen at Meils on Ember Day, the 14th of December 1864. The letter is hand drawn and coloured. The text gives a fine insight into the social function, which the practice of sending binding letter had in the village community (ASR ME733, E733).

saa herligt et Bal./ Saa glade vi tumler i Frihedens Sal/ Og i Festens Glands, Musikken og Dands/ Opliver henriver Ungdommens Sands./ Nu Salen gjenlyder af Munterhed Skjemt,/ Hvert Ansigt selv Glæden udstraaler./ Selv koldeste Hjerter til Glæden bli'er stemt/ Hvor saa meget Herligt tilmales;/ Og muntre i Sindet i Ungdommens Aar/ Med Jubel vi tømme nu Frihedens Skaal/ Og ønske da saa, at Venskabet maae./ Vedvare saalænge som Hjerterne slaae./ Veninde med Hæder Du atter er fri./ Dermed vi dig ønske til Lykke./ Giv stedse Du vandrer paa Rosenstie./ Og Dyden Dig altid maa smykke./ Saa at med Glæde Du skuer den Tid,/ Hvor evig belønnes hver Christelig Id./ Og naar da Din Aand fra Tidernes Baand/ Er løsnet, o Herre! modtag Du hend' Aand/ Og mens Du hernen vandrer Din' Tid,/ Dig Glædens Palme beskygge./ Med Velstand og Held velsignes Din Flid,/ Og Sundhed Din' Kinder besmykke./ Og endnu med Glæde vi hæver engang/ Det fyldte Bæger istemmer med Sang/ Nu fri er Du fra, Dit Baand og vi da,/ med Glæde udtømmer Din Skaal Hurra".

Da der ikke umiddelbart findes gåder i brevet, og det nævnes at Caroline har lært løsningen med hensyn til festen, må vi formode, at den uløselige del af opgaven har været stillet tidligere.

Stormectigste Fyrste

Som et kuriosum skal nævnes et bindebrev, som er en af de tidligste effekter, som er indkommet til

Sydvestjyske Museer²⁰. Det er benævnt som en litograferet faksimile af en ansøgning i form af et bindebrev som er skrevet på et alenlangt lyseblåt silkebånd og dateret 1671 (fig. 7). Det er stilet til Christian V. og menes sendt af Leonora Kristine Ulfeldts to yngste døtre. Hvorfor ansøgningen er formet som et bindebrev er usikkert. Brevet er indgivet og noteret den 18. April, men Kongens fødselsdag var den 15. April, og hans navnedag den 14. Maj. Brevet har følgende ordlyd:

Stormectigste Fyrste Allernaadigste Herre oc Arffue Konning

Eders Kongelige Majestet ville aff Høy Kongelig Naade oss mildeligen ansee, oc icke i Unaade optage, at vii Eders Kongelig Majestets Fødder i Dag som er den 18 April sniigendis omfaffner oc dennem med vorris ydmyge Bøn oc moedige Taarer fastholder, veemodeligen begierindis, at Eders Kongelig Majestet den haarde Knuude vorris fangen F. Moder er bunden med allernaadigst for sit Naffns Skyld ville opløsse. Gordius haffde i fordem Tiid bunden en Knuude, huilcken i mange Aar efter hands Død ingen uden Alexander Magnus kunde opløsse; oc huorvel Gierningen i sig, oc paa den maade Hand den løste icke var besuerlig, dog alligeuell gaff hand dermed at forstaae, at intet hannem for tungt skulle være, oc roessis denne hands Resolution endnu den Dag i Dag er. Allernaadigste Konning, Eders Kongelig Majestet kand langt lettere løsse denne Knuude, oc

Fig. 7. Bindebrev (faksimile) til Christian 5. Skrevet på et alenlangt lyseblåt silkebånd. Fremsendt og dateret 18. April 1671. Det blev narret kongen i hænde da det som tilfældig var henlagt i et vindue. Det menes at være fremsendt af Leonora Christina Ulfeldts to yngste døtre. Båndet er kraftigt falmet, men den blå farve anes i kanten. Sydvestjyske Museer: ASR M70, nr. 70. Foto: B.K.

A binding letter (facsimile) sent to King Christian V of Denmark. Written on a two foot long pale blue silk ribbon, it was dated 1671. The King was tricked into receiving it, as it was left, as if accidentally, lying in a window. The two youngest daughters of Leonora Christina Ulfeldt supposedly sent the letter. The ribbon is very faded, but its original blue colour can still be faintly discerned along its edges (ASR M70, 70).

dermed meere gjøre end som Alexander da gjorde, sig Selffuer til et Udødeligt Naffn. Gud som en Størckens Gud styrcke Eders Kongelig Majestets Arm til at løsse alle haarde oc vanskelige Knuuder, ok lade stetze oc altid Seyer være i Eders Kl. Majestets Høyre Haand; der til siger,

(Allernaadigste Herre oc Arffue Konning

Eders Kongelig Majestets

Allerunderdanigste Tienerinder de bedrøfuede Ulfelder) Amen²¹.

Brevet blev narret kongen i hænde, idet det som tilfældigt var henlagt i hans vindue. Det indeholder ingen bundne knuder, men kun en bønlig opfordring til at løse den hårde knude, deres fangne moder var bunden i. Originalen har været bevaret i Griffenfeldts familie sammen med en egenhændig skrivelse fra Christian V. til den kendte statsmand²². Sidst i denne skrivelse, som er forseglet med kongens brevsegl nævnes følgende: “— der hos sendis en synderlig invention aff en suppli(cue) huilken er kommen mig i hender, hued ey aff huem den er ouffuerbragt, och er funden i winduwet, her oppe i gemacket, Maneren er hel galan(t) Mens man winder ey meget med schligt galanterier.”

Leonora Kristine har i sin gribende selvbiografi, beskrevet de ydmygende forhold, hun var udsat for i Blaataarn, hvor hun på dette tidspunkt havde siddet som fange i 8 år²³. Bindebrevet fik dog heller ingen indflydelse på fængslingen, som kom til at vare endnu i 14 år.

Gækkebreve

Omkring 1860 begynder skikken med bindebreve at forsvinde. Det er karakteristisk, at det samtidig sker med, at de første trykte forlæg til gækkebreve bliver udgivet. Det var den foretagsomme viseforfatter og udgiver Julius Strandberg, som fra 1861 og frem til sin død i 1903 årligt udgav nye trykte forlæg. Gækkebrevene havde deres storhedstid i slutningen af 1800årene. Omkring 1930 forlyder det, at skikken med gækkebreve nu næsten er forsvunden²⁴. I dag kendes gækkebreve dog stadig af de fleste børn.

Noter

1. Rasmussen 1960 s. 7 ff.
2. Rasmussen 1963 s. 33 ff. Feilberg 1910 s. 59 ff.
3. En helgens fødselsdag, dvs. dagen hvor en helgen dør og genfødes til et himmelsk liv.
4. Tamperdag: folkelig forvanskning fra latin Quattuor tempora = fire tider. Oprindeligt første katolske fastedag i kvartalets begyndelse. Dagene falder på første onsdag efter Askeonsdag, onsdag efter Pinsedag, efter ”Korsets ophøjelse” (14. september) og efter Sct. Lucia (13. december). Fra midten af 1500tallet var tamperretten, hvor der behandlede ægteskabsager, henlagt til disse dage (ophævedes 1797).
5. Sydvestjyske Museer: ESM 784 x 2. Grøn registrant: D 27 i.
6. Skive Museum: SMS 4436 (deponeret på Ølgod Museum). Grøn registrant: J.2.u.
7. Rasmussen 1960 s. 11 ff.

8. Varde Museum: VAM 2477. Grøn registrant: D 26 c.
9. Dansk Folkemindesamling: DFS 1906/35, bs.11579. Tang Kristensen 1933 s. 132, 166.
10. Tang Kristensen, 1933 s. 158.
11. VAM 4653. Grøn registrant: D 26 c.
12. Rasmussen 1960 s. 78 ff.
13. VAM 6680 og 6790. Grøn registrant: D 26 c.
14. VAM 6679. Grøn registrant: D 26 c.
15. VAM 2477. Grøn registrant: D 26 c.
16. VAM 2469. Grøn registrant: D 26 c.
17. Sydvestjyske Museer: ASR M7675, nr. 7675. Grøn registrant: D 26 c.
18. ASR ME733, nr. E733. Grøn registrant: D 26 c.
19. Øllgaard 1968 s. 47ff.
20. ASR M70, nr. 70. Grøn registrant: D 16 b.
21. Tang Kristensen, 1933 s. 133, 170.
22. Molbech. 1827 s. 573ff.
23. Ulfeldt 1900 (Den trykte beskrivelse udkom første gang i 1869).
24. Tang Kristensen 1933 s. 197.

Litteratur

- Feilberg, H.F. 1910: *Dansk Bondeliv*. København.
- Fjord, J. 1822: *Materialier til Bindebreve for Bønder og Andre*. Odense.
- Molbech 1827: *Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Kunst* I,4.
- Rasmussen, Holger 1960: *Fynske bindebreve*. Odense.
- Rasmussen, Holger 1963: *Landsbyliv*. København.
- Tang Kristensen J.E. 1933: *Danske Bindebreve, Sprog og Kultur* 1933, s. 129-197.
- Ulfeldt, Leonora Christina 1900: *Jammers Minde*. København.
- Øllgaard, H. 1968: Niels Hansen Uhds mindeblade, *Mark og Montre* 1968 s. 47-54.

SUMMARY

Binding letters from Western Jutland

Among the collections of Western Jutland's museums, there are preserved a large number of remembrance documents from the 19th century. They are generally handdrawn and calligraphed with verses of remembrance. They were often made in connection with special family events such as births, confirmations, weddings, or deaths.

A particular type of remembrance document are the the so-called binding letter (bindebrev), which can best be compared with modern day *Gækkebreve* – a letter sent at Easter with a toying text along the lines of a Valentine letter, where the recipient must guess the sender. A binding letter was however, composed according to certain acknowledged rules, and had a much wider social function. Out of the herewithto, approximately 300 remembrance documents registered at the aforementioned museums there are 26 binding letters. However, they have undoubtedly been more widespread than is implied by this remaining number. Whereas the popular remembrance verses of Western Jutland are mostly dated to the second half of the 19th century, the oldest binding letter is from 1821 and the latest from 1871.

The precise origins of the practice of sending binding letters is not known, but they appear at approximately the same time in Denmark and the German speaking parts of Central Europe from the beginning of the 17th century. Here the practice originated among the nobility and the clergy and was then taken over by the middle classes, from where it spread to the common populace, amongst whom - from around 1800 and 75 years onwards - it became very popular. The delivery of a binding letter should coincide with the recipients' Saint's day itself or on one of the four annual Ember days (Quarttuor tempora).

With the binding letter came a task, riddle, or problem to be solved. It could be a silk thread with many knots impossible to untie, or a word puzzle. If the recipient did not succeed - which was not expected - he or she would have to redeem him or herself with some form of binding remembrance. Around 1870 the practice of binding letters began to die out, and it is characteristic that it coincided with the publishing of the first printed patterns for *Gækkebreve*.

Børge Kjeldsen
 Ibsgården 54, Himmelev
 4000 Roskilde
 bkjeldsen@hotmail.com

Hjem IS – en kulturhistorisk undersøgelse

Af Mette Slyngborg

I 2008 lukkede Hjem IS sin isfabrik i Esbjerg, men fortsatte som salgsvirksomhed. Artiklen er skrevet på baggrund af en undersøgelse af virksomheden, som blev iværksat da fabrikken skulle lukkes. Undersøgelsen er lavet på baggrund af arkivmateriale og interviews, med det formål at dokumentere virksomhedens historie, arbejdsliv og arbejdskultur.

I forbindelse med at Hjem Is lukkede sin isfabrik i Esbjerg i 2008, foretog Sydvestjyske Museer en undersøgelse af med støtte fra Kulturarvsstyrelsen¹. Formålet var at dokumentere virksomhedens historie, arbejdsliv og arbejdskultur. Centrale spørgsmål i undersøgelsen var at undersøge baggrunden for, at fabrikken skulle lukkes, samt om der fandtes en speciel Hjem IS ånd. Undersøgelsen blev lavet på baggrund af arkivmateriale og interviews med 29 personer, heraf 27 daværende medarbejdere og to tidligere direktører, som var udvalgt af virksomheden ud fra et ønske fra museets side om et repræsentativt udsnit af virksomhedens forskellige afdelinger.

Undersøgelsen er hovedsageligt baseret på interne kilder fra Hjem IS virksomheden i Esbjerg og det er fabrikkulturen i Esbjerg samt virksomhedens historie, der er fokuseret på i undersøgelsen. Da det er interviews med medarbejdere og ledere i Hjem Is skildres virksomheden ud fra dens egen selvforståelse. Artikler fra fagblade og aviser har yderligere været grundlaget for indsamlingen af viden om Hjem IS.

Hjem IS forever

Den 8. oktober 2008 var alle medarbejderne på Hjem IS indkaldt til et fælles møde i et stort telt opsat ved fabrikken i Esbjerg. Bestyrelsesformanden skulle holde en tale, men kun ganske få indviede vidste, at han ville meddele beslutningen om at lukke fabrikken pr. 5. december samme år. Det kom som et stort chok for de fremmødte og stilheden sænkede sig over teltet.

Hjem IS var den sidste iscremefabrik i Esbjerg – og efter lukningen af produktionen ved Hjem IS i Esbjerg er Polar Is A/S i Thisted den eneste iscremeproducerende fabrik i Danmark.

Historien om lukningen af Hjem IS hænger nøje sammen med følgerne af globalisering og krav om en produktionspris, der matcher omkostningerne. Hjem IS fortsætter som virksomhed, dog uden selv at producere isene. Produktionen af is skal fremover ske hos andre, hos Polar is i Thisted – og isfabrikker i Tyskland. Hjem IS har skiftet form, og er blevet en salgsvirksomhed, der faciliterer, men ikke selv producerer is, fra 1. april 2009 med base i Kolding.

For at forstå Hjem IS' rolle som isproducent i Esbjerg er det nødvendigt at sætte virksomhedens historie ind i en national og nordisk sammenhæng.

Baggrund – Isproduktion i Danmark

Den første fabrikation af iscreme i Danmark begyndte i 1914 i Hellerup, hvor fabrikant Lauritz Jensen hjembragte ideen og metoden til iscremefremstilling fra USA og begyndte at producere is fra en kælder. Navnet på firmaet var A/S Amerikansk Iscream Fryseri, og blev senere til Hellerup Fløde Is. I Esbjerg var baggrunden for isproduktion behovet for is til frysning og nedkøling af fisk fra fiskeriet. Det første iskrystalværk blev opført af dansk-amerikaneren John M. Larsen som havde erfaringer fra køleindustrien i USA – og ønskede at bygge et isværk på havnen i Esbjerg. Der var ikke flertal i byrådet for at bygge et isværk, men John M. Larsen fik i 1916 tilladelse af Havnerådet til at opføre et værk med C. H. Clausen som arkitekt. I 1918 blev Det Danske Frysningsselskab oprettet i Esbjerg.

Den industrielle udvikling indenfor iscremeproduktion i Danmark tog fart fra 1926. Bymejerierenes Fællesorganisation afholdt i 1926 det første flødeis kursus i Danmark på mejeriet Vesterbro i Århus. De ca. 50 deltagere kom fra bymejerier og

Fig. 1. Premier Is blev i 1927 bygget som den første iscremfabrik i Esbjerg. Ud over iscrem fremstilledes is til fiskeindustrien og fabrikken rummede mod gårdsiden flere mindre virksomheder samt fryserum til grøntsager og kød. Fabrikken blev senere overtaget af Hjem IS. Billedet er fra ca. 1950. Foto: Esbjerg Byhistoriske arkiv.

Premier Ice was built in 1927 as the first ice cream factory in Esbjerg. Apart from ice cream, the factory also produced ice for the fishing industry and the factory housed a number of smaller business'es and freezer-rooms for vegetables and meat. The production facility was later taken over by Hjem IS. This picture was taken ca. 1950.

margarinefabrikker fra hele landet og hermed var startskuddet gået til industriel isproduktion i Danmark. I det følgende år blev anlagt omkring 30 flødeis anlæg på både mejerier, margarinefabrikker og andre virksomheder².

Flere mejerier påbegyndte en iscremeproduktion i 1926, hvor flødeis anlæg blev installeret så man kunne bruge det overskud man havde af fløde og mælk i sommerperioden. Derfor blev fremstilling af flødeis og iscreme en god løsning for at udnytte råvarerne. Det første flødeis anlæg blev opsat på mejeriet Vesterbro i Århus. I 1927 startede John M. Larsen en industriel produktion af iscreme i Esbjerg, efter at De forenede Isværker overtog Det danske Frysningsselskab lejemål på havnen. I 1927 begyndte isværket at producere

iscreme under navnet Premiere Ice Cream. Både i København og en række andre større byer blev der oprettet filialer og depoter. Et Esbjerg konsortium opkøbte Krystalisværket i 1935 af John M. Larsen, som også afstod Premiere Icecream, til samme konsortium i 1938.

Hjem IS blev til

Hjem IS Produktion A/S i Danmark startede i 1976 med at sælge is i et begrænset område ved at tilbyde is ved direkte salg fra frysebiler. Salgsmetoden var ny og kun lovlig for et begrænset udvalg af fødevarer: Fisk, mælk, margarine og krystalis. Normalt er dørsalg ulovligt, men en paragraf § 12 vedr. omførsel af varer gjorde det alligevel muligt at gennemføre ideen. Da Hjem IS

startede sit forretningskoncept i Danmark var de ene på markedet.

I perioden 1950-1975 steg den samlede produktion af iskremprodukter³ og salget af is foregik fra kiosker og supermarkeder. Samtidig blev det muligt at få opbevaret isen hos forbrugeren. Frysehusene blev udbredt i 1950'erne, hvor 70% af landbefolkningen havde adgang til et frysehus, og i samme periode var der også køleskabe med frostboks på markedet. Løbet af 1950'erne vænnede man sig til frostkulturen, i 1960'erne fik forretningerne frysediske med frostvarer, men først i 1970'erne slog hjemmefryseren igennem i de danske hjem. Velstandsstigningen og adgangen til egen hjemmefryser må betegnes som afgørende for, at det nye koncept, som Hjem IS lancerede, blev en succes i 1976.

Ideen var udviklet i Sverige, hvor isfabrikant Eric Ericsson i Kalmar havde stiftet Hemglass i 1968 på baggrund af afsætningsproblemer af isen. Tidligere direktør i Hjem Is, Ejilif Enevoldsen fortæller: *I alle dage har det været et problem for iscremeproducenterne at få afsætningskanalerne i orden, det har været det hele drejede sig om, når de kæmpede om kunderne, så har de været ude og give rabatter til folk (...) for at få dig som kunde.(...) Og det havde ham Ericsson en dag siddet og fundet ud af, jamen hvis jeg nu tager og sætter en dybfryser på min trailer, og så kører rundt og sælger nogle glass, som det hedder i Sverige, ud til kunderne, så kan det være det er en bedre måde at sælge glass på end at sælge til kiosker, hvor det hele det var en stor kamp, (...) og det er den måde at virksomheden i Sverige, der hedder Hemglass, opstod.*

Forretningskonceptet bag Hjem IS var nyt i Danmark: Isen skulle fremstilles og sælges direkte til forbrugeren via små salgsvogne med is, der var pakket i æsker med flere stykker is, udbuddet af isprodukter til forbrugeren skulle være varieret og følge med efterspørgslen⁴ og til dette krævedes dels tilladelser i alle de kommuner is-bilerne skulle køre i, samt biler, hvor en fryseboks var monteret på. Firmaets vartegn blev en klokke, som ifølge tidligere direktør Poul Mouritzen blev valgt, fordi den signalerede nostalgi og sunde produkter, som når mælkemanden i gamle dage kørte rundt og ringede med den⁵.

Fig. 2. Pakkedamer på Grotte Is i Exnersgade i 1960. Grotte Is var en mindre iskremfabrik, da Hjem IS overtog virksomheden. Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Women on the packing production line at Grotte Ice in Exnersgade in 1960. Grotte Ice was a smaller ice cream factory at the time the company it was taken over by Hjem IS.

Oprettelsen af det danske Hjem IS firma skyldtes idemageren John Sørensen fra Skanderborg, der solgte iskremmaskiner i Sverige. Han foreslog den svenske direktør for Hemglass, Eric Ericsson, at starte en dansk virksomhed efter samme koncept. Aftalen blev, at John Sørensen iværksatte projektet med udgangspunkt i Skanderborg, hvor firmaet Hjemme-IS ApS blev oprettet. Det danske salgsselskab kunne dog ikke afsætte is fremstillet i Sverige, da man i Sverige fremstillede is af vegetabilsk olie, og i Danmark havde den danske mejeribranche fået indført, at hvis man skulle sælge vegetabilsk is, så skulle det mærkes ermolis. Ifølge tidligere direktør Ejilif Enevoldsen var det en meget stærk mejeribranche, der ville beskytte mejeriprodukterne, dvs. smør, smørfedt og fløde. På den baggrund var det nødvendigt for det danske Hjemme-Is ApS at sætte en dansk produktion af is i gang. Man henvendte sig fortroligt til danske iscremeproducenter om, hvorvidt de ville levere is til selskabet, men efter afslag fra samtlige forespurte producenter valgte man at producere is fra egen fabrik.

I Esbjerg havde produktionsselskabet Grotte Is som var startet i 1942 en fabrik i Exnersgade ejet af Karl Juhl Hansen. I Sverige havde Eric Ericsson fået medinvestorer da han skulle bygge en fabrik i Strängnäs. Det var det svenske selskab Hexagon oprettet af svenske banker for at støtte erhvervs-

livet. Hexagon blev efterhånden fuld ejer af Hemglass, og kautionerede for et lån i Esbjerg Bank til køb af fabrikken Grotte Is i Esbjerg. Fabrikken blev i hemmelighed opkøbt til formålet at producere is til Hjem-IS ApS.

Grotte Is var på dette tidspunkt en lille virksomhed, hvor årsproduktionen af is var på 250.000 liter, med omkring 25 sæsonansatte i sommertiden – og hjemsendelse i vinterperioden, hvor fabrikens maskiner blev vedligeholdt af de få fastansatte mejerister. Den daværende direktør for Grotte Is, Poul Mouritsen, blev kontaktet af svenskerne i 1976, der ønskede at købe fabrikken for at producere is, men som samtidig ønskede at beholde Grotte Is' ledelse og øvrige ansatte. Grotte Is fortsatte produktionen af is til egen kundekreds i form af kiosker og supermarkeder i det vestjyske område. I dyb hemmelighed blev der parallelt produceret is til Hjem IS der blev sendt til et depot i Skanderborg, hvorfra de to første is-biler kørte ud d. 17. maj 1976. Indtil den første udkørsel af is var der ingen der vidste, hvor isene blev produceret. De første indpakninger i ispapir var helt neutrale, så hemmeligheden om produktionsstedet kunne bevares.

Hjem IS i modvind

I september 1976 modtog Hjemmeis ApS i Skanderborg et brev fra Landsudvalget for Loyal Handel, hvor budskabet var klart: At foretage salg af konsumis ved omførsel direkte til konsumenter blev beskrevet som ulovligt – og hvis ikke tilsagnet blev imødekommet ville der blive indgivet politimæssig undersøgelse⁶. Også branchebladet Konfekturhandleren, der var det officielle organ for dansk Is og konfekturforening, var stærkt kritisk overfor Hjem IS' salgsmetoder, som omtales ”problemet Hjemme-Is”, og hvor læserne i bladet orienteres om bestyrelsens arbejde: *I fællesskab har man forsøgt og forsøger stadig at få standset denne gadehandel, der kun kan opfattes som en unfair konkurrence, der rammer konfekturhandlerne og på længere sigt evt. andre led i detailhandelen?*

På dette tidspunkt havde iscremeproducenterne eksklusiv aftaler med deres salgsled: Mod opstilling af frysebokse og skiltning i kiosker og supermarkeder blev kun deres egne produkter solgt af

Fig. 3. Ismand sælger fra sin isvogn, 1952. Før Hjem IS blev realiseret i Danmark foregik salget af is via faste forhandlere, butikker og kiosker, og også fra mindre isvogne i sommerperioden. Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

An ice cream man making a sale in 1952. Until the concept of Hjem IS was realized in Denmark all ice cream was sold via a system of permanent dealers, shops and kiosks, but also from smaller ice cream cars in the summer months.

forhandleren. Eksklusivaftalerne betød, at isproducenterne ”ejede” deres forhandlere og dette system blev selvsagt truet af konceptet bag Hjem IS – der blev betragtet som en udefrakommende konkurrent.

Eksklusivaftale systemet blev dog senere ulovliggjort af konkurrencemyndighederne, men var situationen, da Hjem IS startede i Danmark. I starten var der mange ting der skulle løses, før det blev muligt at gennemføre Hjem IS konceptet, som udover levering direkte til forbrugeren også slog på den ubrudte frysekæde. Og da Hjem IS konceptet med salg af is ikke var prøvet i Dan-

mark før, var der en del juridiske kampe der skulle vindes, før salget kunne starte.

Hjem IS måtte ifølge dansk lovgivning ikke selv eje distributionsnettet, så man oprettede en forhandlerorganisation i Esbjerg, hvor forhandlere blev tilbudt at overtage frysehuse, også kaldet depoter som selskaber. Denne ordning var et franchisesystem, det første af denne type med omkørsel af konsumis i Danmark. Forhandlerne skulle selv ansætte sælgere, der skulle køre ud og sælge is fra is-biler. Et firma, der fungerede efter et lignende salgsprincip, dog per forudgående postordrebestilling, var virksomheden Dansk Fryse Økonomi hvis chauffører udbragte kød og middagsretter til folk på deres bopæl.

For at kunne bringe is lovligt ud til forbrugerne gik Hjem IS's advokat Thor Stadil i gang med at indhente tilladelser fra kommunerne til omkørsel. Af de gemte breve i Hjem IS arkiv materiale fremgår det, at det var en omfattende korrespondance med mange afslag, da mange kommuner forbød Hjem IS bilerne at køre rundt eller henviste bilerne til en fast stadeplads. I 1977 meddelte Veterinærdirektoratet⁸, at når den lokale veterinærafdeling havde godkendt de hygiejniske forhold ved Hjem IS bilerne, så havde kommunalbestyrelserne ingen ret til at nægte Hjem IS tilladelse til omkørsel i kommunen. Dette var et vendepunkt for Hjem IS, hvor vejen blev åbnet for udbredelsen af Hjem IS salg til hele landet.

I årene fra 1976-77 producerede Grotte Is både is til egne kunder og til Hjem IS. Markedet for Hjem IS blev på kort tid udvidet til Randers, Fyn og Sjælland, og udvidelsen af markedet skete efter hensyn til Grotte Is' kundeområde, således at man ikke konkurrerede om kunderne. Imidlertid var Hjem IS ideen slået igennem og der var behov for en ny konstruktion, hvor det var muligt at udbrede Hjem IS til hele landet. Derfor valgte man at sælge Grotte Is fra og aftalte med Polar Is i Thisted at de overtog denne del af produktionen samt kundegrundlaget. Grotte Is blev solgt d. 1. februar 1978 for en købesum på 1 million kr., og herefter blev der udelukkende produceret is til Hjem IS fra fabrikken i Exnersgade, der fik navnet Hjem IS Produktion A/S.

Hjem IS's overtagelse af fabrikken betød ifølge tidligere direktør Poul Mouritsen, at der nu var

Fig. 4. I forbindelse med kampagnen med brug af frisk fløde i isen tog Esbjerg Ugeavis dette billede i 1990 af Hjem IS sælgeren K. Egon Andersen, der mente at det gav isen en blødere og mere cremet smag. Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

In connection with a campaign for the use of fresh cream in ice cream, Esbjerg's weekly paper took this photo in 1990 of the Hjem IS seller K. Egon Andersen, who argued that it gave the ice cream a smoother and more creamy taste experience.

basis for at producere is hele året rundt, i stedet for kun i sommerperioden. Antallet af ansatte steg til mellem 40-50 fastansatte i produktionen og der blev opsat flere linjer til produktion.

Konstruktionen i Hjem IS bestod af salgsselskabet i Skanderborg: Hjemmeis ApS, der ejede produktionsselskabet i Esbjerg: Hjem IS Produktion A/S, begge ejet af den svenske Hemglass, der igen var ejet af det svenske Hexagon. Den 1. januar 1989 flyttede salgsselskabet Hjemmeis ApS fysisk fra Skanderborg til Exnersgade i Esbjerg ved siden af fabrikken, hvorefter salg og produktion var samlet.

Iscremefabrikkerne i Danmark fik tilskud til køb af smør og skummetmælkspulver fra EF's overskudslagre, hvorfor man fremstillede is af smør blandet med skummetmælkspulver. I 1990 valgte Hjem IS at omlægge isproduktionen til at bestå af ren fløde som et nyt koncept der skulle skaffe flere kunder. Isen blev 7% dyrere i salgspris – men kampagnen blev en succes med omtale i hele landet, voksende international efterspørgsel og betød en nødvendig udvidelse af produktionskapaciteten de følgende år⁹. I løbet af de 3 første måneder i 1990 ansatte man yderligere 15 medarbejdere på fabrikken, og produktionen blev øget med 30%. På dette tidspunkt havde Hjem IS en markedsandel i Danmark på omkring 10%¹⁰. Kampagnen om frisk fløde vakte voldsom kritik i den øvrige

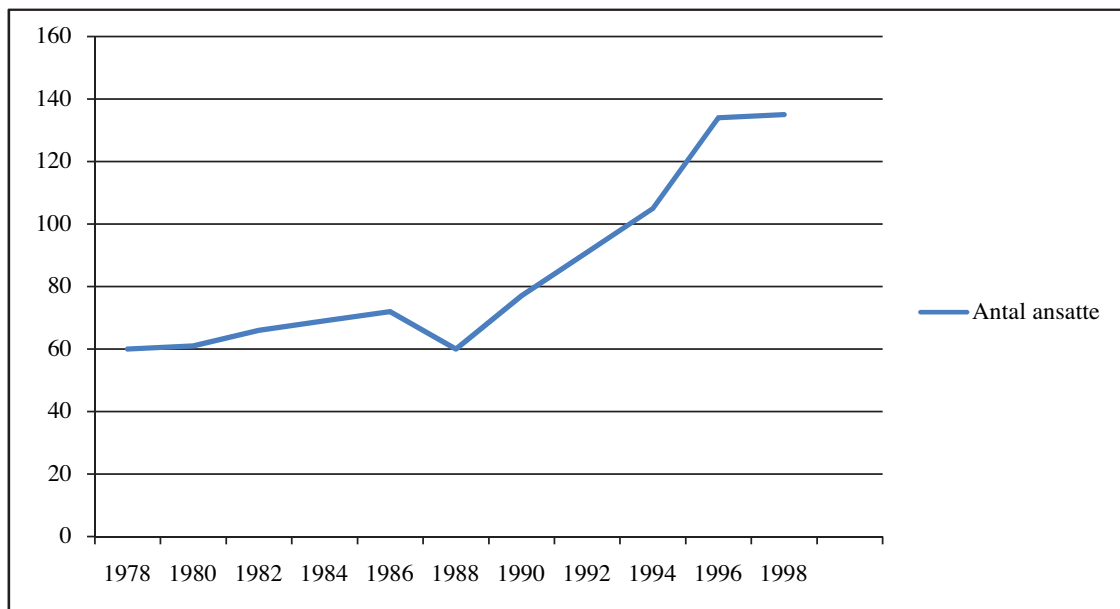

Fig. 5. Hjem IS produktion A/S, udviklingen i antallet af ansatte fra 1978-1998. Tabellens tal dækker ikke ansatte i administrationen. Kilde: Greens håndbøger om dansk industri 1981-1990.

Hjem IS production A/S. The development in the numbers of employees from 1978-1998. The numbers do not include employees in administration.

iskrembranche, der mente, at Hjem IS i sin kampagne "Hjem IS. Der er frisk fløde til forskel. Smag selv." qua kampagnen satte andre producenters produkter i et dårligt lys¹¹.

Tidligere direktør Ejrlif Enevoldsen, der startede som fabrikschef for Premier Is i 1979, og i 1987 blev direktør for Hjem IS Produktion skrev i et notat i 2009: *Det gik rigtig godt i Hjem IS. Driften i Danmark blev efterhånden landsdækkende, og vi fik mulighed for at etablere os i Sydslesvig og senere også i Norge og England. Udover dette salg til Hjem IS systemet, fik vi en ikke uvæsentlig eksport af bl.a. islagkager og runde pinde til Tyskland, (...). Indtjeningen lå på et højt niveau, i modsætning til den øvrige branches.*

Stigningen i antallet af ansatte fra slutningen af 1980'erne ses i diagrammet (fig. 5).

Moderselskabet Hjem IS Europa A/S blev dannet i 1992 med domicil i Esbjerg efter at en sammenslutning af nordiske pensionskasser administreret af Industri Kapital AB, havde overtaget Hemglass/ Hjem IS. Selskabet startede salgsselskaber i såvel Norge som Finland og kom til at bestå af følgende selskaber: Hemglass AB, Sverige,

Kotijäätelö Oy, Finland, Hjem IS AS, Norge og Hjem IS A/S, Danmark.

De følgende år havde Hjem IS i Danmark et rekordoverskud: I 1993 et overskud på 23,3 mio. kr. efter skat og en omsætning på 130 mio. kr., og året efter i 1994, det største overskud nogensinde, nemlig 27,8 mio. kr. efter skat, ud af en omsætning på 144,8 mio. kr. Isfabrikken i Esbjerg producerede flødeislagkager til DK, Norge, Sverige, Finland samt til en tysk grossist til salg i tyske supermarkeder¹². I 1994 havde Hjem IS i Esbjerg 135 ansatte i produktion og administration og i alt 13 depoter i landet.

Esbjergs anden isfabrik, Premiere Icecream, senere med navnet Premier Is, holdt til i de lokaler på Esbjerg Havn hvor fabrikken var startet i 1927. Virksomheden havde skiftet ejer til Albani bryggerierne, som flyttede isproduktionen til Odense og slog den sammen med Eventyr Is. Premier Is' produktion i Esbjerg lukkede pr. 31. juli 1995, og samtlige 100 medarbejdere blev fyret.

Ved lukningen af Premier Is på havnen i Esbjerg stod en isfabrik tom – samtidig med, at Hjem IS Produktion A/S i Exnersgade havde pladsmangel.

På Hjem IS Produktion havde direktøren Ejlf Enevoldsen m.fl. arbejdet med planer om at bygge en ny fabrik, men på dette tidspunkt blev det svenske selskab Hexagon, der ejede Hjem IS solgt til en svensk kapitalfond, Industri Kapital AB, der ikke var enig i at der skulle bruges 100 mill. kr. på at bygge en ny fabrik¹³.

En del af de ansatte linjeførere og andre ansatte fra Premier IS fik arbejde ved Hjem IS Produktion. I slutningen af året overtog Hjem IS Produktion A/S Premier IS' tidligere isfabrik på havnen i Auktionsgade. Flytningen til fabrikslokalerne på havnen skyldtes ifølge tidligere direktør Ejlf Enevoldsen, at Hjem IS ikke kunne udvide produktionen der hvor fabrikken lå i Exnersgade, som lå i tæt bymæssig bebyggelse, hvor lovkrav om støj bl.a. forhindrede en produktion om natten.

Flytningen til havnen betød at man fik brug for det kendskab de nyansatte fra Premier IS havde til produktionsudstyret det nye sted. Man overtog produktionslinjerne på havnen, men det viste sig, at maskinerne ikke var vedligeholdet. Fabrikken var gammel, overtagelsen af bygningerne, flytning og moderniseringsarbejder betød, at der skulle investeres for omkring 50 millioner kr.¹⁴. for at optimere fabrikkens ydeevne så den kunne leve op til nye krav om miljølovgivning og hygiejne.

Ved siden af fabrikken på havnen lå *Sømandshjemmet ny havn*, som var nedlagt og havde været udlejet til andet formål. Hjem IS fik tilbudt at købe det og i 1997 indrettedes bygningerne til administration og kantine.

Hjem IS Gruppen og nye markeder

På nordisk plan ønskede Hjem IS gruppen at udvide konceptet til Norge og Finland. Tidligere direktør Poul Mouritsen fortalte, at man i 1993 etablerede et salgsselskab i Norge, der solgte is produceret i Esbjerg. Salget af is i Finland blev på lignende måde organiseret fra den svenske fabrik.

Industri Kapital AB solgte i september 1997 hele Hjem IS gruppen til Eismann i Tyskland, som kort tid efter blev en del af det tyske holdingselskab Schöller Eiskrem fra Nürnberg, som opkøbte virksomheder, der fremstillede konsumis og konsumvarer. Schöller blev overtaget af Nestlé i 2002, og dermed var Hjem IS og Premier Is under samme ejer. Kampen om markedsandelene af det

danske issalgsmarked havde allerede fra midten af 1990'erne betydet øget konkurrence, en "Iskrig" hvor internationale koncerner opkøbte danske isfabrikker for at vinde det skandinaviske marked. Nestlés opkøb af Hjem IS Gruppen var således en strategi for at opnå større markedsandele i Danmark, som da koncernen ved købet af Premier Is i 1996 opnåede en markedsandel på 30% af det danske issalg¹⁵.

Hjem IS konceptet

Ideen bag Hjem IS er den direkte udbringning af is til kunderne. Et vægtigt markedsføringsargument har også været at slå på den ubrudte frysekæde. John Sørensen, initiativtageren bag Hjem IS i Danmark, udtalte i 1988: *Hele vores grundidé er jo, at is er en vanskelig vare at transportere – og hvis man bor langt fra supermarkedet, kan det være svært at nå hjem og få isen i fryseren, inden den smelter. Derfor var det det helt rigtige tidspunkt, vi startede på herhjemme i midten af 1970'erne, da nærbutikkerne var ved at forsvinde, og den almindelige velfærdsstigning samtidig gjorde frysebokse almindelige i de fleste hjem. Man kan godt sige, at Hjem IS er et velfærdsfænomen. Men vi er også et oplivende moment i de store nye beboelsesområder, hvor der ikke er nogen butikker. Vi er ikke medskyldige i butiksdøden, vi er en følge af den¹⁶.*

Udvalget af is i Hjem IS bilerne var med vilje traditionelt og begrænset. Ifølge tidl. direktør Poul Mouritsen valgte man at satse på traditionelle is – kunderne valgte alligevel de kendte klassikere som vafler, isbåde og sodavandsis¹⁷.

Systemet bag udbringningen af Hjem- is er baseret på franchising. Om forholdet til franchisetagerne udtaler marketingschef Hanne Christensen: *Franchisetagerne i Danmark er egentlig (...) den vigtigste samarbejdspartner vi har.(...) – franchisetagerne er jo ligesom kernen i det som vi laver her (...) – vi har jo en aftale med hinanden om at de kun må køre rundt med vores varer og til gengæld så må vi kun sælge vores varer til dem.*

Franchisetagerne udvælges efter jobsamtaler ved Hjem IS, og indgår herefter en samarbejdsaftale med virksomheden. Franchisetagerne er selvstændige juridiske og økonomiske forhandlere, som får stillet et depot til rådighed af Hjem IS, og

de skal efterfølgende selv ansætte sælgere til at køre bilerne. Det er gratis at starte som franchise-tager, men der skal investeres i et varelager af is samt en bil. I 2008 var der i alt 11 franchisetagere med depoter som dækkede Danmark med cirka 100 Hjem IS biler.

Hjem IS ånden

Hvordan opleves en virksomhed set indefra? Svaret afhænger af, hvem, hvornår og hvordan man spørger. Oplevelsen af kulturen og omgangstonen på Hjem IS har forandret sig fra fabrikken lå i Exnersgade, til man flyttede den til Esbjerg Havn, og igen da virksomheden blev en del af en global concern, Nestlé. Bag forandringerne ligger forskellige ledelsesstile, medarbejderforhold, at antallet af medarbejdere fra 1976 på 25 personer (på Grotte Is, da Hjem IS købte fabrikken) til lukningen af fabrikken i 2008, hvor der var 282 ansatte¹⁸. Også de skiftende produktionsforhold og vilkår har haft indflydelse på oplevelsen af, hvordan det var at arbejde på Hjem IS.

I interviewene med medarbejdere og ledere fra Hjem IS fremgår det, at alle opfatter Hjem IS som noget specielt – en arbejdsplads, der rummede en speciel Hjem IS ånd. Den franske direktør Didier Laurent, indsat af Nestlé, beskrev sit møde med Hjem IS og arbejdskulturen således: *The Hjem IS values are (...) – the best word is CARE. (...) It's not just a place where you work, everybody is very much aware that there is more than that, it's a community. Where you do things with your colleagues, they are not workers; they are colleagues, friends, so this care is very important in this Hjem IS place, Hjem IS culture.*

Arbejdskulturen på Hjem IS beskrives i flere interviews som positiv, hvor den beskrives med begreber som omsorg, ærlighed, og kendetegnet ved en direkte men humoristisk omgangsform. Der er en skelnen mellem hvordan kulturen beskrives på fabrikken, da den lå i Exnersgade, og var mindre – og skiftet til den større fabrik med flere folk ansat på havnen. Folk i administrationen, den tekniske afdeling og produktionen beskriver forskellige arbejdsforhold og arbejdskulturer, men en ting går igen: Stoltheden over virksomhedens produkter og loyaliteten over for virksomhed og kolleger.

Kulturen på Hjem Is

De første år i Exnersgade var kulturen på Hjem Is især præget af de ledende personer på fabrikken. Ismesteren i Grotte IS, Ansgar Nygaard fortsatte som afholdt leder af produktionsafsnittet i Hjem IS. Også hans kone, Åse Nygaard var en nøgleperson, og samtidig med at de arbejdede på Hjem IS, så boede de også i en lejlighed ovenpå fabrikken. Ifølge den tidligere direktør Ejilif Enevoldsen var de begge fremtrædende personer, som i en årrække var kulturskabende i forhold til stedets familiære kultur og et fordrageligt samarbejds-klima. Ansgar havde som badmintontræner et stort netværk i klubben hvor han kunne rekruttere sæsonarbejdere til Hjem IS. En del af medarbejderne kom ifølge tidligere direktør Ejilif Enevoldsen fra omegnskommunerne: *kvinderne var jo nogle solide kvinder som virkelig vidste hvad det drejede sig om, og havde styr på deres tilværelse.(...) Mændene var også folk, som kom udefra landet af, men det er så mere typisk (...) de (...)var (...) fagligt uddannede mejerister (...) de var svære at få fat på (...), når man endelig havde nogen og de var dygtige, så skulle man endelig holde ved dem.*

Det var vigtigt at holde på de dygtige medarbejdere i vinterperioden, og det gjorde man ved at holde mejeristerne beskæftiget hele året, hvori-mod de ufaglærte kvinder havde sæsonarbejde. Mejeristerne brugte vintersæsonen på at gøre produktionsapparatet klar til den nye sæson.

Ligelønsdebatten var i mange år aktuel på Hjem IS, da kvinderne og mændene på Hjem IS udgjorde to faggrupper, de ufaglærte kvinder, som var organiseret i Kvindeligt Arbejderforbund, og de faglærte mænd, der var organiseret i Dansk Mejeri Forbund. Med tiden blev også ufaglærte mænd ansat, så der opstod lønforskelle mellem ufaglærte kvinder, ufaglærte og faglærte mænd i fabrikken.

Tillidsrepræsentant Anna Margrethe Christensen fortæller: *Min største sejr det var, da vi kørte en ligelønssag og fik den igennem og vi fik en lønstigning (...) hvor kvinderne de steg fra 10-18 kr. i timen.(...) Det har været omkring 1990 (...) Det var mens vi var i Exnersgade, det var faktisk LO vi kørte sådan en slags ligelønskampagne (med). Premier IS havde fået en igennem et halvt års tid før (...) så rygtedes det jo, og så blev der ligesom*

Fig. 6. Traditionelt har arbejdet ved linjerne som pakkeoperatør været domineret af kvinder og var det stadigvæk da fabrikkens lukkede. Dog er der via fagforeningsarbejdet sket en opblødning både i løn og arbejdsfunktioner, så også kvinder blev tildelt rollen som linjefører, der leder en produktionslinje. Foto: Brian Kristensen 2008, SJM.

A job as a packing operator on the production line was traditionally dominated by women – as was the case when the factory closed. Influence by Trade Unions had however lead to a loosening of both wage and work structures, so that women were also assigned positions as production line leaders.

taget hul på den sag. (...) Det var kvinderne der skulle have samme løn som mændene.

Ligelønsproblematikken blev med årene løst tilfredsstillende ifølge tillidsrepræsentanten, bl.a. ved at kvinderne kom ind på de arbejdsområder, hvor mændene var. Det tog tid, men det lykkedes, kvinder fik mulighed for at blive linjeførere, en funktion der traditionelt var besat af mænd – og mænd blev ansat som linjeoperatører til pakning af is – et arbejde som traditionelt blev varetaget af kvinder. Traditionelt var arbejdet som linjefører mandsdomineret. Ifølge produktionschef Jan Pedersen skulle man tidligere på Hjem IS være mand og helst have rundet de 40 år, for at kunne blive linjefører. Jan Pedersen, som nåede at arbejde ved Hjem IS i 14 måneder før lukningen, og derfor var i stand til at se Hjem IS kulturen som en udefrakommende, fortæller om traditionerne: *Jeg har indtryk af, at der er nogle gamle traditioner her, hvor der virkelig har været forskel specielt linjefører og operatører imellem, med (...) nogle faggrænser, hvor linjeførerne det er deres domæne og det er deres område (...) og så har man operatørerne som har haft deres områder.*

Omgangstonen i produktionen

Anna Margrethe Christensen, som har arbejdet på fabrikken i 31 år som linjeoperatør, heraf 20 år som tillidsrepræsentant beskriver omgangstonen således: *Hvis man går tilbage i tiden så var den ligeså hård som den var på andre fabrikker, den var rimelig hård, det var den. (...) Når man arbejder sammen i en klike (...), så finder man også en omgangstone som de personer egentlig godt kan arbejde med (...), det kommer også ud af lidt sjov, og lidt fis og ballade og så opstår der også nogle bestemte måder at tiltale hinanden på, (...) men (...) det er der ikke så meget af mere, det har vi ligesom fået sat kål på (...) fordi vi har fået så mange nye mennesker til (...) der skal være plads til alle, også dem som ikke lige synes de er så rappe i munden som andre.*

Omgangstonen rummer også brugen af øgenavne, når medarbejderne driller hinanden: Mutterfit, Vor Mor, Prinsesse Margrethe, Gnavenport, Chip og Chap, Flødebolle etc.¹⁹.

Kvinderne på Hjem IS brugte også humor for at gøre opmærksom på deres arbejdsforhold. I slutningen af 1970'ere foregik pakningen af is i dårlige arbejdsstillinger, idet kvinderne sad på enten isspande eller trappestiger ved båndet. Pakkeoperatør Anna Margrethe Christensen fortæller: *Og så havde vores ismestre (fået) nye kontorstole inde på kontoret, fine nogle, og så var vi jo ved dem, at der måtte da også være plads til nogle stole til os, det kunne ikke passe vi skulle stå i de der uhandy arbejdsstillinger med for lave borde (...), og at man skulle sidde på en spand der var vendt på bunden (...), men det vækkede ikke rigtigt gehør nogen steder, men så blev vi enige om en dag, at så gik vi ind og tog ismesterens og produktionschefens stol, og så satte vi en spand derind i stedet for. Så da de kom på arbejdet, (...) så sad vi jo på stolene ude i produktionen (...) Så vi fik de stole gjorde vi!*

Håndværkerne: De frie fugle

Den tekniske afdeling på Hjem IS er udgangspunktet for virksomhedens håndværkere, der både tæller elektrikere, tømrere, smede og folk med viceværtsfunktioner. De udspurgte fra denne gruppe af mænd brugte færre ord til at beskrive omgangstonen, og smeden Holger Christiansen be-

skrev den bl.a. således: *Altså jeg vil ikke sige den er barsk, men den er, tingene bliver sagt som de skal siges.* For de mænd, der ikke har en familie at komme hjem til, har Hjem IS fungeret som deres andet hjem. Håndværkerne på Hjem IS kan beskrives som stedets frie fugle, der selv organiserer deres arbejde og pauser, som færdes overalt på virksomheden, og via deres arbejdsfunktion både reparerer maskiner og vedligeholder. De er ikke direkte bundet til produktionsgangen som linjeoperatørerne. Til gengæld arbejder de ofte over og står til rådighed, da et hvert produktionsstop er dyrt. Holger Christiansen siger om Hjem IS: *Arbejdsklimaet har været godt, og når fabrikken lukker så holder man jo endnu mere af det hele (...) firmafester har der altid været god opbakning til og alle vores arrangementer i personaleforeningen er der god opbakning til.* Da det blev forbudt at indtage alkohol på arbejdspladsen fandt håndværkerne en løsning: Uden for fabrikkens matrikel lå et lagerhus, kaldet Englageret, hvor håndværkerne mødtes over en øl, ifølge Holger Christiansen altid efter arbejdstiden: *Der har det altid været sådan, at hvis der var en der havde kvajet sig eller, det skete selvfølgelig ikke så tit for teknisk afdeling, men hvis en have gjort et eller andet forkert eller havde fødselsdag eller noget, så gav de en øl dernede (...)* Så holder vi den gamle kultur i arv, altså en håndværker han får lige en øl, men i de sidste mange år, der har man jo kun fået én øl, allerhøjst to, for folk er altid i bil.

Administrationen

Medarbejderne der arbejder i administrationen består af HK'ere, sælgere og ledere for forskellige afdelinger samt direktøren. Kulturen beskrives her samlet, da folk i administrationen opfatter administrationen som en helhed. Flertallet af medarbejderne i administrationen er i forbindelse med virksomhedens flytning til Kolding blevet tilbudt at flytte med og blev således ikke sagt op som medarbejderne i produktionen eller i den tekniske afdeling.

Personalet i administrationen er fysisk tæt på ledelsen, og loyaliteten overfor ledelsen er mere udtalt sammenlignet med folk fra produktionen og teknisk afdeling.

Salgsassistent Ghita Larsen og andre adspurgte i

Fig. 7. Interiør fra administrationen i det tidligere Sømandshjem, hvoraf flertallet af medarbejdere flytter med til Hjem IS' nye lokaler i Kolding. Foto: Brian Kristensen 2008, SJM.

An interior photo from the administration department in the former sea-mans home. The majority of these employees will move to the new Hjem IS offices in Kolding.

administrationen beskriver stemningen i deres afdeling som at man er en stor familie, der hjælper hinanden. Marketingschef Hanne Christensen beskriver omgangstonen som megen åben og direkte, og selve Hjem IS' "DNA", som et brand, som et mærke, der er nede på jorden, noget ærligt, som har med troværdighed at gøre – noget roligt, ordentligt, solidt og fornuftigt – og dette mener hun betegner kernen i Hjem IS ånden, hvorved hun sammenknytter kulturen og omgangstonen på virksomheden med selve produktets brand. Om selve arbejdskulturen i administrationen fortæller Hanne Christensen: *Man er hjælpsom og man tager sig af hinanden (...) man er meget loyal, man er meget trofast og man er meget pligtopfyldende.*

Sammenligner man opfattelserne af arbejdskulturen i de forskellige personalegrupper og afdelinger, er der et mønster som viser at medarbejderne først og fremmest identificerer sig med den afdeling – og kultur de direkte er i berøring med. Samtidig er fællestrekket for de fleste medarbejdere, at man står inde for virksomhedens produkter, og at det har været forbundet med stolthed at arbejde på Hjem IS.

Et fælles samlingssted for alle ansatte er perso-

naleforeningen, som blev oprettet i 1999 med formålet: *at styrke sammenholdet mellem personalet i de forskellige afdelinger ved at samle personalet uanset ansættelsesforhold til festlige sammenkomster, udflugter osv. At sørge for indkøb af gaver*²⁰.

Personaleforeningen arrangerede hvert år deltagelse i mange typer arrangementer, i 2008 fx: Generalforsamling med banko, Cirkusrevy, Bowling med spisning, gårdfest, Vestkystløbet, EFB pokalfinale, Jesperhus Blomsterpark, September Party, julefrokost, og en juletur til Den Gamle By i Århus. Man bliver automatisk medlem af Personaleforeningen ved ansættelse på Hjem IS, men medlemskabet er frivilligt.

Forskellen mellem Hjem IS og Premier IS: Skoda eller Folkevogn?

I Esbjerg var der forskel på, om man arbejdede ved Premier Is eller var ansat hos Hjem IS. Eksemplerne omkring kulturforskellen mellem Premier IS og Hjem IS er her beskrevet for at sætte ord på, hvordan Hjem IS og Premier IS blev betragtet indefra og udefra. En del medarbejdere fra Premier IS blev ansat på Hjem IS og oplevede

kulturforskellen på egen krop. Ved at ansætte tidligere Premier IS folk foregik der en kulturkamp i det skjulte, når medarbejderne fra de tidligere to fabrikker skulle samarbejde. Premier IS folkene skulle underordne sig Hjem IS kulturen, men prøvede at påvirke den med de opfattelser og den kultur de havde med.

Der var større prestige forbundet med Premier Is end Hjem IS, som linjefører Svend Åge Jensen fortæller – han arbejdede først på Premier Is og siden på Hjem IS: *Det var jo ligesom at køre i en Folkevogn og så køre i Skoda, at det var lidt finere at være ved Premier Is end det var ved Hjem IS.*

Om hans nye kolleger, da han blev ansat på Hjem IS: *De var meget stolte over deres Hjem IS produkter, eller ånd, som de kaldte det, Hjem IS ånden, det var de meget stolte over, og de var ikke helt tilfredse med at vi kom over og havde en anden ånd end de havde, så det har vi haft mange gode diskussioner om hen ad vejen.*

Om forskellen mellem, hvordan man arbejdede på de to fabrikker fortæller han: *Ved Premier Is der smed vi jo alt, sådan set ud, hvis der var noget der ikke var i orden, så blev det jo smidt ud, ved*

Fig. 8. Interiør fra Premier Is, hvor isene pakkes i 1928. Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

The interior of Premier Ice, where ice cream was packed in 1928.

Hjem IS, der kunne det hele genbruges igen,...) og det var jo sådan set med til at deres udgifter var jo ikke så store som vores de var, (...) og vi spurgte jo ledelsen ad, skal vi ikke til at udfylde skemaer, så de kan se hvad vi laver af is og det der, så sagde de bare, uh, lade være med det, det koster bare penge sagde de så!.

Ved sammenligningen af arbejdskulturen på Premier Is og Hjem IS er der også andre forskelle: Premier Is arbejdede med kvalitetsstyring mens Hjem IS først senere indførte dette, denne omlægning slog først helt igennem da Nestlés overtog virksomheden og der kom krav om kvalitetssikring. Forskellen i kulturer kunne også ses i forholdet til arbejdstøj på Hjem IS, som den tidligere Premier Is mand Svend Åge Jensen beskriver: *Bare deres påklædning, vi var jo vant til at skifte tøj hver dag når vi blev beskidte (på Premier Is), så kom du derned (på Hjem IS), der sad de i deres cowboy bukser og deres kondisko og sager, og pakkede is, og vi sagde: Må I det? – jamen det måtte de da godt, sagde de.*

Han forsætter om sit eget og kollegernes selvbillede, da de arbejdede på Premier Is: *Ja altså vi mente jo, at vi var lidt over de andre, altså også andre is-fabrikker, fordi vi følte jo Premier Is, det var jo Danmarks is, ja det var Danmarks is, det var Premier Is, alt det andet både Frisko og det der det var noget tyndt skrammel de lavede, men Premier Is, det var godt is. (...) Man var stolt af at sige at man arbejdede på Premier Is.*

Interviewene viser, at de tidligere medarbejdere, der kom fra Premier Is medbragte deres Premier Is værdier til Hjem IS – men at de også med tiden selv blev en del af Hjem IS kulturen. Da Nestlé kom ind i billedet medførte det et sæt nye værdier, der betød at der skete en blanding af tidligere og nye værdier. På grund af Premier Is høje krav til kvalitetssikring og hygiejne, kan man hævde, at Nestlés værdier på dette område på mange måder lignede Premier Is'.

Kultursammenstød

Nestlés opkøb af Hjem IS gruppen betød ikke kun nye beslutningsstrategier for Hjem IS i Danmark, men blev også udtryk for helt nye værdier både kulturelt og i kraft af regelsæt, der qua den internationale concerns standarder og kvalitetskrav blev

implementeret på virksomheden i Esbjerg. Mødet mellem den vestjyske arbejdsmoral og den ditto internationale tilgang til arbejdet gav sammenstød og erkendelser til eftertanke hos de udenlandske Nestlé folk, der kom til Esbjerg. Dette kulturmøde ses som en vigtig pointe når man som international concern skal begå sig med succes i en ”fremmed” arbejdskultur.

Generelt udtrykker interviewene, at medarbejdernes syn på Nestlé er afhængigt af, hvor i virksomheden folk arbejdede. Hvor produktionspersonalet så kritisk på Nestlés beslutninger omkring Hjem IS, som ifølge disse mennesker var skyld i, at fabrikken skulle lukke på grund af fejlslagne strategier, var der en større forståelse og loyalitet i administrationen, som også i dagligdagen arbejdede tæt sammen med ledelsen.

Forandringen fra lille virksomhed til del af en stor concern beskrives således af økonomi konsulent Kim Birk Feddersen: *Kigger vi længere tilbage, så er det selvfølgelig en mindre organisation, specielt inden vi blev overtaget af Nestlé. Og der var det selvfølgelig meget mere tæt helt til direktionen(...) Nu er der mange flere mennesker og mange flere kulturer der er kommet ind i virksomheden, så derfor har det selvfølgelig overhovedet ikke været så tæt. Men tager man salgsafdelingen så er det ligeså tæt og også i økonomiafdelingen så har jeg ikke følt den store forskel, egentlig.*

Produktionschef Jan Pedersen, som nåede at arbejde lidt over et år på Hjem IS, beskrev ledelsestilen fra Nestlé: *Udenlandsk kultur eller sydlandsk kultur kontra vestjysk kultur eller bare dansk kultur, det er to vidt forskellige måder at være leder på, og bare sådan noget som de danske overenskomster og arbejdsmarkedsregler (...), det har en spanier og en tysker ikke en jordisk chance for at vide, (...) de var mere vant til at udstikke ordrer, og så rettede folk ind til højre og klappede med hælene og så var det det man gjorde.*

Jan Pedersen så det som et problem, at Nestlé ifølge ham forsøgte at få Hjem IS fabrikken til at fungere på samme måde, som deres øvrige fabrikker da dette skabte et unødigt bureaukrati.

Vender man kikkerten og lader Nestlé folk fra udlandet fortælle, hvordan de ser Hjem IS' kulturen udefra beskrives den således af expat Matthias Bross: *It's a very positive culture. You*

can see people smiling, and you still see people smiling, even though the closure is now announced (...) well, it's a very polite and respectful and happy culture. Han fortsætter: I like the people here. They are quite direct, simple in the way they talk (and) straight.

Den franske direktør Didier Laurent beskriver kulturen i Hjem IS' således: *The Hjem IS values.(...) There is a kind of care, care for the consumer, so we want to have good products, we really want to and we are proud of our products and care about the colleagues.(...) It's not just a place where you work, everybody is very much aware that there is more than that, it's a community. Where you do things with your colleagues, they are not workers, they are colleagues, friends, so this care is very important in this Hjem IS place, Hjem IS culture.* Her kobler den franske direktør Hjem IS ånden med Hjem IS' markedsføringskoncept: Hvor fabrikkens kultur og det fremstillede produkt bliver en samlet etisk helhed. Det gode produkt sættes sammen med omsorg for kollegerne på arbejdspladsen, og begreberne bliver uadskillelige. Koblingen mellem vare og omgangstone er interessant, da denne fortælling underbygges hver gang, historien fortælles. Derved forstærkes myten/ fortællingen.

Mødet med den esbjergensiske arbejdskultur har også betydet at Nestlé har fået nye erfaringer, som Direktør Didier Laurent udtrykker: *I mean in certain countries you go and you say to the people: "to success we have to do this! Let's do it" – and then they run. In Germany it works. Or even in France. Here they ask you: Why?*

Matthias Bross, en tysk udsendt ekspert fra Nestlé, udtalte sig efter 17 måneders ophold på Hjem IS om hans vigtigste erkendelse i mødet med den esbjergensiske arbejdskultur: *Here people don't like to be told! They want to be involved, at least to have the courtesy and the right to ask the question "Why?"(...) So things are not moving as far as supposed to and they are getting lost and surprisingly they are not well organized, that's why they are apparently called the latinos of the Nordics.* I mødet med den danske kultur er folkene fra Nestlé enige: Samarbejde med den danske arbejdsmentalitet kræver medejerskab, god kommunikation – og ordrer oppefra virker ikke efter

formålet. Nestlés erfaringer i Esbjerg har vist, at folk vil inddrages og høres, hvis man som ledelse vil opnå succes.

Nestlé overtager Hjem IS: Historien om lukningen

Nestlé købte Hjem IS Gruppen i 2002. For Nestlé var Hjem IS Gruppen et helt nyt koncept at arbejde med. Den franske direktør for Hjem IS i Esbjerg, Didier Laurent beskrev Hjem IS konceptet som: *a very different animal. It's a special business model because we have this chance to sell directly to the consumer and this is quite unique in the Nestlé world.* Den virksomhed, som Nestlé overtog, beskrev han således: *this factory has been running for many years and it was running smoothly and quietly I can say that. And there was a lot of capacity available – it was an easy factory.*

Ved Nestlés opkøb af Hjem IS gruppen blev der i de følgende år investeret mere end 100 millioner kr. i fabrikken på havnen i Esbjerg. Man lavede omfattende udvidelser af fabrikken med investeringer i nye bygninger og inventar. Samtidig besluttede Nestlé at lukke den svenske Hjem IS fabrik i Strängnäs og flytte produktionen til Esbjerg. Et højlager blev bygget, og over de næste par år blev medarbejderstaben udvidet med 60-70 personer mens der blev arbejdet på at integrere den svenske produktion i den danske og samtidig få logistikken omkring det nye højlager til at fungere. Det skulle vise sig at være svært og omkostningsfyldt at gennemføre sammenlægningen af to fabrikker og få højlageret til at fungere i praksis.

Overgangen til en ny ejer betød store forandringer i Hjem IS. Nestlés beslutning om at lukke den svenske Hjem IS fabrik i Strängnäs og flytte produktionen til Esbjerg i 2005 betød, at fabrikken i Esbjerg skulle udvide sin produktionskapacitet på den samme plads, udvide antallet af produktionslinjer og antallet af medarbejdere. Samtidig skulle man producere nye typer is idet den svenske produktion skulle integreres i fabrikkens produktion.

Didier Laurent beskrev belastningen af medarbejderne i Esbjerg, da man flyttede den svenske produktion til havnen: *it was a very big burden on the Hjem IS team to absorb this additional volume and this additional complexity. It was a very big*

Fig. 9. Hjem IS' højlager på havnen. Fire ubemandede robotkraner anbringer og henter paller i lageret, der kan rumme ca. 7000 paller i alt. Der er ca. 22 meter til loftet og 70-80 meters lager under jordniveau. Foto: Brian Kristensen 2008, SJM.

The high warehouse belonging to Hjem IS on the harbour front. Four unmanned robot cranes collect and place pallets in the warehouse, which can store ca. 7000 pallets in total. There is a ceiling clearance of 22 metres and 70-80 metres storage under ground.

challenge the implementation of that project was not done very well meaning that the lines arrived late so I was not there, but I heard a lot about the mess we had in that place where people had to produce and at the same time you'd mechanics who were working on the finalising finishing the lines.

Blandt de interviewede medarbejdere og ledere var der enighed om, at beslutningerne om at flytte svensk produktion til Esbjerg, bygningen af et nyt højlager og implementeringen af et nyt palleteringssystem fik mærkbare negative følger for Hjem IS. Ud fra et økonomisk synspunkt betød det

et milliontab for Nestlé. I 2007 gjorde man tabet op til omkring 300 millioner kr., hvoraf lidt over 100 millioner var brugt til at investere i et nyt højlager og ombygninger af fabrikken, mens resten var tab i produktion og salg²¹.

Samtidig med implementeringen af den svenske fabriksproduktion i Esbjerg, som betød mange nye produktionsstarter af nye typer is, byggede man et højlager. Højlageret var et automatiseret frysehus, hvor 4 robotter placerede paller af is i mange etager. Til højlageret hørte et automatisk palleteringssystem, der voldte tekniske vanskeligheder og derfor blev en prop i systemet: Fabrikkens is kunne ikke hurtigt nok komme på køl, hvilket er et stort problem, når det drejer sig om et produkt som is, der hurtigt smelter.

For fabrikkens medarbejdere betød disse beslutninger store forandringer på arbejdspladsen og i arbejdsgangen. Der måtte ansættes mange nye folk, både linjeførere og pakkeoperatører, ofte folk uden erfaringer med isproduktion. På ledelsesfronten skete der også stor udskiftning, og mange af de interviewede beskriver tiden som præget af brandslukning.

Af linjeførerne i produktionen blev erfaringerne omkring sammenlægningen med den svenske fabrik analyseret således af linjefører Henry Petersen: *Vi fik nye maskiner og vi skulle have lært at kende opskrifter og alt var nyt, og nye mennesker, vi fik lige pludselig 12 nye linjeførere ind, som man siger var alt muligt andet, pædagoger og arbejdsfolk rundt omkring fra, der var ikke en enkelt mejerist i blandt.* Liniefører Svend Åge Jensen fortæller: *Jeg kaldte dem de 10 små cyklister, fordi mange de faldt af i svinget fordi det ikke var noget for dem alligevel, fordi de kom ikke fra nogen levnedsmiddelbranche de fleste af dem.*

Den franske direktør Didier Laurent blev indsat af Nestlé og ankom til Hjem IS fabrikken på Esbjerg Havn i 2007. Han beskrev året 2006 som et ekstremt hårdt år for medarbejderne, og at hans første opgaver på stedet var at fungere som brandmand: *Many people resigned because they didn't like the place any more it was too chaotic. (...) We were wasting products, it was not efficient at all and the spirit, the moral was not good. (...) We were really in crisis so we needed an injection of people from abroad to help to survive. (...) So the*

final result of 2007 was a disaster, extremely bad, (...) and we started the year 2008 with a goal to make a turn-around. (...) We agreed on our "must win battles" a jargon. Men på trods af bestræbelserne på at lave en ny start med det nye slogan "a turn-around", som blev fabrikkens fælles mål dette år og som betød optimering af produktionen, var produktionsomkostningerne stadig for høje ifølge Didier Laurent.

I forsøget på at få fabrikken på ret kurs blev en expat – en ekspert indenfor Nestlé koncernen tilkaldt for at finde løsninger på, hvordan underskuddet kunne vendes til et overskud. Eksperten var tyskeren Mattias Bross fra Nestlé, som blev projektleder for "RECO – reduction of complexity", der var en undersøgelse af hvorvidt kompleksiteten i fabrikken kunne reduceres. Han analyserede problemerne med sammenlægningen af fabrikkerne således: *The factory in Sweden was supplying Sweden and Finland, and the Esbjerg factory was supplying Denmark and Norway. (...) so we have a factory here and a factory there, so we harmonize as much as possible, and get the best out of it. They put them on top on each other, huge complexity for such a place here, and (they) was not able to handle it. (...) It was a mistake. It was a big mistake I will say. And then this huge complexity and secondly the place is, you can say, outdated, the production lines, the old production buildings. This is not the way you run nowadays an ice-cream factory. And secondly labour rate, (...) the costs of people is very high in Denmark, so you have to automate. But you will still be using people (...) to do many manual jobs and this is too expensive to a place like Denmark to do so. The customer or consumer is not willing to pay so much money (because) it comes from Denmark. There is too much competition from outside.*

Resultatet af Matthias Bross analyse af Hjem IS resulterede i beslutningen om at lukke fabrikken, men fortsætte Hjem IS som et salgsselskab med nyt domicil i Kolding pr 1. april 2009. Økonomikonsulent Kim Bech Feddersen omkring lukningen af fabrikken i Esbjerg: *Jeg synes også at det er kedeligt at produktionen forsvinder både fra Esbjerg og noget af historien forsvinder. Men jeg ved også at det er også en ny historie fordi vi flytter til Kolding 1. april og som det ser ud kommer*

Fig. 10. Den daglige produktbedømmelse på Hjem IS, hvor minimum seks medarbejdere prøvesmager samtlige istyper som en del af kvalitetssikringen af produkterne. Foto: Brian Kristensen 2008, SJM.

The daily quality control group at Hjem Is, where a minimum of six employees test-taste every single ice cream product as a part of the strategy ensuring a strict quality control of all products.

vi til at tjene penge igen. Det har vi regnet på. Det er produktionen, som ikke har været effektiv nok. Det har været alt for omkostningstungt og fabrikken har ikke været optimeret til produktionen. Det er simpelthen det, der går galt, altså vi kan regne ud, at vores produktionsomkostninger på en liter is er meget højere end markedsproduktionsprisen. Det holder ikke i længden. Ikke når konkurrencen er både så åben som den er i dag og så hård den er.

Lukningen af produktionen i Hjem IS skyldes ifølge Kim Feddersen og Matthias Bross konkurrencen på produktionsmarkedet. Man skal kunne producere til en fornuftig pris, og det har ikke været muligt. Dette begrundes i de forkerte beslutninger: Den svenske fabriks produktion, der blev flyttet til Esbjerg, et produktionsudstyr, der ikke var moderne, den høje arbejds løn i Danmark, som gjorde en automatisering endnu mere nødvendig for at kunne holde omkostningerne nede samt den internationale konkurrence der betød, at man med produktionsforholdene i Esbjerg ikke kunne konkurrere på prisen. Som Kim Feddersen konkluderer: *Havde vi været rigtig smarte og set i bagklogskabens lys så skulle vi have indskrænket mængden af produkter. Kørt nogle større serier og mere effektivt. En opsætning koster mandetimer fordi*

der er noget teknisk i det, for det andet er det meget indkørslen, hvor der er et stort spild af is og jamen – det er bare dyrt. Så bliver stykprisen rigtig høj. Så nej, vi er blevet klogere, men konsekvensen er vi nødt til at tage, desværre.

Nestlés regnskaber for Hjem IS og Premier Is udgør et samlet hele, og har ikke været muligt at adskille, og dermed finde de reelle tabstal for produktionen på Hjem IS i Esbjerg. Ovennævnte tal fra forskellige interviewede er derfor eneste kilder til et billede af underskuddet både i forhold til investeringer og til produktionsomkostninger på Hjem IS.

Konklusion

Historien om Hjem IS i Esbjerg rummer mange vinkler, hvoraf nogle er beskrevet her. Det er historien om et svensk forretningskoncept, der blev en forretningsmæssig succes. Det er også historien om en mindre virksomhed der i løbet af 32 år voksede fra ”ingenting” til en fabrik med 282 ansatte og herefter måtte lukke. Konceptet var det samme i disse 32 år: Udbringning af is direkte til kunderne. Konceptet er det element, som Nestlé bringer videre, efter nedlæggelsen af fabrikken i Esbjerg. Den danske Hjem IS’ historie er et eksempel på at de strategiske beslutninger, og investeringer har haft afgørende betydning for fabrikkens succes og afvikling. Hjem IS fabrikken på havnen i Esbjerg var en af de sidste to iskremfabrikker i landet. Hjem IS historien er således også en historie om globalisering af ismarkedet – efter undersøgelsens afslutning blev den Nestlé ejede Premier Is således opkøbt af Danmarks sidste isfabrik, Polar Is i Thisted. Således fortsættes kampen om markedsandele i Danmark og Europa.

De interviewede mente, at der stadig var en Hjem IS ånd tilbage fra fabrikkens start, en ånd de var stolte af. Kulturen og det kulturbærende på Hjem IS er den historie, som folk har været vidne til gennem tiden, den måde man har organiseret arbejdet på, omgangstonen og stoltheden i overbevisningen om, at man producerede et kvalitetsprodukt, som var tilknyttet begreber som tradition og familiehvygge. Det har været interessant at høre flere interviewpersoner fortælle, at Hjem IS ånden både er en del af fabrikkulturen – men også lever i selve Hjem IS konceptet, i markedsføringens bran-

ding af Hjem IS som mærke. Spørgsmålet er, hvad der kom først: Fabrikskulturen – eller historien om Hjem IS ånden båret af dygtig markedsføring?

På baggrund af den åbenhed fra interviewpersoner samt fra Nestlés side til at undersøge og analysere Hjem IS’ historie og de strategiske beslutninger omkring lukningen af fabrikken, har det været muligt at få afdækket noget af den ufortalte historie. Det har været nuværende og tidligere ansatte hos Hjem IS der har haft ordet, og som der er citeret fra. Undersøgelsen er således et eksempel på, hvordan Hjem IS ser sig selv indefra og forstår sig selv.

Det er målet for Sydvestjyske Museer at udgive en bog om Hjem IS’ historie, ånd og arbejdskultur og i forlængelse heraf producere en udstilling om virksomheden med de genstande, som museet har hjemtaget i forbindelse med undersøgelsen.

Noter

1. ESM jour. nr. 2672.
2. Als 1999 s. 11.
3. Als 1999 s. 59-61.
4. Princippet om, at kunden aldrig skulle gå forgæves, var både en akilleshæl og en fordel. Det betød mange ekstra produktioner for at imødekomme kundernes efterspørgsel, men samtidig kunne man selv producere isen her og nu.
5. Politiken, Penge d. 25. Maj 1994 i artiklen: Nostalgien gav kasse.
6. Brev fra Landsudvalget for Loyal Handel, d. 3.9.1976 til Hjemmeis ApS, Skanderborg.
7. Konfekturhandleren, november 1976, nr. 11.
8. Brev fra Thor Stadil til direktør John Sørensen, d. 6. juni 1977 (Fra Hjem IS’ arkiv).
9. Børsen d. 13. november 1990: artiklen Hjem IS investerer for millioner i større kapacitet.
10. Vestkysten d. 14.3.1990: Is af frisk fløde gav produktions-boom.
11. Is og konfekturbladet, 1990.
12. Jyllands Posten d. 27.7.1995 under overskriften: Iskold succes.
13. Notat af Ejlif Enevoldsen, 21. januar 2009.
14. Jyske Vestkysten 26.8.1996: Hjem Isen kan bære.
15. NNF Arbejderen nr. 6/ 96: Iskoldt eventyr i Odense.

16. Berlingske job d. 24. 7.1988: artiklen: Han er kendt på klokken, citat af John Sørensen.
17. Politiken, Penge d. 25.5.1994: I artiklen Nostalgien gav kasse.
18. Jf. Greens 1978.
19. Interview med pakkeoperatør Anna Margrethe Christensen, samt "Hjem IS historien – fortalt af medarbejderne".
20. Vedtægter for Hjem IS Personaleforening.
21. Interview med marketingschef Hanne Christensen.

Litteratur

- Als, Gert 1999: *Dansk Iskremindustri 1914-1996*. Odense.
- Greens håndbøger om dansk industri 1981-1990.

SUMMARY

Hjem IS – an investigation of its cultural history

The history of Hjem Is in Esbjerg encompasses a number of different aspects of which a number are described here. It is partly the story of a Swedish business concept, which developed into a huge commercial success. It is also the story of a small company, that grew over the course of 32 years from "nothing" to a factory with 282 employees and then closed down. The basic concept remained unchanged throughout these 32 years. Selling and delivering ice cream directly on the customer's doorstep. This core concept is the element, which Nestlé will carry on, following the closure of the factory in Esbjerg. The Danish Hjem Is story is an example of how strategic decisions and investments have had a decisive role in the success and ultimate demise of the factory. The Hjem Is factory on the harbour in Esbjerg was one of the last two remaining ice cream factories in the country. The Hjem Is story is therefore also the story of the globalisation of the ice cream market – the last ice cream factory in Denmark, Polar IS in Thisted bought out Premiere Is from Nestlé after this research was carried out. The struggle then goes on for market share in Denmark and Europa.

The interviewed expressed the opinion, that a specific Hjem Is corporate spirit still lived on dating back to the very start of the factory, something which they were quite proud of. This specific culture and bearing principle at Hjem Is is the compa-

ny history, which employees have witnessed throughout the period; the particle manner in which the work was organized, the conduct and tone used among the workers and the common pride and conviction, that they produced a quality product implicitly attached to values such as tradition and homely comfort. It has been interesting to hear a number of the interviewees express, that the The Hjem Is spirit was both a part of the factory culture – but was also integral to the Hjem Is concept itself, explicit in the marketing and branding of Hjem Is as a trademark. The question is, what came first: The factory culture – or the story of the Hjem Is spirit as a result of effective marketing? On account of the openness of the interviewees themselves and Nestlé's forthcoming approach to the research and analysis of the Hjem Is story and the strategic decisions behind the closure of the factory, it has been possible to uncover and shed light on some of the untold stories. The views of *Hjem Is* employees past and present are voiced here and the research quotes directly from them. This research is thus an example of how Hjem Is sees and understands itself.

Mette Slyngborg
 Museumsinspektør, Sydvestjyske Museer
 Odins Plads 1, 6760 Ribe
 mes@sydvestjyskemuseer.dk